

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

мр Карла К. Селихар

СРПСКЕ ЧИТАОНИЦЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918.
ГОДИНЕ

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

mr Karla K. Selihar

SERBIAN READING ROOMS IN VOJVODINA
UNTIL 1918.

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Ментор: проф. др Гордана Стокић Симончић, Универзитет у Београду,
Филолошки факултет, Катедра за библиотекарство и информатику.

Чланови Комисије:

Датум одбране:

РЕЗИМЕ

Недовољно истражена и несистематизована грађа о настанку и раду српских читаоница на територији данашње Војводине до 1918. године изискује да се овом периоду историје српских библиотека приђе стручно и одговорно, како би се успоставио континуитет у историјском развоју читаоница, и сагледала њихова улога у целокупном друштвеном, политичком и културном животу војвођанских Срба, током 19. и почетком 20. века.

У докторској дисертацији под називом *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* поступак истраживања заснивао се на проналажењу, проучавању и анализи архивске грађе у фондовима: *Историјског архива Војводине, Историјског архива Срема, Историјског Архива града Новог Сада, Историјског Архива Београда*, као и историјских архива у Сомбору, Суботици, Сенти, Панчеву, Новом Бечеју, Вршцу, Сремским Карловцима, Зрењанину, Кикинди. Због уништења фондова и архива српских читаоница, током Првог и Другог светског рата, у фондовима архива није пронађен задовољавајући обим грађе тако да је у циљу истраживања прегледана комплетна српска периодика 19. века, која је излазила на територији данашње Војводине. Поред архивских фондова, прегледани су и фондови јавних библиотека у Војводини, Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске. Истовремено је коришћена и грађа из новије домаће и стране периодике, као и монографске публикације, које су се бавиле овом темом. Током израде докторског рада, а у циљу истраживања историјата и развоја српских читаоница у Војводини, анализе њиховог рада и доприноса културном и друштвено - политичком животу војвођанских Срба, примењена је историјска, компаративна, аналитичка и синтетичка метода.

Сprovedена истраживања расположиве архивске грађе, докумената и српске периодике 19. века, поређење и проверавање радова, који су се бавили историјом појединих српских читаоница, омогућавају да се помере границе досадашњих истраживања.

Резултати добијени истраживањем потврђују да су војвођански Срби у периоду од 1842. до 1918. године основали 60 читаоница на територији данашње

Покрајине Војводине. Поред стварања фондова и читалачке публике, оне су имале свој специфичан национални карактер и биле носиоци културно – просветног препорода српског народа на територији Угарске.

На основу истраживања и увида у расположиву грађу, може се говорити о три периода у развоју читаоница у Војводини до 1918. године.

У првом периоду (1842 - 1849), основано је пет читаоница на територији данашње Војводине: у Иригу, Сомбору, Кикинди, Новом Саду, Мокрину и Шиду. Њихов рад је прекинула мађарска револуција 1848/49. године.

Други период, од 1861. до краја осамдесетих година 19. века) може се повезати са оснивањем Српске народне слободоумне странке и Светозарем Милетићем, када се услед јачања националне свести и парламентарне борбе за национална права српских грађана у Угарској, оснива већина српских, грађанских читаоница.

У трећем периоду, од деведесетих година 19. века до 1918. године, поред грађанских читаоница оснивају се ратарске и занатлијске читаонице, када овај слој српског становништва свестан свог социјалног, друштвеног, националног и културног положаја почиње да се организује. Читаонице, као и у претходним периодима, остају жаришта политичке и националне борбе, а њихову активност прекида Први светски рат.

Читаонице као културне институције настају у времену када су књига и писана реч све више продире у шире слојеве друштва, које своје потребе за читањем, знањем и информацијама остварује преко разних читалачких клубова. Оно што издваја српске читаонице у Војводини у односу на исте у Европи и Србији је, несумњиво, њихов изразито национални карактер и борба за остварење основних људских права.

Посматрајући ширу слику појаве читаоница, оне се не могу класификовати само као претече јавних библиотека, него пре свега и као националне културне институције, које су имале просветну, културну и политичку улогу. Са становишта библиотекарске струке, оне су својом основном делатношћу, читањем, формирањем фондова периодике и књига, и ширењем писане речи испуњавале функције јавних библиотека.

На територији данашње Војводине до 1918. године основане су три јавне библиотеке, чији је развој текао независно од развоја читаоничког покрета. Основане су у местима где су важну улогу у друштвеним односима играле и читаонице: Сомбору, Суботици и Вршцу. У овим библиотекама идеје о приступачности библиотеке свима, без обзира на то које су националности, вере и ком друштвеном слоју припадају, као и идеје о значају образовања, блиске су савременим схватањима библиотекарства.

Оно што је карактеристично за рад читаоница у аустроугарској Војводини свакако је чињеница да су оне биле жаришта борбе за остваривање националних права и отпора према константној германизацији и мађаризацији којима је српски народ био изложен. Та борба највише се огледала у њиховој културно - просветној делатности и хуманитарном раду. Утичући на стварање нових српских удружења, посебно певачких друштава, константим помагањем Српског народног позоришта, организовањем јавних предавања и беседа оне несумњиво представљају једну од најзначајнијих културних институција војвођанских Срба до 1918. године.

Дисертација *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* на основу резултата који су изнесени у њој употпуњава слику о броју и значају српских читаоница у целини. На основу чињеница изнетих у овом раду можемо тврдити да је читаонички покрет оставио дубок траг у националном и културном препороду српског народа не само у Угарској, него и у другим крајевима настањеним српским становништвом, те обезбедио добру основу за развој јавног библиотекарства код Срба у послератним годинама.

Кључне речи: Српске читаонице, јавне библиотеке, Војводина, 19-20. век, културна историја

Библиотекарство и информатика

Историја српских библиотека

SUMMARY

Not enough researched and unsystematic matter regarding the beginnings and function of Serbian reading rooms in today's Vojvodina until 1918 requires dealing with this period of the history of Serbian libraries in a responsible and professional manner. This needs to be done in order to establish the continuity in the development of reading rooms and to see their role in the social, political and cultural life of the Serbs in Vojvodina during the 19th and the beginning of the 20th century.

In the thesis „Serbian Reading Rooms in Vojvodina until 1918”, the whole procedure was established on finding, researching and analyzing the archive evidence in the holdings of Archives of Vojvodina, Historical Archives of Srem, Historical Archives of Novi Sad, Historical Archives of Belgrade as well as the archives in Sombor, Subotica, Pancevo, Senta, Novi Becej, Vrsac, Sremski Karlovci, Zrenjanin and Kikinda. Lots of holdings and archives were damaged during the First and Second World War, hence the reason why there was not found a sufficient amount of the subject matter. In order to do a proper research the Serbian periodicals which were published in Vojvodina in the 19th century were looked into. At the same time, the contemporary matter that is dealing with this topic as well as monographic publications were used. During the work on the thesis, in order to do a research on the history and development of Serbian reading rooms in Vojvodina as well as their work and contribution to the cultural, social and political life of the Serbs in Vojvodina, the historical, comparative, analytic and synthetic approach was used.

The research done as well as the comparison and checking of work that has been completed definitely move boundaries of all the researches done so far.

The results confirm that the Serbs in Vojvodina established sixty reading rooms in the period from 1842 through 1918. Apart from creating holdings and the audience to come to reading rooms, these rooms actually had a specific national character and were representing the cultural and educational renaissance of the Serbs living on the territory of Hungary.

According to the research, we can say that there were three periods in the development of the reading rooms in Vojvodina until 1918:

In the first period, which was from 1842 until 1849 five reading rooms were established in Irig, Sombor, Kikinda, Mokrin and Sid. Their function was interrupted by the Hungarian revolution 1848/49.

The second period, from 1861 till late eighties of the 19th century, can be connected with the establishment of the Serbian National Political Party and Svetozar Miletic. In Hungary, when the national awareness and parliamentarian campaign for the human rights were hitting its strength, most of the Serbian civic reading rooms were established.

The third period spanning from 1890s till 1918 sees the establishment of the rural and trade reading rooms as well since this class of Serbian population becoming aware of its social, national and cultural position started to organize. The reading rooms, as in previous periods, stayed the focal point of the political and national struggle. Their activity was stopped by the First World War.

The reading rooms started becoming cultural institutions in the time when books became an important part of the society that had desire to get more information by attending different reading clubs. What sets apart Serbian reading rooms in Vojvodina from the others in Europe and Serbia, is their national character and struggle for basic human rights.

If we are to see the bigger picture of the reading rooms' establishment, they cannot just be classified as a precursor of public libraries, they were national cultural institutions that had an educational, cultural and political role. From the librarian point of view, with all the things they did such as: reading, formation of the public holdings (periodicals and books) as well as the advocacy of the written word, these reading rooms were public libraries.

Three public libraries were established on the territory of today's Vojvodina until 1918 and their development was different from the development of the reading movement. These public libraries were established in the towns where reading rooms also played an important part: Sombor, Subotica and Vrsac. These libraries followed this idea: a library needs to be accessible to each and every person, no matter what their nationality, confession or social class is as well as the ideas of the importance of education. All these points are similar to contemporary librarianship.

What is typical for all the reading rooms in Austro-Hungarian Vojvodina is that they all were the focal point in the struggle for national rights and the resistance against constant Germanisation as well as Hungarisation Serbian people were exposed to. The struggle could mostly be found in the culture and education as well as in humanitarian work. These reading rooms had a great influence in creating new associations especially choir ones, also helping out The Serbian National Theatre, by organizing lectures and orations. They represent one of the most important cultural institutions of the Serbs in Vojvodina until 1918.

The thesis „Serbian Reading Rooms in Vojvodina until 1918” with its results gives a big picture about the number and significance of the Serbian reading rooms. According to the fact collected we can say that this reading movement made a deep mark in the national and cultural renaissance of the Serbs not just in Hungary but also the Serbs in other areas outside of Serbia and gave a very good foundation for the development of the public library in the years after the war.

Key words: Serbian reading rooms, public libraries, Vojvodina, 19th-20th century, cultural history

Library and Information Science

History of Serbian libraries

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ.....	7
1.1. Друштвено-политички живот Срба у Војводини од почетка 18. века до уласка у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца	7
1.2. РАЗВОЈ ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ КОД ВОЈВОЂАНСКИХ СРБА ДО 1918. ГОДИНЕ	36
1.2.1. Школски систем	40
1.2.2. Издаваштво, штампарство и књижевство	47
1.2.3. Српска штампа	58
1.2.4. Институције културе.....	64
2. ЧИТАОНИЦЕ КАО ЕТАПА У РАЗВОЈУ ИДЕЈЕ ЈАВНОСТИ КЊИГЕ И БИБЛИОТЕКА	77
2.1. Развојни лук и основне карактеристике читаоничког покрета у Европи и Сједињеним Америчким Државама.....	77
2.2. Читаонице у земљама под аустроугарском влашћу	84
2.3. Делокруг рада српских читаоница у Војводини.....	103
3. КРАТАК ИСТОРИЈАТ ЧИТАОНИЦА У ВОЈВОДИНИ	112
3.1. Српска читаоница у Иригу	113
3.2. Српска читаоница у Сомбору	124
3.3. Српске читаонице у Новом Саду	140
3.3.1. Српска читаоница.....	140
3.3.2. Српска занатлијско - ратарска читаоница.....	151
3.3.3. Женска читаоница „Посестрима“	151
3.4. Српске читаонице у Кикинди.....	154
3.5. Српска читаоница у Шиду.....	159
3.6. Српска читаоница у Великом Бечкереку	160
3.7. Српска читаоница у Земуну	164
3.8. Српска читаоница у Старом Бечеју	169
3.9. Српска читаоница у Суботици.....	173
3.10. Српска читаоница у Сремској Митровици	178

3.11.	Српска читаоница у Сремским Карловцима.....	182
3.12.	Српска читаоница у Сентомашу	185
3.13.	Српска читаоница у Руми.....	187
3.14.	Српске читаонице у Вршцу.....	189
3.14.1.	Српска занатлијска читаоница	190
3.14.2.	Српска ратарска читаоница.....	196
3.14.3.	Српска читаоница.....	198
3.15.	Српске читаонице у Белој Цркви.....	200
3.16.	Српска читаоница у Сенти	202
3.17.	Српска читаоница у Мокрину	204
3.18.	Српска читаоница у Турији.....	207
3.19.	Српска читаоница у Старој Пазови	209
3.20.	Српска читаоница у Панчеву	211
3.21.	Српска читаоница у Ади.....	216
3.22.	Читаонице у селима и мањим местима Војводине.....	218
3.23.	Читаонице као претече јавних библиотека.....	229
	ЗАКЉУЧАК.....	238
	ПРИЛОЗИ	244
	РЕГИСТРИ.....	261
	ЛИТЕРАТУРА.....	286
	БИОГРАФИЈА.....	303

УВОД

До 18. века услед честих сеоба и ратних пустошења распрострањеност књига међу српским становништвом у Хабзбуршкој монархији била је незнатна. Овоме је свакако доприносила и чињеница да је мали број Срба био писмен и школован. Књиге су се умножавале преписивањем, биле су богослужбеног карактера и могле су се пронаћи у манастирима и црквама. Прилив богослужбених, богословских и школских штампаних књига на рускословенском језику почиње од 1718. године и траје до 1770, када долази до забране њиховог увоза из Русије у Хабзбуршку монархију¹. Појавом првих штампарија², које су штампале књиге за потребе српског становништва, као и куповином књига на сајмовима, књижарама, антикварницама и лицитацијама, долази до већег продора књига међу српско становништво. Развој просвете и оснивање првих српских школа такође је утицало на већу потражњу књига. Почетком 19. века у српским митрополијским и епархијским седиштима, црквама, манастирима, школама, као и у приватном власништву, нашао се знатан број књига, не само на словенском, него и на немачком, латинском, грчком, мађарском, француском и другим језицима. Прилив књига, разнородног садржаја и језика, током 18. века, утицао је и на стварање српских библиотека у Монархији³.

¹Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд : Српска академија наука и уметности, 2010), 60.

²Године 1761. венецијански штампар Димитрије Теодосије за потребе српског свештенства прештампава руске црквене књиге. Аустријске власти су да би смањиле руски утицај на Србе одобриле бечком штампару Јозефу Курцбеку монополско право на штампање српских књига 1770. године. После његове смрти 1792. године, штампарију откупљује Стефан Новаковић, да би је већ 1792. године због финансијских тешкоћа продао будимској штампарији Пештанског универзитета.

³Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд : Српска академија наука и уметности, 2010), 61.

Прве српске библиотеке на територији Војводине 18. века, су осниване у оквиру цркве (митрополијске, епархијске, манастирске, парохијске). Поред њих осниване су и школске и приватне библиотеке. У црквеним општинама, основним црквено - националним српским организацијама у Хабзбуршкој монархији, отварају се и црквеноопштинске библиотеке, које су у својим фондовима имале књиге не само за школу „већ и за опште просвећивање народа“⁴. Такве библиотеке, које су своје фондове увећавале и претплатом на српске књиге и новине, основане су у Пешти, Сентандреји, Трсту, Новом Саду, Сремским Карловцима, Земуну, Митровици, Сомбору, Великој Кикинди, Панчеву, Иригу.

Подстрек интересовању за књиге и читање свакако је дала и Матица српска која 1838. године отвара своју библиотеку за јавност, а од 1845. године доноси одлуку да библиотека купује све нове српске књиге и да их позајмљује својим члановима.

Све веће интересовање за књиге и новине, стручну периодику у којој се објављују полемике и расправе о савременим питањима из свих области знања, условила је отварање читалачких друштава – читаоница, преко којих би читаатељи лакше долазили до српских и страних књига и периодике. Читаонице, осниване као приватна удружења грађана „да читајући разне користне новине и књиге укусу живота благонравним дружевним саобраћајем и забавом, по потреби учтивости и начину племенитог мишљења повишавати и облагорођавати могу“⁵, временом постају стожери не само културног и просветног развоја војвођанских Срба, него и центри борбе за остваривање политичких и националних права Срба у Хабзбуршкој монархији.

Током 18. и у првој половини 19. века у већини европских земаља оснивају се друштва за читање. Ова грађанска друштва су имала различите називе: књижевни салони (Salons litteraries), кабинети за читање (Cabinets de lecture, Lesekabinette), друштва за читање (Lesegesellschaft), касине (Casino), литерарна друштва, читалишта, читалне, штионице, друштвене и позајмне (претплатне) библиотеке (social library, subscription library). Намена и циљеви ових друштава били су мање - више слични. Чланови су у њима могли да читају новине и

⁴Љубомир Дурковић - Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 - 1850* (Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963), 66.

⁵*Устав сомборске српске читаонице*. Сомбор : Штампариа А. Вагнера и другара, 1865.

часописе, књиге, размењују информације, образују се, друже и забављају. У Србији и Војводини су за читалачка друштва била у употреби два термина: читалиште и читаоница. Термин *читалиште* користио се првенствено у Србији, док се у Војводини употребљавао термин *читаоница*.

Шездесетих година 19. века, у Војводини, припадници нове грађанске класе, образовани у европским центрима и задојени идејама просветитељства, узимају примат у политичком и јавном животу српског народа. Вођени патриотским осећањима и жељом за ослобођењем од стега које им је наметао живот у иностранству, започињу борбу за национални препород српског народа. Свесни да само просвећени народ, упознат са својом историјом, језиком и традицијом, може да се избори за своја основна права, активно узимају учешћа у његовом просвећивању и културном развоју. Један од начина те борбе било је и оснивање културних институција, попут Матице српске, које ће радити на развоју општег образовања и просвећивања.

С обзиром на чињеницу да су књиге и новине биле недоступне већини становништва, а по угледу на европске читаонице, српско грађанство се окупља у приватна грађанска удружења и оснива читаонице, где је могао да се састаје, разговара и чита. Временом читаонице еволуирају од места за окупљање и читање у центре општег културног и политичког деловања. Делокруг њиховог рада постаје много шири од занимања за књигу и читање, организацију и уређење читаоничких књижница. У њима се одржавају беседе, јавна предавања, забаве и балови; организују се прославе јубилеја, хуманитарне акције, даје иницијатива за оснивање позоришта, певачких и спортских удружења, занатлијских задруга. Окупљајући виђеније, имућније и образованије људе у српским варошицама, оне су играле улогу културних центара за припаднике тек формиране грађанске класе. Та класа промовисаће идеју демократичности читања и образовања најпре путем читалишта за претплатнике или деоничаре, да би, у наредној фази свога сазревања, промовисала формирање јавних библиотека као институција о којима се она стара као о делу локалне власти.

Војвођански Срби своју прву читаоницу отварају 1842. године у Иригу. До револуције 1848/49. основане су српске читаонице у Сомбору, Кикинди и Новом Саду. После периода стагнације у време Баховог апсолутизма, 60-тих година 19.

века у свим местима настањеним српским живљем оснивају се читалачка друштва. Оснивање читаоница иницирали су Срби, интелектуалци, трговци, занатлије. Одобрење о оснивању читаоница морали су тражити од аустријских и мађарских власти, на основу написаних правила- статута, у којима су морали јасно бити дефинисани циљеви, организација и делокруг рада друштва. С обзиром на чињеницу да су читаонице осниване као удружења грађана и да их држава није финансирала, издржавале су се од чланарина, прилога и разних манифестација које су организовале.

Историјом и развојем приватних, црквених и школских библиотека у Војводини 18. века бавио се Чедомир Денић⁶, док су читалишта у Србији у 19. веку, као и историја развоја српских библиотека, била предмет свестраних истраживања Десанке Стаматовић⁷ и Љубомира Дурковића - Јакшића⁸. Српске читаонице у Војводини нису до сада сагледане целовито и синтетично. Писање историје појединих јавних библиотека у Војводини обухватило је, истина, историјат одређеног броја читалишта, али историја српских библиотека не располаже, ни након тих истраживања, информацијама о броју српских читаоница у Војводини до 1918. године, довољним аргументима за успостављање периодизације, нити прецизним подацима о њиховом појединачном расту и укупном доприносу развоју српске културе. Штавише, међу досадашњим српским истраживачима историје библиотека нису прихваћени јединствени критеријуми за разликовање ових институција од много млађих и суштински различитих јавних библиотека, због чега су и у хронологији и тумачењу феномена присутне бројне недоследности, произвољности и домишљања. Тема *Српске читаонице у Војводини до 1918. године*, покреће бар два круга суштински важних питања: 1) сагледавање појма читалишта као историјског друштвеног феномена који представља једну етапу у развоју идеје јавности и демократичности књиге, читања

⁶Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*. Београд : Српска академија наука и уметности, 2010.

⁷Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Београд : Народна библиотека Србије, 1984); Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011).

⁸Дурковић - Јакшић, Љубомир. *Историја српских библиотека 1801 - 1850*. (Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963)

и образовања; 2) развој феномена читалишта међу српском популацијом у Војводини, до уласка Војводине у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Поступак истраживања заснивао се на проналажењу, проучавању и анализи архивске грађе у фондовима: *Историјског архива Војводине, Историјског архива Срема, Историјског архива града Новог Сада, Историјског архива Београда*, као и историјских архива у Сомбору, Суботици, Сенти, Панчеву, Новом Бечеју, Вршцу, Сремским Карловцима, Зрењанину, Кикинди. Због уништења фондова и архива српских читаоница, током Првог и Другог светског рата, у фондовима архива није пронађен задовољавајући обим грађе тако да је у циљу истраживања прегледана комплетна српска периодика 19. века, која је излазила на територији данашње Војводине. Истражено је више од тридесет листова, алманаха и календара, који су у склопу своје уређивачке политике утицали на национални и културни препород Срба у 19. веку, те се могу сматрати релевантним извором у проучавању свих сегмената историје српског друштва. Највећи број података пронађен је у новосадској *Застави*, најдуговечнијем српском дневном листу. *Застава* је редовно извештавала о оснивању и раду не само српских читаоница на територији данашње Војводине, него и на целокупној територији Аустроуграске монархије и других европских земаља. Поред *Заставе* истражени су и следећи часописи: *Сербски народни лист, Сербске народне новине, Пештанско – будимски скоротеча, Магазин за художество, књижевство и моду, Напредак, Јужна пчела, Србско – народни вестник, Сербски дневник, Световид, Србобран, Позорник Војводства Србије, Панчевац, Граничар, Народ, Српско коло, Браник, Српство, Недељни лист, Вршачка кула, Вршчанин, Исток, Народни гласник, Фрушка гора, Родољуб, Слога, Голуб, Школски лист, Војвођанка, Жена, Женски свет, Орао Даница, Даница Илирска*, алманах *Цвеће, Босанска вила, Земунски гласник, Подунавка, Сербска пчела, Стражилово, Бранково коло, Летопис Матице српске, Дубровник, Матица*.

Поред архивских фондова, прегледани су и фондови јавних библиотека у Војводини, Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске. Истовремено је коришћена и грађа из новије домаће и стране периодике, као и монографске публикације, које су се бавиле овом темом. Током израде докторског рада, а у циљу истраживања историјата и развоја српских читаоница у Војводини,

анализе њиховог рада и доприноса културном и друштвено-политичком животу војвођанских Срба, примењена је историјска, компаративна, аналитичка и синтетичка метода.

Седамдесет година дуг период, од настанка српске читаонице у Иригу 1842. године која, према сада расположивим подацима представља најранију институцију овог типа основану у Војводини до 1918. године, најбурнији је и најзначајнији период у укупном друштвено-политичком и културном животу војвођанских Срба. Студија *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* представља покушај да се у целини сагледа настанак и развој читаоница на тлу Покрајине Војводине, њихова улога у друштвеним, културним и политичким кретањима, те да се кроз аналитичко-синтетичку анализу оцени њихов утицај на развој јавног библиотекарства у 19. и почетком 20. века у данашњој Војводини. Резултати указују на чињеницу да је у периоду од 1842. до 1918. године основано шездесет читаоница на овој територији. Узимајући у обзир и истраживања проф. др Десанке Стаматовић, долази се до податка да је током 19. века код Срба основано најмање сто шездесет читаоница, што недвосмислено указује на распрострањеност и популарност ових културних институција, које су битно утицале на културно – просветни препород српског народа. Истраживањем о теоријским и практичним аспектима деловања српских читаоница, испуњавају се белине у научној и стручној литератури, и указује на континуитет развоја читалачке културе и библиотечке делатности у Војводини.

1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ

1.1. Друштвено-политички живот СРБА У ВОЈВОДИНИ ОД ПОЧЕТКА 18. ВЕКА ДО УЛАСКА У САСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Крајем 17. и почетком 18. века Хабзбуршка монархија је водила низ ратова са Отоманским царством. Највећи део српског народа био је потчињен турској власти. Срби са Косова и из јужних крајева Србије, нашавши се у веома тешком положају и бежећи од Турака, повлаче се до Београда, предвођени пећким патријархом Арсенијем III Чарнојевићем⁹. У Београду 18. јуна 1690. године патријарх је сазвао сабор црквених и световних лица, на којем је размотрен позив цара Леополда I¹⁰, да се населе у јужним деловима Угарске и аустријске Војне крајине. Њихов положај у царевини озакоњен је *Повељом* цара Леополда I, Србима је дозвољено да се населе до Будима и Коморана и гарантована им је црквено-школска аутономија, уз услов да служе цара као аустријски војници¹¹.

Прву царску привилегију Срби су добили после сабора одржаног у Београду 18. јуна 1690. године на коме су своје захтеве истакли у шест тачака: слобода вере, слободно и саборно бирање црквених поглавара који морају бити Срби, јурисдикција цркве над свим областима где Срби живе, употреба старог календара, ослобођење црквених имања од дажбина и слободно управљање њима

⁹ Арсеније III Црнојевић (Бајице, 1633 - Беч, 1706) пећки патријарх (1674 - 1690), митрополит и патријарх Срба у Аустрији (1690 - 1706). Извршио је прву организацију Српске цркве на подручју Аустријског царства.

¹⁰ Леополд I (Беч, 1640 - Беч, 1705) цар Хабзбуршке монархије. Започео је Велики турски рат (1683 -1699), и знатно ослабио моћ Османског царства.

¹¹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба* (Београд : БИГЗ, 1989), 203 - 209.

и право патријарха да суди за преступе ниже и више јерархије. На основу ових захтева цар Леополд I издао је прву српску привилегију¹² 21. августа 1690. године и она представља основу државно-правног положаја српског народа у Хабзбуршкој монархији све до 1918¹³. Српски народ признат је као посебна политичка односно аутономна целина, а српска црква као носилац и чувар тог јединства. Као највише политичко тело признати су народно - црквени сабори, састављени од представника и духовног и световног staleжа¹⁴. Овим је постигнуто јединство целокупног српског народа у Хабзбуршкој монархији. Годину дана касније, 1691. године, цар је обновио српске привилегије после сабора у Будиму и признао право Србима да имају и световног владара и сами бирају свог војводу али је двор касније одустао од тог обећања, као и од обећања да им се додели сопствена територија. Из ове идеје о властитој територији и војводи тек век и по касније изнедриће се Војводина. Цар је додуше проширио новом привилегијом права патријарха и он постаје и духовни и световни вођа. После Карловачког мира¹⁵ Срби су схватили да се неће вратити у своју постојбину и настоје да добијеним привилегијама осигурају свој опстанак у новој домовини.

Привилегије које су Срби добили од аустријског двора припадале су категорији персоналних права, и њих су уживали сви Срби, припадници српске цркве без обзира на то где су живели у монархији. Државно - правни положај српског народа у Хабзбуршкој монархији, као и његова народно-црквена аутономија заснивала се на правима добијеним привилегијама да бирају свог патријарха и држе саборе на којима су могли да решавају питања од националног значаја. На првом привилегијалном народно - црквеном сабору 1708. године одлучено је да седиште митрополије, као основне националне институције у Монархији, буде у манастиру Крушедол, да би се потом од 1713. за стално

¹²Под српским привилегијама подразумевају се све царске привилегије које су аустријски цареви дали Србима пре и након Велике сеобе 1690. године.

¹³Рајко Ј. Веселиновић, „Срби у Великом рату 1683 - 1699“, у *Историја српског народа*. Књ.3, том 1: Срби под туђинском влашћу 1537-1699 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 552 - 553.

¹⁴Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, у: *Војводина*. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708), уредник Д. Ј. Поповић (Нови Сад : Прометеј, 2008), 53 - 55.

¹⁵Карловачки мир склопљен је у сремским Карловцима 26. јануара 1699. године између Аустрије и Турске, на крају Великог турског рата, или Бечког рата, Рата Свете лиге (1683-1699). У састав Аустрије улазе Ердељ, Угарска (без Тамишког Баната), делови данашње Хрватске, Славоније и Срема.

преместила у Сремске Карловце¹⁶. Како истиче Стеван Симеоновић - Чокић српске привилегије даване су по принципу персоналних права, српској народној и верској заједници, а нису дате некој области са важношћу за све становнике те области, по принципу територијалности. По старом принципу персоналних права живи сваки човек по праву свог племена (*lex originis*) без обзира на државу у којој је. Током 18. века привилегије су стално мењане, све више сужаване, тако да је правни положај Срба у Војводини до Темишварског сабора (1790) готово потпуно измењен¹⁷.

После другог аустријско - турског рата и закључења Пожаревачког мира 21. јула 1718. године, Аустрији је припојен и Тамишки Банат. После трећег аустријско - турског рата и Београдског мира склопљеног 18. септембра 1739. године дефинисане су границе између Хабзбуршке монархије и Отоманског царства. Осамнаести век је и век великих промена у Европи. Просветитељске идеје освајају све европске земље, долази до корених промена целокупног друштвеног и државног уређења, апсолутизам замењује феудализам. Те промене су утицале и на положај Срба у Хабзбуршкој монархији и „(...) у раздобљу од пуног века (1690 - 1790), у коме је у Угарској настао прелом од феудализма ка апсолутизму, српске привилегије могле послужити само као полазна тачка за даљи развој правног положаја Срба у Угарској, до коначног претапања политичке аутономије у црквену и школску, на коју је привилегијално право Срба коначно сведено. То је и једини логичан завршетак повластица персоналне природе, јер се самоуправа верских заједница може и у модерној држави заснивати на персоналном праву а политичка аутономија на територијалном.“¹⁸

У отварању српског народа према западној култури биле су најзаслужније реформе Марије Терезије¹⁹ и Јосифа II²⁰, поготово његов *Патент о верској толеранцији* из 1781. године, којим су све вероисповести изједначене пред

¹⁶Рајко Л. Веселиновић, „Срби у Великом рату 1683-1699“, у *Историја српског народа*. Књ.3, том 1: Срби под туђинском влашћу 1537 - 1699 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 552 - 553.

¹⁷Стеван Симеоновић - Чокић, „Српске привилегије“, у: *Војводина*. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708), уредник Д. Ј. Поповић (Нови Сад : Прометеј, 2008), 50.

¹⁸Исто, стр. 85.

¹⁹Марија Терезија (1717 - 1780) је била једини женски владар Хабзбуршке монархије и последњи члан династије Хабзбург. Учинила је значајне реформе које су ојачале аустријску војну и бирократску ефикасност.

²⁰Јосиф II (Шенбрун, 1741 - Беч, 1790) је био цар Светог римског царства 1765 - 1790 и владар Хабзбуршке монархије 1780 - 1790. Био је „просвећени апсолутиста" и покренуо је мноштво реформи које су наишле на жесток отпор племства и свештенства.

законом, што је значило да престају верски прогони и могућност слободног развоја упоредо са другим народима²¹, мада су Срби заједно са осталим народностима стално били изложени германизацији и мађаризацији све до краха Монархије 1918. године.

Крајем 18. и у првој половини 19. века Срби су живели у Угарско - хрватском провинцијалу и у Војној граници. Мањи део живео је у Трсту и Бечу и улазио у састав доњаоустријских земаља. Спона која их је везивала и у духовно - политичком и у културно - просветном погледу била је Карловачка митрополија. Пред револуцију 1848/49. године поново у српском народу јављају се идеје о сопственој политичкој територији, патријарху и војводи. Међутим, на питање Војводине гледало се и међу Србима на различите начине. Српско племство било је промађарски оријентисано и били су против идеје о Војводини као самоуправној српској територији на тлу монархије. Српска црква је такође била подељена у својим мишљењима, јер када би се ова идеја остварила Срби би били подељени на Србе у Војводини и ван ње. Срби официри, нарочито они највишег ранга нису желели да учествују у политичком животу да не би угрозили своју егзистенцију. За српску Војводину били су војници-граничари и нижи официри. Ни грађанство и шире народне масе нису имали јединствен став по овом питању. Једни су желели да остану лојални двору и Бечу, а да задрже добре односе са Мађарима и да им они признају право на избор војводе и патријарха, као и да им пруже одређене гаранције којим би им била призната народност, док су други заступали став да Војводина треба да буде у заједници са Хрватском, слично оној у каквој је Хрватска била са Мађарском, а која би се испољавала у заједничком хрватско-српском министарству²². Српска омладина која се школовала у Пешти, Пожуну и Сегедину била је под утицајем догађаја у свету, поготово је велики одјек међу њима имао илирски покрет и идеје панславизма. Они су били најрадикалнији по питању статуса Војводине и сматрали су да она треба да „постане посебна политичка територија, 'круновина' или 'крунска земља' (Kronnland) као покрајине у Аустрији, у коју би ушли Срем, Банат, Бачка и Барања”²³, рачунајући на Србе у

²¹ Јован Деретић, *Културна историја Срба* (Београд : Народна књига-Алфа, 2005), 165.

²² Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*. Књ. 3. од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861. (Нови Сад : Матица српска, 1963), 198.

²³ Исто, стр. 199.

Војној граници и близину кнежевине Србије. Међутим, Војна граница где су Срби чинили већину била је под директном управом двора у Бечу и Дворски ратни савет 1807. године доноси први устав за војну границу под именом „Основни граничарски закон“. Овим законом тачно су одређене дужности и права граничара, земљишни односи, положај трговаца, занатлија и свих осталих професија. Цар је номинални власник граничарског поседа а граничар само доживотни уживалац под условом да врши војну службу²⁴. Граничари су ипак били у много бољем положају од спахијских и жупанијских поданика у тзв. Провинцијалу. Временом граничари, посебно српски, све више осиромашују, и Немци и Мађари преузимају њихове поседе и граничарске обавезе.

Велики трговачки центри Земун и Панчево и даље имају велику улогу у транзитној трговини према Пешти, Бечу и Влашкој, са мноштвом трговаца и занатлија, па чак и градског полупролетеријата. Добре економске позиције има и трговачки сталеж у Митровици који има посредничке везе између северозападне Србије, североисточне Босне и Аустрије²⁵. Србе је погађала и све већа германизација преко давања предности немачким школама на штету народних, настојање власти да замене ћирилицу латиницом, а славеносрпски тј. српски језик да замене тзв. „славонским језиком“.

Срби у Славонији и Срему били су далеко бројнији него у Хрватској, а најјачи центри били су Осигек - Доњи Град, Вуковар, Рума, Ириг и Пакрац. Рума и Ириг били су трговачки центри, у Руми су Срби били измешани са Немцима али су имали монопол у трговини, и готово равноправно укључени и у занатство. Са трговцима из Митровице и Ирига трговци из Руме јављају се као закупци пустара и носиоци сточне трговине са Шопроном и Бечом²⁶. Ириг је био најмногљуднији српски трговачки град у Срему 18. века, град је преполовљен кугом 1795. године, а од 1800. године успева да се обнови и подигне до ранијег степена, ипак заостајући за Румом и Вуковаром. Угледних трговачких кућа било је и у Шиду, Каменици, Илоку али и по селима: Боботи, Инђији, Краљевцима, Јаску.

²⁴ Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке монархије* (Београд : Српска књижевна задруга, 2010), 135 - 136.

²⁵ Исто, стр. 137.

²⁶ Исто, стр. 141 - 142.

У Араду, Темишвару, Чакову, Липови и Великом Варадину је у првој половини 19. века почео процес румунизације. Апсолутну већину имали су Срби у Великом Бечкереку, Великој Кикинди, Новом Бечеју, Вршцу. Трговци из ових банатских градова имали су свестране везе са градовима дуж Саве, поготово са Сиском и Карловцем. Банатски центри су за разлику од сремских били у порасту што се тиче становништва. До 1840. године становништво Вршца се удвостручило а у Великом Бечкереку повећало за половину и заједно са Немцима водили су дугу и безуспешну борбу за статус слободних краљевских градова. Водеће место у привредном, друштвеном, политичком и културном животу имао је Нови Сад у ком су Срби били у већини у односу на друге народе. Слично је било и у Сомбору, другом слободном краљевском граду у Бачкој. Главнину становништва чинили су Срби и Буњевци. Срби су имали водећу улогу у трговини и као поседници земљишта. Трговали су житом и стоком широм Аустрије и Угарске. Срби у Суботици, претежно су били трговци и занатлије, створили су јаку и богату црквену општину, имају своју цркву и школу али су били подређени. У Сенти, Ади, Паланци Срби углавном држе трговину у својим рукама као део грађанског сталежа у Бачкој²⁷.

На подручју данашње Мађарске српски живаљ углавном је у опадању (од краја 18. века) услед природних несрећа, економског пропадања, мађаризације или иселавања (Сент-Андреја, Јегра, Стони Београд, Острогон, Ђур, Коморан, Баја). У Сегедину и Мохачу су се одржавали, а најживље је било у Будиму и Пешти, где је поред староседелаца Срба било и доста ђака и студената из свих српских крајева, чиновника у Намесничком већу и трговаца. Према попису из 1821. године у Карловачкој митрополији (без Далмације и Боке) у Аустроугарској царевини било је 750.379 Срба. Према том попису највише их је било у Темишварској, Плашкој, Сремској и Бачкој епархији, затим Пакрачкој, Вршачкој и Будимској а најмање у Арадској²⁸.

У погледу трговине, велики одјек међу Србима у Угарској имао је први српски устанак (1804 - 1813). Отворило се велико тржиште, а српски трговачки

²⁷Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке монархије* (Београд:Српска књижевна задруга, 2010), 143 -144.

²⁸Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, у *Историја српског народа*. Књ.5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 13.

сталез је то искористио за свој напредак. Бечки двор је да би се спречило одливање монете из државе чак и подупирао трампу са устаницима. У интересу све три стране било је да се одржи трговина са устаницима. Борби устаника знатно је допринела и српска интелигенција у Угарској и преко ње су се остваривале везе са Русијом. Митрополит Стефан Стратимировић²⁹ пише *Нацрт воспостављења нове словенско-српске државе* који је непотписан достављен руском двору, надајући се обнови старе српске државе која би била противтежа Аустрији на Балкану. Легално, Стратимировић је радио на учвршћивању утицаја бечког двора међу устаницима и одржавању добрих односа Србије и Аустрије знајући да ће устаници добити помоћ у храни и оружју само ако двор буде уверен да су они пријатељски расположени и да су спремни да се у повољном тренутку ставе под заштиту монархије. С једне стране, митрополит је уверавао двор да су се Срби дигли због дахијског насиља, али да су верни Порти јер је Беч желео са њом да има добре односе због опасности од Француза и Руса. Са друге стране, иако је прижељкивао самосталност Србије, сматрао је да највише што може да се постигне је аутономија у оквиру Турског царства³⁰. Међу српском интелигенцијом у Царевини устанак је изазвао одушевљење и многи од њих прелазе у Србију активно учествовајући у политичком и културном животу устаничке Србије. Под утицајем устанка долази и до народних покрета у Угарској, који су поред социјално - економских корена имали и националноослободилачко обележје, поготово у Срему и Банату.

Революционарним догађајима у марту 1848. године у мађарској престоници, када је формирана нова мађарска влада на челу са грофом Лајошем Баћанијем³¹ и Лајошом Кошутом³², Срби су били одушевљени, надајући се да ће у

²⁹Стефан Стратимировић (Кулпин, 1757 - Сремски Карловци, 1836), као карловачки митрополит (1790 - 1836) нарочиту пажњу је посветио подизању просветних установа. Његовом заслугом основана је 1791 - 1792. године Карловачка гимназија, 1794. Карловачка богословија, 1797. Стефанеум (намењен за смештај ђака Богословије) и гимназија у Новом Саду 1810. године. Уредио је и употпунио митрополијску библиотеку, заведео је ред у цркви и дисциплину међу свештенством. Годинама је био вођа Срба у Аустријској царевини и водио борбу против бечких покушаја унијаћења Срба.

³⁰Славко Гавриловић, „Срби у Хабсбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, у *Историја српског народа*. Књ.5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 18-19.

³¹Лајош Баћани (Братислава, 1807 - Пешта, 1849) је био први премијер Мађарске за време револуције 1848/49.

новој уставној држави наћи своје место. Окупљени око „Текелијанума“³³ и Матице српске³⁴, ђаци и интелектуалци на челу са Јашом Игњатовићем³⁵, Јованом Суботићем³⁶, Ђорђе Стојаковићем³⁷ и Исидором Николићем³⁸ припремали су се за револуционарну акцију и истицање српског народног програма који је добио општенародни значај и постао први програм Срба у револуцији. Овај програм није наишао на одобравање од стране Мађара и њихових вођа који су сматрали да у новој угарској држави може да постоји само један политички народ - мађарски.

У Сремским Карловцима је од 13. до 15. маја 1848. године одржана Мајска скупштина, на којој се српски народ прогласио као „политично слободан и независан“ у оквиру Монархије и Угарске. Донета је одлука о стварању *Српске Војводине* у чији састав треба да уђу Срем, Барања, Бачка и Банат. На њеном челу

³²Лајош Кошут (Монок, 1802 - Торино, 1894), био је мађарски правник, политичар и вршилац дужности председника Мађарске у току 1849. године. Био је један од најистакнутијих вођа мађарске револуције из 1848. године.

³³„Текелијанум“ је задужбина коју је основао Сава Поповић Текелија (Арад, 1761 - Пешта, 1842), 1838. године у Пешти, са циљем да се у њој школују сиромашни и најбољи српски ђаци и студенти из свих крајева где су живели Срби. Текелијанум је трећа званична најважнија установа Срба у Угарској, а чинили су га „Дом српских студената“ и „Фонд за издржавање Текелијанума“. Временом је постао главно стедиште интелектуалних снага српског народа.

³⁴Матица српска је најстарија српска књижевна, културна и научна институција, основана 1826. године у Пешти. Основни разлози за оснивањем друштва били су потреба за националним јединством, просвећивање, као и издавања српских књига, а непосредни повод за оснивање Матице српске представљала је потреба за преузимањем Србског летописа (касније Летописа Матице српске), најстаријег српског књижевног часописа, покренутог 1824. године у Пешти и тада јединог српског гласила, коме је претило гашење. Матица српска је пресељена у Нови Сад 1864. године.

³⁵Јаков (Јаша) Игњатовић (Сентандреја, 1822 - Нови Сад, 1889) је био познати српски романописац и прозни писац. За време мађарске револуције 1848/49. године узео је учешће на страни Мађара против Беча, због чега је, после мађарске капитулације, морао пребећи у Београд, где је живео као новинар до 1850. По повратку у Угарску видно учествује у јавном животу војвођанских Срба. Био је уредник Летописа Матице српске у периоду 1854 - 1856, затим „народни секретар“ у Карловцима и велики бележник у Новом Саду. Супротно огромној већини Срба у Војводини, остаје доследан пријатељ Мађара и поборник српско-мађарског споразума. Изабран је за дописног члана Српске краљевске академије 23. јануара 1888.

³⁶Јован Суботић (Добринци, 1817 - Земун, 1886) је био адвокат, српски песник и политичар. Бавећи се адвокатуром, од 1842. године до 1847. године је уређивао „Летопис Матице српске“. Револуционарне 1848. године био је иницијатор и сазивач скупштине Срба у Пешти која је имала задатак да формулише српске захтеве. Исте године, учествовао је и на мајској скупштини у Сремским Карловцима, на којој је установљена Карловачка патријаршија и митрополит Јосиф Рајачић. Као политичар умерено либералних схватања, истакао се иступањима у заједничком Угарском сабору, где је био близак идејама Светозара Милетића. Од 1861. године до краја живота учествује у политичком животу Угарске, нарочито Хрватске и Војводине.

³⁷Ђорђе Стојаковић (Бачка Паланка, 1811 - Беч, 1863) српски правник, доктор права, адвокат, дворски саветник при угарској канцеларији у Бечу, актуар и писар Матице српске, правни и политички саветник кнеза Милоша и Михаила Обреновића.

³⁸Исидор Пл. Николић-Србобрански (Цавер) (Србобран, 1806 - 1862) српски политичар. Био је секретар намесничког већа у Будиму, посланик на црквено-народним саборима у Карловцима, секретар Угарског намесничког већа, врховни жупан у Бачкој и Торонталској жупанији и Вршачком округу, губеријални саветник Био је почасни члан Матице српске.

стоји војвода, а као извршни орган Скупштине оформљен је Главни одбор са 48 чланова. Такође српска митрополија проглашена је за патријаршију а митрополит за патријарха. Бечки двор и цар Фердинанд³⁹ нису прихватили ове српске одлуке упућујући Србе на Мађарски сабор и владу, јер једино су они надлежни за решавање ових захтева. Мађарска влада је овај чин сматрала велеиздајом и овим догађајима започиње српско-мађарски рат, у којем Срби нису имали подршку ниједног немађарског народа који је живео на територији Угарске.

Став бечког двора почео се мењати када је на престо дошао цар Франц Јозеф⁴⁰, који је потврдио одлуку Мајске скупштине о избору војводе и патријарха, али је заобиђено питање самосталне територије и граница. У марту 1849. године прокламован је *Октроисани устав*, којим су Срби више изгубили него добили. Српска Војводина није призната као посебна територија, а Војна граница је издвојена из Војводине и Тројединице, као посебно тело са својом војно-бирократском организацијом. Убрзо после тога, Српска Војводина је стављена под војну управу, патријарх Рајачић⁴¹ је деградиран на царског комесара за цивилне области Војводине. У августу 1849. године рат је био завршен, Срби су били нејединствени по питању Војводине што је довело до тога да цар новембра исте године донесе своје решење о овом питању. Под називом Војводство Србија и Тамишки Банат створена је нова круновина, у чији су састав ушли Бачка без шајкашког батаљона, Банат без Војне границе, а од Срема само Илочки и Румски срез, тако да су и Карловци остали ван територије Војводства. Цар је за себе задржао титулу српског војводе, а на чело Војводства поставио генерала Фердинанда Мајерхофера⁴². Административно и политичко средиште постао је Темишвар, а не Нови Сад у којем су Срби имали већину⁴³. У састав Војводства није ушла Војна граница где је српско становништво било у већини. По попису становништва из 1851/52. године највише је било Румуна, Немаца и Срба, затим

³⁹Фердинанд I (Беч, 1793 - Праг, 1875.) владар из династије Хабзбурга који је од 1835. до 1848. био аустријски цар, краљ Угарске, краљ Чешке и председник Немачке конфедерације. абдицира у корист свог нећака Фрање Јосипа.

⁴⁰Франц Јозеф (Беч, 1830 - Беч, 1916) владар из хабзбуршке династије. Аустријски цар и краљ Бохемије од 1848. до 1916. и апостолски краљ Угарске од 1867. до 1916. године.

⁴¹Јосиф Рајачић (Лучане код Бриња, 1785 - Сремски Карловци, 1861) архимандрит гомирски, епископ шибенски и вршачки, митрополит карловачки и патријарх српски. Заслужан је за стварање Српске Војводине и узвишења Митрополије на ниво Патријаршије.

⁴²Фердинанд Мајерхофер, гувернер од 1849. до 1851. године

⁴³Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке монархије* (Београд: Српска књижевна задруга, 2010), 214 -219.

Мађара, Буњеваца и свих осталих. Бахова апсолутистичка влада је прогањала, кажњавала и затварала све који су показивали нелојалност двору и царевини тако да су Срби, задовољни или не, морали да се помире са оним што су добили⁴⁴.

После ових неуспеха у преговорима са бечким двором и Мађарима, српска црква и племство нису више могли да се наметну српском народу као политички вођа. Половином 1851. године, укинута је првобитна организација Војводства, а на чело политичке управе као гувернер и председник земаљске владе постављен је гроф Јохан Коронини-Кронберг⁴⁵ уместо Мајерхофера. У његовим рукама налазила се сва војна и цивилна управа и преко њега су Беч и Бахова влада остваривали своје централистичке, апсолутистичке и германизаторске планове. Војводство Србија и Тамишки Банат подељено је на пет округа, који су се даље делили на срезове и општине, а на њиховом челу стајали су виши окружни повереници, срески начелници и општинске старешине. Судство је организовано по угледу на аустријске судове, а Темишвар је постао седиште врховног суда. До краја 1853. године завршило се административно и политичко устројство Војводства⁴⁶.

Србима је омогућено да стичу чиновничке каријере и све већи број почиње да се школује. Школујући се у време Баховог апсолутизма⁴⁷, увећан је број грађанске интелигенције и проширена друштвена база из које је она израсла, српска интелигенција 60-тих година 19. века постаје снажнија и успешнија у својим акцијама него што је била раније. „(...) Срби су због насилне германизације осетили сву тежину Баховог система. У свим институцијама увођен је немачки језик као званичан. Бројни чиновници страног порекла, тзв. 'Бахови хусари' постали су носиоци германизације који су у свакодневни живот унели шпијунажу, денунцијације и лакташење. Притисак режима осећао се у свим подручјима живота. Власт је пажљиво испитивала духовно расположење Срба, сазнавала

⁴⁴Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868”, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 109.

⁴⁵Јохан гроф Коронини-Кронберг (1794 - 1880), генерал, хрватски бан од 1859. до 1860. године. Први војни управитељ Војводства Србије и Тамишког Баната.

⁴⁶Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868”, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 113 - 114.

⁴⁷Период од 1850. до 1859. године, познат по централизацији и изразитој германизацији, назван по аустријском министру Александеру Баху.

њихове мисли и осећања према владајућој династији и систему, била упозната са националним, политичким, културно-просветним, друштвеним и економским тежњама.⁴⁸

Власт се бојала да ће се Срби опет удружити са Мађарима, још више су се бојали панславизма, тако да је Бах забранио Србима и свим Јужним Словенима да студирају у Прагу, како не би дошли у додир са свесловенским идејама. Србе су сумњичили и да желе да се отцепе и припоје Србији. У свим областима јавног и духовног живота завладало је мртвило.

У доба Баховог апсолутизма било је готово онемогућено Србима, као и другим народима који су живели у Монархији, бављење политиком. Тако да у том периоду долази до диференцијације међу њима по свим значајним питањима: друштвено-политичким, црквено-школским, културним. Напредно српско грађанство које је прихватило либерално-демократске европске идеје, било је антиклерикално, проруски орјентисано, подржавало је династију Обреновића и окупљало се око листа *Србски дневник* Данила Медаковића⁴⁹. Сматрали су да Срби у својој политичкој борби треба да се ослоне на Мађаре и преко њих остваре своје захтеве. Конзервативно - клерикални кругови, присталице Карађорђевића, своје ставове износили су у темишварском листу *Световид* Александра Андрића⁵⁰. Црквена хијерархија остала је на становишту лојалне, продинастичке политике и због тога почиње расцеп између ње и народа који се све више проширивао и продубљивао⁵¹.

⁴⁸Василије Крстић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 118.

⁴⁹Данило Медаковић (Зрмања, 1819 - Загреб, 1881) историчар, публициста, штампар и издавач. Био је секретар кнеза Михајла и кнеза Милоша Обреновића у Бечу. Од 1864. године био је дописни члан Српског ученог друштва. Покренуо је лист *Напредак* (1848), први лист који је штампан Вуковим правописом. Издавао је календаре *Годишњак* и *Ласта* а после забране *Напредка* часопис *Јужна пчела* (1851 - 1852), књижевни додатак *Седмица* (1852 - 1858) и *Напредак* (1848 - 1864). Када је *Јужна пчела* насилно угушена, Данило Медаковић је почео да издаје политички лист под именом *Србски дневник* 1852. године, најзначајнији и најчитанији лист у Српству тога доба, који су власти због смелог писања у корист српских интереса плениле и забрањивале

⁵⁰Александар Андрић (Купиново, 1816 – Букурешт, 1876) аустријски интендантски официр и публициста, покретач *Световида*, уредник *Зимзелена*. Био је редовни члан Друштва српске словесности од 1863, и почасни члан Српског ученог друштва од 1864. Никад није прихватио Вукову реформу српскога језика, остајући веран старом правопису. Писао је и новеле, приповетке, историјско-књижевне текстове, загонетке, анаграме и друго.

⁵¹Василије Крстић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, у *Историја српског народа*. Књ.5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 122.

Због неповољне политичке ситуације у Угарској, цар Фрања Јосиф прихвата тзв. *Октобарску диплому* мађарских конзервативаца 1860. године и са апсолутистичког система прелази на уставну владавину. Срби су овим били разочарани јер се из садржаја *Дипломе* могло наслутити да ће Војводину припојити Угарској, што се и десило крајем године. Цар је гарантовао Србима потпуну верску, националну и језичку слободу у складу са њиховим привилегијама, али они су схватили да их је и овог пута двор изиграо и долази до преокрета у српској политици. Овај заокрет најавио је и Светозар Милетић⁵² у свом чувеном чланку „На Туцин - дан, 1860“, објављеном у *Србском дневнику* уочи Божића 1861. године, наговештавајући раскид са старом политиком када су Срби без резерве гинули за двор и његове интересе, а заузврат нису добијали ништа или врло мало.

У Хабзбуршкој монархији водила се политичка борба око њеног преуређења „на основама федерализма, централизма и дуализма“, а водећу улогу имали су Немци и Мађари. Политика свих осталих народа зависила је од споразума Беча и Будимпеште. Да би смирио Мађаре, цар је жртвовао Војводину и није дозвољавао да Срби на народној скупштини или сабору расправљају о судбини Војводине. Мађари нису признавали српским саборима политичке, већ само црквено-просветне компетенције. Тек када није дошло до споразума између Беча и Будимпеште на основама *Октобарске дипломе*, и када је влада у Бечу прогласила *Фебруарски патент* напустивши политику федерализма одредивши се за централистичко уређење монархије, цар је 5. марта 1861. године дозволио да се у Сремским Карловцима одржи сабор расправно-политичког а не црквено-школског карактера. На њему су, међутим, могли учествовати само Срби са подручја бившег Војводства, а не и они из Војне границе, Хрватске, Славоније, Далмације, Угарске и других области⁵³. Сабор је имао велики национално-политички значај, а Мађари су морали да га одобре, свесни да цар на тај начин жели да сузбије српске

⁵²Светозар Милетић (Мошорин, 1826 - Вршац, 1901) адвокат, градоначелник Новог Сада и један од најзначајнијих и најутицајнијих српских политичара у Аустроугарској монархији друге половине 19. века. Постаје градоначелник Новог Сада 1861. године, најмлађи у историји града, и председник Српске читаонице, када се под њеним окриљем оснива Српско народно позориште. Године 1866. покреће *Заставу* – најзначајнији и најутицајнији српски дневни лист у Аустроугарској.

⁵³Василије Крестић, „Срби у Хабзбуршкој монархији 1849 - 1868“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 125.

националне захтеве. Са друге стране Срби су били свесни да од сабора не могу пуно очекивати. Сабор је одржан у Сремским Карловцима 2. априла 1861, и назван је Благовештенски по дану сазивања. Имао је 75 посланика поред патријарха и три епископа. Од тога 25 су били свештеници и калуђери, а 50 остали. Захваљујући принципу да су сви Срби имали право да бирају и буду бирани, за чланове сабора изабрана је тадашња елита српског грађанског друштва, најобразованији део Српства, па је по свом саставу ово је био најинтелектуалнији сабор у историји Срба у Угарској. Сабор је још увек имао конзервативни-клерикални карактер и хијерархија је имала значајну улогу, али се тада први пут озбиљно сукобила са либерално-демократским тежњама грађанских политичара. Овај сукоб временом ће се све више продубљивати „претварајући се у одлучну борбу за вођство у целокупном национално-политичком животу Срба у Угарској“⁵⁴.

Срби су били јединствени у решености да се добије посебна аутономна област и на тај начин да се обезбеди национални развитак. Неслагање се огледало у начину на који то треба остварити, уз чију помоћ и од кога треба захтевати аутономију на подручју Јужне Угарске. Свештенство и конзервативци, чији су предводници били патријарх Јосиф Рајачић и дворски саветник Ђорђе Стојаковић, и даље су желели да се Срби ослањају на Аустрију и позивали су се на српске привилегије које су биле темељ српског историјског права. У мањини је била група либералних политичара окупљених око Светозара Милетића, који су сматрали да српски народ решење свог националног питања треба да тражи уставним путем, преко Угарског сабора, и кроз савез са мађарским напредним друштвеним снагама. Постојала је и трећа струја коју су заступали Јован Суботић и Ђорђе Стратимировић⁵⁵. Они су сматрали да се уз помоћ Беча на основу привилегија може поново основати Војводина која би се државноправним уговором спојила са Троједном краљевином и заједно са њом преговарала са Угарском. „Сабор је стао на гледиште Темишварског сабора и Мајске скупштине да Срби имају право на своју политичку територију, са својим властима, те је

⁵⁴ Исто, стр. 127.

⁵⁵ Ђорђе Стратимировић (Нови Сад, 1822 - Беч, 1908) командант српске војске 1848. Два пута био је посланик у Државног сабора у Будиму а неколико пута посланик на српским народним - црквеним саборима у Карловцима. У току политичке делатности бавио се и новинарством.

изнео своје жеље у погледу граница Војводства, његовог основног уређења, као и односу Војводства према другим државним факторима⁵⁶. Аустрија и Угарска страховале су од стварања једне велике српске државе, и двор никада није узео ни у разматрање захтеве Благовештенског сабора, који иако неиспуњени имају велики значај за „историју развоја политичке мисли Срба у Угарској“⁵⁷.

После Благовештенског сабора настаје све већи јаз у српском народу и долази до размимоилажења у свим битним питањима. Српски народ био је на различитим степенима друштвеног и економског развоја, класне разлике биле су огромне, те није постојао ни јединствен национално - политички програм. Конзервативно-клерикални кругови везивали су целокупан развитак Срба у Угарској за Аустрију и Беч и залагали се за преуређење монархије на федеративним основама. „С обзиром на то да Срби нису располагали онаквим историјским и државним правом какво су имали Чеси, Мађари и Хрвати, ти српски политичари су заступали идеју федерализма не на историјском и државном, него на националном принципу, на начелу природног права. Када су тражили Војводину, они су се позивали на привилегије, на историјско право. Када су расправљали о преуређењу монархије и о свом положају у њеним оквирима, онда су занемаривали привилегије, свесни да оне немају ону важност и тежину које има државно и историјско право Мађара, Хрвата или Чеха. Иако недоследни у политичким принципима, они су желели да у федералистички уређеној Аустрији, на основу природног и националног права, обезбеде Србима даљи опстанак и развитак“⁵⁸. Ова политичка струја била је против било каквог додира са Мађарима. Насупрот њима налазила се српска буржоазија либерално-демократске оријентације. Одбацивали су све везе са Бечом и полагали наде у напредне кругове мађарског народа и његових политичара либералних уверења. Одбацивали су *Октобарску диплому* и *Фебруарски патент*, сматрали су да споразум са Мађарима треба остварити на темељу измењених одредаба мађарског устава из 1848. године, а главни услов за то је да Угарска постане федерална

⁵⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*. Књ. 3. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861. (Нови Сад : Матица српска, 1963), 310.

⁵⁷ Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 129.

⁵⁸ Исто, стр. 130.

држава у којој ће владати равноправност свих народа који у њој живе. За разлику од конзервативаца који су сматрали да се Аустрија не противи ослобођењу Срба на Балкану од турске власти, Милетић и либерали су били мишљења да је Аустрија највећи противник српског ослобођења и да због властитих интереса брани интересе Турског царства на Балкану. Разилазили су се и у ставу према српској влади и кнезу Михаилу Обреновићу⁵⁹, и његовој политици. Обе стране су биле сагласне у томе да Србија треба да се стави на чело ослободилачке акције, али док су једни подржавали кнеза Михаила и одобравали званичну политику са благом критиком на унутрашњу политику а изузетно и спољну, други су га немилосрдно нападали, и унутрашњу и спољну политику, створивши на тој основи веома снажну и утицајну опозицију коју је подржавала већина српског живља у Угарској. Они су развитак Срба у Монархији доводили у најтешњу везу са успешним решавањем Источног питања и пожуривали Србију да започне ослободилачку акцију⁶⁰.

После аустријско - пруског рата и пораза Аустрије, 1866. године у Монархији долази до крупних промена у државном уређењу. Одбачен је федерализам и уведен дуализам, који су Мађари одушевљено прихватили. Конзервативни српски кругови су у почетку били против оваквог уређења, али чим је оно постало стварност, приклонили су се мађарским дуалистима да не би изгубили своје позиције у друштву. Милетић и либерали се нису противили дуализму и нагодби, свесни да мађарски либерали окрећу леђа немађарским народима. Имали су велику подршку српског народа за разлику од конзервативаца и у наредном периоду ће водити оштру опозициону борбу у мађарском парламенту да би остварили национална права српског народа.

У овом периоду основана је и Уједињена омладина српска, која је окупљала студентска, ђачка и певачка друштва са подручја Аустрије и Србије и

⁵⁹Михаило Обреновић (1823 - 1868) кнез Србије од 1839. до 1842. и од 1860. до 1868. године. На почетку његове друге владавине учињене су значајне промене у политици Србије. Укинута је „Турски устав“, а кнез Михаил је донео и наредбе за уређење народне војске и законе о порезима. Апсолутизам кнеза Михаила се, осим у политици, испољавао и у његовом односу према просветним и правосудним установама, као и према омладинском покрету који је у то време попримио значајне размере. Тако је 1864. наредио да се укине Друштво српске словесности. Против Михаиловог апсолутизма највише се борила српска омладина кроз организацију Уједињене омладине српске, која је организована у Новом Саду.

⁶⁰Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 131.

чија је оснивачка скупштина (Нови Сад 27 - 29. август 1866), као и целокупан рад, имала изразито политички карактер. Као организација Уједињена омладина српска је била најактивнија на територији Војводине. „Целокупна политика либералне буржоазије Срба у Угарској од средине шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века била је у најтешњој и неодвојивој вези с радом, тежњама и идејама Уједињене омладине српске. Она је настала у тренутку дубоке кризе у којој се нашла Аустрија непосредно после аустро-пруског рата, кад се Србима, као и другим народима Балкана, свом тежином наметало покретање Источног питања“⁶¹. Омладина је окупљала у својим редовима све Србе старије од 18 година, без обзира на којој територији живе и без обзира на социјални статус. Брзо су изазвали подозрење код власти и у Аустрији и у Србији. Јавно су се бавили књижевним, просветним и културним радом, а са друге стране су припремали устанак за ослобођење Србије од Турака и критиковали владу Михаила Обреновића, са којим су брзо и дошли у сукоб. Велику подршку уживали су код Светозара Милетића и његових либерала, који су се редом сви учланили у њене редове⁶². Уједињена омладина била је кратког века. Свој врхунац доживела је у годинама после Нагодбе (1867) али је већ почетком 70-тих престала са деловањем. Ипак, одржала је пет годишњих скупштина (једну у Београду и четири у Војводини), а најплоднија је била на издавачком пољу: покренула је лист *Млада Србадија*, који је за оно време имао велики број претплатника (1500) и тираж од 2000 примерака и *Буњевачке новине*; штампани су записник са скупштине у Кикинди под насловом *Омладинска заједница*, *Календари* за 1869. и 1870. годину, као и две свеске *Политичког речника* Владимира Јовановића⁶³. Године 1871. пошто на скупштини у Вршцу нису желели да прихвате измене статута који им је наметала влада и по којима би из својих редова морала да искључи све чланове који не живе на територији Угарске, скупштина је распуштена а Омладина се од овога никада није опоравила. Скуп у Вршцу био је

⁶¹Исто, стр. 135.

⁶²Исто, стр. 135 - 136.

⁶³Владимир Јовановић (1833 - 1922) министар финансија, потпредседник Државног савета, члан Сената (Горњег дома), професор Политичке економије на Великој школи, идеолог Либерална странке, економиста, политичар, новинар. Један је од оснивача Уједињене омладине српске. По убиству кнеза Михаила, суђено му је у Пешти за учешће у завери, али је ослобођен услед недостатка доказа. Узастопно је биран за председника Српског ученог друштва, али није изабран у Академију наука када је формирана 1886. године. Почасни члан Српске краљевске академије постао је 1892.

последњи скуп Уједињене омладине. „Она је имала ванредно велики утицај на готово све токове развоја у животу српског народа, на подручјима просвете и културе, религије и науке, књижевности и уметности, а изнад свега на покретање људи у националноослободилачком деловању. Њеним циљевима надахњивали су се чак и револуционари Бугарске, Чешке и других словенских, па и несловенских народа. Од ње су страховали владајући кругови у четири државе: у Угарској, Аустрији, Турској, Србији а донекле и у Црној Гори, мада је Црна Гора уживала посебну наклоност омладине услед својих, како се веровало, доследнијих противтурских ставова“⁶⁴.

Године 1867. долази до Нагодбе између велепоседничких кругова Угарске и царских и крупнобуржоаских представника Аустрије. Ствара се дуалистичка Аустроугарска монархија, и долази до великих промена у политичком и економском животу свих народа који су живели на њеној територији, па и Срба. Нагодбом између Аустрије и Угарске 1867. године, жртвовани су Срби и најгоре су прошли од свих народа који су живели на територији Аустроугарске. „Угарско - хрватском нагодбом пресечен је српски народ на две поле: на Србе у Мађарској и на Србе у Хрватској и Славонији; док су Аустро - угарском нагодбом одељени Срби у Аустрији од оних у Мађарској. Војна Граница је развојачена и некад особита важност српског народа сведена је готово на нулу“⁶⁵.

У политичком животу почиње период либерално буржоаског парламентаризма који је омогућио размах политичких снага, упркос многим ограничењима која је наметала владајућа већина мађарских велепоседника. Дошло је до промена и на економском и финансијском плану, који су утицали и на живот српског становништва. Укинута је кметство, тако да су већину српског становништва чинили земљорадници са мањим и средњим поседима. Најбројнија класа грађанства били су трговци, који су имали велику улогу у животу Срба, с обзиром на чињеницу да је био мали број Срба који су припадали класи велепоседника и крупне буржоазије. Представници трговачке грађанске класе били су они који су се „истицали покретачким, новчаним и другим

⁶⁴ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 193.

⁶⁵ Душан Ј. Поповић, *Проблеми Војводине I* (Београд : пишчево издање, 1925), 14.

покровитељским доприносима у управним телима, установама и подухватима националног обележја⁶⁶.

Српски трговачки центри попут Новог Сада, Панчева, Вршца, Сомбора нису заостајали у банкарству за мађарским центрима финансијског капитала. Великом брзином оснивају се банке, штедионице и вађевине⁶⁷ у српским срединама чији су главни акционари били већином Срби: у Новом Саду - Прва бачка трговачка и прометна банка (1869), Бачка – бодрошка штедионица (1872), Банкарска и мењачка радња Александра Адамовића, Новосадска штедионица, Српска задруга за међусобно помагање и штедњу; у Панчеву - Панчевачка штедионица (1869) и Панчевачка заједница за вађевину (1871); у Сомбору - Сомборска трговачка и занатлијска банка (1872); у Старом Бечеју - Бачка - потиска штедионица; у Великом Бечкереку - Банатска српска задруга за штедњу и предујам; у Вршцу - Вршачка трговачка и обртна банка; у Кикинди- Кикиндска диштриктна банка; у Сентомашу - Сентомашка - туријска штедионица; у Жабљу - Прва задруга Срба Шајкаша за међусобно помагање и штедњу. Срба акционара било је и у банкама са мађарским, немачким и јеврејским капиталом попут Volksbank банке у Панчеву, као и у Сједињеној мађарско - српској штедионици са седиштем у Будимпешти.

Овај развој финансијског капитала, нажалост, није утицао на изградњу и развој индустрије јер је новац улаган у трговину, па су се домаћинства све више задуживала. Роба из Аустрије имала је монополске повластице што је штетило фабричкој производњи у осталим деловима Монархије. У Угарској индустрија је била концентрисана углавном око мађарске престонице у Будимпешти, док је провинција са немађарском већином остала запостављена у погледу индустријског развоја. Политика и економија биле су повезане, на власти су били

⁶⁶ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 154.

⁶⁷ Вађевина - капара, јемство, предујам, вересија, кредитни завод. У: Српски рјечник : истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима / скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. - 4. државно изд. - У Београду : Штампарија Краљевине Југославије, 1935. - XLII, 880 стр. ; 25 cm.; РЈЕЏНИК hrvatskoga ili srpskoga jezika. Sv. 85. Dio 20. 3, Uživavati - 2. Velim / na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti ; obradili J. Jedvaj... [et al.]. - U Zagrebu : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972 (Zagreb : Jugoslavenska akademija). - Str. 481-720 ; 29 cm.; РЕЧНИК српскохрватског књижевног и народног језика. Књ. 2, Богољуб-Вражогрнци / [приредила] Српска академија наука и уметности. - Београд : Институт за српскохрватски језик, 1962 (Београд : Култура). - XII, 800 str. ; 29 cm.

представници мађарских велепоседника, а српски народ политички потиснут није могао економски напредовати у већој мери. Његов напредак у војвођанској средини огледао се углавном у прерађивачкој индустрији и повећаном броју млинова, циглана, кудељара⁶⁸.

Занатлије које су раније припадале групи становништва које је у српској средини уживао углед и благостање, сада пропадају у недостатку капитала потребног за индустријску производњу. Да би променили ову ситуацију и унапредили занатску производњу, 70-тих година 19. века почињу се оснивати занатска удружења. Године 1870. у Новом Саду основана је *Задруга Срба занатлија* и *Друштво за радиност*. Циљ свих занатских задруга и њихових подружница које су се отварале у свим већим војвођанским местима био је унапређење занатства, прикупљање средства за помагање члановима у случајевима болести и смрти, побољшање стручног и општеобразовног нивоа занатлија, заштита занатлијско - ученичког и радничког слоја. Покренут је и лист *Глас занатлија* 1872. године у Новом Саду који је нажалост излазио само годину дана. Велики углед међу занатлијама уживали су припадници Српске народне слободоумне странке⁶⁹ као и социјалисти Светозара Марковића⁷⁰.

Најзначајније и најјаче страначко удружење међу војвођанским Србима била је Српска либерална странка Светозара Милетића. После Нагодбе 1867. године погоршали су се односи између српских и мађарских либерала, и Милетић и његови либерали трудили су се да се свим средствима парламентарне борбе супротставе националистичкој политици мађарске владе. Како истиче Андрија Раденић у тексту *Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878*, Српска либерална странка је била изданак времена и средине у којима су преовладала грађанско - парламентарна демократска уверења, заснована на истоветним идејама у делокругу унутрашње политике, слично поставкама о слободној размени

⁶⁸ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 155.

⁶⁹ Српска либерална странка Светозара Милетића називана је још и Либералном странком, Српском народном странком или само Народном странком.

⁷⁰ Светозар Марковић (1846 - 1875) социјалистички мислилац, политичар и публициста друге половине 19. века. Издавао је *Раденик*, први социјалистички лист у Србији и на Балкану. Био је жестоки критичар великосрпске политике и пионир идеје Балканске федерације. Као књижевни посленик био је први поборник реалистичког правца у књижевности и социјалистички теоретичар. Његово главно дело, *Србија на истоку*, расправља о друштвеним, економским и политичким проблемима Србије са социјалистичких позиција.

материјалних добара на унутрашњем економском плану, према учењима буржоаског либерализма, у деценијама успона буржоазије кад се њена напредност доказивала у борби против преосталих или новонасталих конзервативних препрека⁷¹. Пре Нагодбе Милетић је пристао на сарадњу са Мађарима уз услов да се свим немађарским народима који живе у Угарској гарантују услови за опстанак и развој, како у народносно-просветном тако и народно-политичком погледу. „Срби су били спремни да прихвате дуализам, али према замислима опозиције - само у виду персоналне уније (уједињење двеју или више држава под једним владаоцем). Што се тиче самог устројства, односно преустројства дуалистичке државе у угарској половини, тражили су да се не заснива на централистичким него на федералистичким схватањима, којима би се у тадашњим условима најлакше остварила самоуправна права појединих народности“⁷². С обзиром на чињеницу да су Срби били територијално расцепкани и да није било политичких услова да се обнови Српска Војводина у границама Угарске, морали су да се задовоље захтевом за „федерални дуализам“. Децентралистичке ставове либерала и Милетића подржавао је и зачетник социјалистичког покрета Светозар Марковић, мада је сматрао да се борба против Монархије мора водити и непарламентарним средствима. Међутим, ставови либерала нису наишли на одобравање владајућих кругова Монархије, поготово Угарске, као ни осталих мањинских народа, тако да су милетићевци и социјалисти остали усамљени у тој борби.

Мађарска владајућа странка је за главног непријатеља своје нације сматрала представнике народне, либералне опозиције. Мађари су бројчано били у мањини у односу на друге народе који су живели на угарском тлу (Србе, Румуне, Русине, Словаке), да су морали да умање њихову премоћ тако што им нису смели признати положај равноправних народа, поготово са федералистичким самоуправним правима у децентралистичкој држави. „Недељивост државе заснивала се у стварности на схватању централистичког државног устројства и јединственог политичког народа, који се у политичком смислу не може и не сме

⁷¹ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 157.

⁷² Исто, стр. 158.

цепати. Разуме се да се прикривало како се под појмом ‘политичког народа’ подразумева првенствено мађарског. Али то ширење мађарства, које се испојило у однарођавачкој политици на рачун немађарских нација, узимало је такве размере да се обнародованом политиком јединствености, без обзира на истанчаност њеног садржаја, само повећао отпор немађарских народности у целини⁷³.

Убрзо после Нагодбе у фебруару 1867. године, представници Срба, Румуна и Русина су у мађарском парламенту поднели законски предлог о равноправности историјски образованих народа у Угарској, по коме би ова три народа заједно са Мађарима, Немцима и Словацима били признати као равноправни. Сви ови народи имали би подједнако право на употребу свог језика, своје националне заставе (уз мађарску), а потпуна национална равноправност била би у целини спроведена кроз аутономију области заокружених према националној припадности становништва или бар његовог већег дела, поштујући територијалну неповредивост и политичко јединство Угарске. Предлог је износио и решења за извршну и судску власт, као и културне и просветне установе. Наишао је на подршку малог броја представника мађарске левице, и већина се изјаснила за нацрт закона барона Јожефа Етвеша⁷⁴, по коме је савремени појам нације подразумевао појам политичког а не етичког народа, тако да је установљено да на тлу Угарске може да живи само један недељив угарски тј. мађарски народ, без обзира на то којој народности припада становништво, и *Закон о народностима* је сведен само на одредбе о употреби језика мањинских народа пред надлежним управним телима⁷⁵. С обзиром да *Закон* није признавао суштинска национална права, Срби нису били задовољни када је усвојен у парламенту. Пре овог закона потврђена је црквено - школска аутономија *IX законским чланом*, која је била заснована на аустријским привилегијама. По овом закону Срби су задржали стара самоуправна права на подручјима цркве и црквено-школских установа, али је незадовољство изазвао назив закона јер се односио на припаднике „грчко - источне цркве“. Срби су захтевали да се њихова црква назива „православно -

⁷³Исто, стр. 159.

⁷⁴Јожеф Етвеш (1813 - 1871) барон, мађарски политичар и политиколог.

⁷⁵Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 160 - 161.

српска“ или „српско - православна“, а пошто се закон односио и на Румуне као и на друге вернике задовољили би се називом „источно - православна“. Милетићевци као и остали српски посланици сматрали су да изгласавање овог закона није у надлежности парламента него Српског сабора, који је по новом закону имао седамдесет и пет посланика (раније их је било сто). Најбитнија одредба била је о самосталности српских школа, које су по овом законском члану могле бити само конфесионалне, и Срби су се морали борити за световност и смањење утицаја црквене хијерархије на устројство и делатност школа у оквирима верских школа, јер се у општинским и државним спроводила мађаризација. *Општим XXXVIII чланом* из 1867. године потпуно је смањена могућност да се оснивају народне школе и у верским оквирима, јер су поштрени материјални услови за одржавање наставе у њима. Морали су подићи ниво наставе према општим прописима и постојала је опасност да буду претворене у општинске школе где је настава извођена према државним плановима и програмима, а изводили су је учитељи које су постављале политичке власти зависне од централе, мађарске владе, док су српске верске школе биле у надлежности органа Црквено - народног сабора, месних и епархијских одбора, Школског савета као врховног надзорног тела у Сремским Карловцима⁷⁶.

У периоду од 1868. до 1878. године у страначкој политичкој борби највише до изражаја је дошла Милетићева Српска народна слободоумна странка, јер у принципу, других странака које би се бориле за промене, није ни било. Страначке групације које су деловале под окриљем цркве нису имале подршку ширих народних слојева. Либерали су уживали велики углед и подршку код сељаштва и трговачке буржоазије, па чак и у нижим слојевима свештенства. Најистакнутији чланови странке били су Светозар Милетић оснивач и вођа странке, Михаило Полит - Десанчић⁷⁷ један од највреднијих и најцењенијих Милетићевих сарадника, Јован Суботић и Јован Поповић, као представник либералне левице. Јован Суботић је у сукобу са Милетићем стекао углед вође десног страначког крила, и био је заговорник умерене политике и посланик у Хрватском сабору.

⁷⁶Исто, стр. 164.

⁷⁷Михаило Полит - Десанчић (Нови Сад, 1833 - Темишвар, 1920) политичар, новинар, књижевник. После распада Милетићеве странке и њене поделе на радикалну и либералну, постао је вођа војвођанских либерала. Уређивао је лист *Браник*. Био је посланик у хрватском и угарском парламенту и посланик Црквено-школског сабора у Сремским Карловцима.

Јован Поповић је уређивао листове *Панчевац* и *Граничар*, где су штампани „најрадикалнији чланци о савременим политичким, економским, социјалним, културно - просветним, школским, црквеним и другим питањима“⁷⁸.

Делатност српских посланика била је усредсређена на држаноправна питања у вези са националним питањима српског народа, али и економско - социјалним и просветно - културним. Утицај српских либерала није се огледао само у политичком животу него и културном поготово у раду српских установа попут Матице српске, Текелијанума, појединих наставничких колегијума, ђачких дружина, црквених општина, удружења Срба занатлија и других. Давали су и подршку осталим неравноправним народима у монархији и указивали на тежак положај свих словенских народа који су живели у двојној Монархији: Чеха, Словака, Пољака, Словенаца и Хрвата.

Почетком 70 - тих година 19. века дошло је и до развојачења Војне границе и припајање њене територије Угарској, што је и било предвиђено Нагодбом, мада су аустријски војни кругови то покушали да спрече. То је било неминовно не само зато што је било предвиђено Нагодбом, већ и и из разлога што Граница по својој првобитној намени више није била потребна и њена је организација била скупа. После развојачења и у овом делу Угарске су на изборима победили представници либерала. Одмах после Нагодбе 1867. године, и одмах по развојачењу Војне Границе по њеним крајевима и Шајкашкој, где је српски народ био у већини започиње насељавање мађарског становништва и интензивна мађаризација⁷⁹.

Либерали се нису само борили у мађарском парламенту за остваривање политичких права српског народа. Били су активни и у раду црквено - народних сабора где су се оштро супротстављали конзервативно - клерикалним круговима. Седамдесетих година 19. века долази и до формирања социјалистичког покрета у Војводини, што је било последица развоја производних снага и повећањем класних разлика у буржоаско - капиталистичком друштву. Овај покрет се прво ширио у ученим круговима, једним делом и међу занатлијама, и био је под утицајем учења Светозара Марковића који је као политички емигрант боравио у

⁷⁸ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 168.

⁷⁹ Душан Ј. Поповић, *Проблеми Војводине I* (Београд : пишчево издање, 1925), 17.

Војводини. Свој углед међу радницима покрет је стицао преко разних удружења насталих на класној струковној припадности, чија су седишта од 1872. године била у Будимпешти. Своја прва иступања српски социјалисти имали су на трибинама Уједињене омладине, удружењу Срба занатлија и ђачким кружоцима. Док није основан први социјалистички лист у Србији *Раденик*, социјалистички текстови објављивани су у *Застави*, *Панчевцу* и *Народном пријатељу*. У *Панчевцу* је у наставцима излазио превод *Комунистичког манифеста* 1871, да би одмах после тога и штампан у Панчеву као брошура и растуран по Србији и осталим српским крајевима. Када је забрањен *Раденик*, Марковић је покушао да са Ђоком Мијатовићем⁸⁰ у Новом Саду покрене 1872. године лист *Једнакост* али им то није пошло за руком. Први социјалистички листови на територији Војводине излазили су у Земуну и Вршцу, где су излазили педагошки часописи *Учитељ* и *Нова школа*, Николе Брашована⁸¹ и Мите Нешковића⁸², као и часопис *Братство* (1875) Николе Марковића. Поред Брашована, Нешковића и Николе Марковића истакнути војвођански социјалисти били су Бранко Михајловић, Јаша Томић⁸³, Лаза Нанчић⁸⁴ и Коста Леро. Одмах по формирању покрета почињу и напади на социјалисте, чак и од стране либерала. У тадашњим политичким условима социјалистичка странка није могла да учврсти своје позиције⁸⁵.

Свакако треба споменути у овом кратком историјском прегледу и Љубљанску конференцију, која је одржана у децембру 1870. године, а сазвали су је Хрватска народна странка и Странка младословенаца. На њој су учествовали и представници српских политичких партија. Идеја о јединству јужнословенских народа у Хабзбуршкој монархији поново је покренута и изазвала је бурне реакције

⁸⁰Ђока Мијатовић (1848 - 1878) лекар, први социјалиста из Новог Сада.

⁸¹Никола Брашован (Вршац, 1850 - Вршац, 1932) народни просветитељ, оснивач и директор прве Грађанске школе у Вршцу. Био је сарадник Светозара Марковића и Пере Годоровића, а као један од вођа Радикалне странке и врло блиски пријатељ Николе Пашића.

⁸²Мита Нешковић (1846 - 1907) земунски учитељ, социјалиста. Покренуо је и уређивао часописе *Учитељ*, *Нова школа*, *Нови васпитач*.

⁸³Јаков (Јаша) Томић (Вршац, 1856 - Нови Сад, 1922) новинар, политичар и књижевник. Оснивач је групе тзв. вршачких социјалиста. Године 1884. постаје уредник *Заставе* и Милетићев наследник у Српској народној слободоумној странци, која ће ускоро добити назив Радикална странка (1891).

⁸⁴Лаза Нанчић (Вршац, 1854 - Вршац, 1887) вршачки социјалиста, новинар, писац. Био је заступник социјалистичких идеја и допринео је појави радничког покрета код Срба. Учествовао је у обнови Уједињене омладине српске 1880. године и редовно писао за новине. Бавио се и књижевношћу, објавио је један социјални роман на немачком језику.

⁸⁵Андрија Раденић, „Срби у Хабзбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 208.

у појединим српским листовима и поново поделила Србе. Светозар Милетић је у *Застави* отворено критиковао идеје јужнословенског јединства у оквирима Монархије сматрајући да до тог уједињења треба да дође тек када се сруши и Монархија и Отоманско царство. У својим нападима на одлуке конференције још жешћи од Милетића био је Михајло Полит - Десанчић у *Народу*, сматрајући да би Срби у државној заједници Југословена у оквирима Монархије заувек остали у потчињеном положају. Конзервативни *Србски народ* је подржавао конференцију и искористио прилику да се обрачуна са водећим личностима либерала али то није имало великог одјека у јавности. У *Застави* је Лаза Костић⁸⁶, учесник конференције критиковао и Милетића и Полита⁸⁷.

Седамдесетих година 19. века почиње да слаби утицај либерала у српском друштву, мада су за мађарске власти они још увек представљали велику претњу. Странка је била јединствена једино по питању помоћи Србима у Србији по избијању српско-турског рата као и устаницима у Босни и Херцеговини. Због отворене подршке устаницима у Босни власти су против либерала увели све врсте репресалија, а Милетић је ухапшен одмах по избијању српско-турског рата. У овом периоду Срби у Угарској били су изложени „најтежим сумњичењима као државни непријатељи који јавно пропагирају за српску државу у рату против Турске, а тајно се припремају не само да је помогну добровољним прилозима у новцу и крви него да јој се прикључе у потпуности припајањем војвођанске, банатске, бачке и сремске територије после успешно изведеног устанка у тим крајевима“⁸⁸. Због свих ових и ранијих догађаја национална питања су највише заокупљала српски народ, поготово због појачане политике мађаризације. „О томе сведоче процеси против уредника и сарадника опозиционих српских листова, комесарске управе у појединим српским градовима, велеиздајничке оптужбе против представника Српске народне слободоумне странке, мере за спутавање природног развоја национално-просветних, културних и научних установа у

⁸⁶Лаза Костић (Ковиљ, 1841 - Беч, 1910) српски књижевник, песник, новинар, драмски писац и естетичар. Један је од најзначајнијих књижевника српског романтизма. Изабран је за члана Српског ученог друштва 1883, а за редовног члана Српске краљевске академије 1909. године.

⁸⁷Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 221.

⁸⁸Исто, стр. 229.

српској средини, хушкања против свега што је „рачко“, а не мађарско и мађаризаторско, што не доприноси учвршћењу и проширењу мађарске превласти. Та жеља за превлашћу је највише спутавала развој политичких, а посебно људских односа и следећих деценија на тлу Угарске. Само што се појавом нових странака – радикалних, радикално-демократских и социјалистичких - убудуће и овде морало водити више рачуна о животним економско-социјалним питањима људи и друштвених класа⁸⁹.

Крајем седамдесетих година, српски народ почиње да се раздваја у класном погледу, и политичке странке га више нису могле придобити само идејама о јединству за ослободилачке националне политичке циљеве. Представници горњих друштвених слојева нису желели да следе либерале чији се основни програм косио са државноправним законима друштва и државе, док опет они којима нови капиталистички начин живота није нимало побољшао материјални положај нису могли бити задовољни странком чији програм није подразумевао решавање економских и социјалних проблема. Ускоро је дошло до рацпепа странке на десно и лево крило. Представници десног крила на челу са Ником Максимовићем⁹⁰ оснивају Народну странку нотабилитета, која се залагала за нагодбењачку политику са мађарским властима. Странка је уживала подршку богате српске елите, а њени најутицајнији припадници били су ангажовани у политици и као посланици владајуће мађарске Либералне странке. Они су преузели и страначки лист *Заставу*⁹¹. Милетић који је пре тога изашао из затвора, услед болести није се више истицао у политичком животу, а Михаило Полит није могао да им се сам супротстави. Ипак, нотабилитети нису успели у својој намери да промене програм и правац странке и прикључе је владајућој мађарској партији, захваљујући новосадским либералима, али и левом радикалном крилу странке који су се овоме оштро супротставили на челу са Политом и Мишом

⁸⁹Исто, стр. 230.

⁹⁰Никола Ника Максимовић (Сомбор, 1840 - Сомбор, 1907) најистакнутији политички првак Сомбора у другој половини 19. века. Био је један од оснивача познатог књижевног друштва српске омладине „Преодница“, а потом и један од покретача Уједињене омладине српске. Максимовић је био међу оснивачима Милетићеве Српске народне слободоумне странке.

⁹¹Андрија Раденић, „Борба за политичка права у Јужној Угарској“, у *Историја српског народа*. Књ. 6, том 1: Од Берлинског конгреса до уједињења:1878 - 1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 530.

Димитријевићем⁹², који се у наредном периоду све више истиче у политичком животу. Странка нотабилитета није се одржала дуго у политичком животу и нестали су са политичке сцене Војводине пре него остаци старе странке.

Лево крило странке преузело је водећу опозициону улогу на челу са радикалима, који почетком 80-тих година 19. века ступају на политичку сцену из редова нове Омладине⁹³, предвођени Лазом Нанчићем и Јашом Томићем, а поред националне борбе истичу и економске и социјалне захтеве. Радикали су свој политички живот започели у оквирима нове Омладине, а после у виду борбе за обнову Српске народне слободоумне странке. После изборног пораза нотабилитета смењен је уредник *Заставе* Тоша Бекић присталица нотабилитета, а на његово место долази Јаша Томић (који је био и ожењен Милетићевом ћерком). Њега је подржавао Миша Димитријевић, представник народњака традиционалног бечкеречког програма, све док није открио његове праве намере и тада постаје његов главни противник. Миша Димитријевић покреће лист *Браник* као ново гласило Српске народне слободоумне странке, не желећи да под именом странке делују социјалисти и радикали. До коначног расцепа странке 1887. године, *Застава* је сматрана листом левог крила, а *Браник* десног крила странке. Сукоб ове две стране резултирао је њиховим великим поразом на изборима 1887. године, када су у свим српским срединама победили владини представници. Дошло је и до личног сукоба између Јаше Томића и Мише Димитријевића, који се крваво завршио и Томић је убио Димитријевића, због чега је осуђен на доживотну робију, али је пресуда касније преиначена на шест година затвора.

Крајем 19. и почетком 20. века на српској политичкој сцени у Угарској истичу се две странке Радикална и Српска народна слободоумна странка либерала. Поред ове две странке делује и странка социјалиста. Покрет социјалиста је 70-тих година 19. века стагнирао. У Новом Саду излази њихов

⁹²Миша Димитријевић (Нови Сад, 1841 - Нови Сад, 1890) српски новинар и политичар. Његов културни и политички рад био је везан за Матицу српску (више година је био потпредседник њеног књижевног одељења) и организовање Уједињене омладине српске. После распада Српске народне странке Светозара Милетића, постао је вођа огранка Српске либералне странке у Војводини. Био је власник и главни уредник листа *Браник*, члан редакције листа *Застава*, Књижевног одељења Матице српске као и сарадник *Српског кола*. Пажњу јавности је привлачио и критикама које је објављивао у *Летопису Матице српске*.

⁹³Нова Омладина није била дугог века, с обзиром да власт није желела да одобри устав овог покрета и забранила је њихов рад.

часопис *Стража* (1878 - 79) чији је главни уредник био Јован Пачу⁹⁴, а у Вршцу излази лист *Српство* (1883 - 84). О делатности социјалиста 80-тих година не зна се скоро ништа. Године 1890. Оснива се Социјал - демократска партија Угарске. Носиоци социјалдемократских идеја у српској средини нису били радници већ занатлије. На измаку 19. века социјалисти организују првوماјске прославе, политичке зборове и демонстрације; тражеје опште право гласа, осмочасовно радно време и повећање надница. У овом периоду покрет захвата и сељаштво које је чинило већину становништва Угарске. У Ади почиње да излази на српском језику 1898. године *Земљоделац* први српски социјалистички часопис за земљораднике, а 1901. године *Народни глас*, први социјалдемократски лист на српском језику заснован на идејама марксизма. Успон Социјал - демократске партије у српској средини огледао се највише у раду Српског агитационог одбора који је почев од 1905. године деловао као национално страначко руководеће тело на пољу идеолошке пропаганде и политичке акције. Били су успешни до 1908. када је почело опадање покрета и у српским селима услед ванредних мера мађарских власти⁹⁵.

Године 1889, промађарски орјентисани посланици нотабилитета били су принуђени да обуставе излажење свог листа *Српског дневника*, после само две године излажења. Национална грађанска десница имала је своја упоришта у Слободоумној народној странци Група напредне грађанске интелигенције, прожета новим идејама европске демократије које су већ раније захватиле напредни део мађарских интелектуалаца, покренула је у другој половини прве деценије 20. века своје гласило *Српски глас* да би тиме најавила наступање нове страначке групације на пољу српске политике. Иако тој групи није успело да оснује странку која би могла успешно да се носи са странкама либерала и радикала, она је својом појавом, па и својим наступањима на српској страначкој политичкој сцени означила границе немалих домета новог напредног нараштаја⁹⁶.

⁹⁴Јован Пачу (Александрово, 1847 - Загреб, 1902) српски композитор, лекар и пијаниста. Пачуови концерти имали су велико патриотско значење, поготово за Србе у Угарској. Многе народне и градске мелодије хармонизовао је за збор и клавир, а написима о музици сарађивао је у више часописа и дневних листова (*Даница, Јавор, Матица*).

⁹⁵Андрија Раденић, „Борба за политичка права у Јужној Угарској“, у *Историја српског народа*. Књ. 6, том 1: Од Берлинског конгреса до уједињења:1878 - 1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 554.

⁹⁶ Исто, стр. 539.

Радикали и либерали су подједнако нападали владу због антисрпских и спровођења старих и нових мађаризаторских мера против српског и осталих народа који су живели на територији Угарске. У Будимпешти 10. августа 1895, одржан је Конгрес народности који је окупио велики број страначких и ванстраначких представника Срба, Словака и Румуна. Био је присутан и велики број страних новинара из Француске, Немачке, Италије и других земаља. Њихови извештаји су допринели да се Европа боље упозна са неравноправним националним односима мањинских народа у Угарској. Резолуција је у 22 тачке „сажимала веродостојна казивања о апсурдности великомађарских теза и закона, неправедности система управљања, ограничености слободе окупљања и удруживања, и слично. Решења су претежно тражена на националном плану, а тражене су и измене и у осталим наведеним областима државног и друштвеног устројства“⁹⁷.

Почетком 20. века долази до појачаних националних нетрпељивости на читавој територији Монархије. У српској средини у Угарској јача утицај радикала што се највише одразило на изборима за Народно - црквени сабор 1902. године, када су се домогли кључних положаја у саборским одборима и фондовима и прекинули превласт клерикалних конзервативаца у црквено - школским аутономним телима. На ванредним изборима 1906. године, српска опозиција са три радикална посланика и либерали са једним, после 20 година поново улази у мађарски парламент. Мађарски национализам био је изразитији него раније. Велики отпор код Срба изазвао је законски предлог о школама, „Апоњијев школски закон“, који је сужавао и последња аутономна права српских школа. Ипак, највећи ударац Србима, задао је цар Фрања Јосиф I, који је 1912. године укинуо српску народно - црквену аутономију, да би се напослетку спречило деловање опозиционих странака преко аутономних саборских установа⁹⁸.

По избијању I светског рата 1914. године, почињу прогони и хапшења Срба на целокупној територији Монархије. Забрањен је рад свих српских удружења, листова *Застава*, *Браник* и *Српство*. Захтевано је да се распусти

⁹⁷ Исто, стр. 542.

⁹⁸ Андрија Раденић, „Борба за политичка права у Јужној Угарској“, у *Историја српског народа*. Књ. 6, том 1: Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878 - 1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 550.

Српска народна радикална странка. Ухапшени су Јаша Томић, Васа Стајић⁹⁹ и многи други угледни Срби. На тзв. „унутрашњем фронту“ водила се борба против српске културе. Прва на удару је била ћирилица која је забрањена у школама и јавној употреби у свим покрајинама Монархије¹⁰⁰. После Првог светског рата и распада Аустро - угарске монархије, у Новом Саду је Народно веће, 25. новембра 1918. године, прогласило отцепљење Баната, Бачке и Барање, где је живело 30% укупног броја српског живља¹⁰¹, од Угарске и њихово прикључење Србији. Дан раније на скупштини Срема у Руми, Сремци су се изјаснили за прикључење Србији. Уједињење Војводине са Србијом касније је озакоњено Видовданским уставом¹⁰², а 1. децембра 1918. године регент Александар I Карађорђевић¹⁰³ примио је делегацију Народног већа, када је и проглашено стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

1.2. РАЗВОЈ ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ КОД ВОЈВОЂАНСКИХ СРБА ДО 1918. ГОДИНЕ

Велика сеоба Срба крајем 17. века, представља велику прекретницу не само у политичком него и у културном погледу. У Хазбуршку монархију долази један део народа који ће у наредном периоду постати носилац целокупног

⁹⁹Васа Стајић (Мокрин, 1878 - Нови Сад, 1947) српски филозоф и писац. Предводио је Реформистички српски национални покрет младе војвођанске интелигенције. Издавао је часопис *Нови Србин* и *Просвета*. Због својих идеја био је често прогањан и осуђиван. Био је једно време секретар Матице српске и уредник *Летописа* (1921. и 1936).

¹⁰⁰Андреј Митровић, „Сучељење са средњеевропским империјализмом“, у *Историја српског народа*. Књ. 6 - 2, том 2: Од Берлинског конгреса до уједињења : 1878 - 1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 52.

¹⁰¹По попису становништва из 1921. године у Краљевини је живело 4.704.876 Срба, од којих је 30% живело у овим крајевима. Вранко Петричевић, *Историја Југославије : 1918- 1988* (Београд : Nolit, [s.a.]), 32 - 33.

¹⁰²Видовдански устав је донела Уставотворна скупштина 28. 6. 1921.године, када је конституисана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Видовдански устав је први устав у историји југословенске државе, којим је она дефинисана као уставна, парламентарна и наследна монархија.

¹⁰³Александар I Карађорђевић (Цетиње, 1888 - Марсељ, 1934) други краљ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније и Краљевине Југославије (1929 - 1934), други син краља Петра I и кнегиње Зорке, кћерке црногорског краља Николе Петровића.

друштвеног, културног, просветног и књижевног препорода српског народа. Ј. Деретић истиче да ова нова историјска ситуација одређује читав један век српске историје, и да су временске границе српског 18. века померене, те да је он трајао нешто дуже него код осталих народа (од 1690. године и Велике сеобе до избијања устанка 1804). „Тај период културноисторијски одређују два велика духовна покрета, барок и просвећеност. За разлику од свих дотадашњих културних кретања и иницијатива чије је исходиште било источно, византијско, барок и просвећеност су западно европски покрети. Њихово прихватање означава промену културно историјске оријентације српског народа, од истока ка западу, од Византије ка Западној Европи“¹⁰⁴.

Иако су се Срби трудили да очувају свој културни идентитет, временом се прилагођавају новом начину живота, кроз читав 18. век траје процес мењања и прилагођавања српског народа у свим сферама живота. Посредник у преласку од византијске на западно европску културу била је Русија, која је под владавином Петра Великог¹⁰⁵ постала модерна држава проевропски оријентисана. Крајем 18. века утицај руске културе на Србе био је велик. У употреби су биле руске књиге, руски учитељи оснивају прве школе, долази до промена и у језику па се уместо српскословенског почиње употребљавати рускословенски језик, и у литургијским књигама и у књижевности. Пресудну улогу у преласку од старе ка новој култури и књижевности, имао је и рад просветитеља Доситеја Обрадовића¹⁰⁶ и његов реформаторски програм.

У 18. веку и почетком 19. века српски културни центри били су у Бечу, Сремским Карловцима где је било и седиште митрополије, Трсту, Венецији, Будиму (Пешти), Петрињи, Карловцу, Дубровнику. У Бечу живи пуно Срба, ту

¹⁰⁴ Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања* (Београд: Народна књига-Алфа, 2005), 153-154.

¹⁰⁵ Петар I Алексејевич или Петар Велики (Москва, 1672 - Санкт Петербург, 1725) био је руски цар и император који је владао од 27. априла/7. маја 1682. па све до своје смрти 1725. године.

¹⁰⁶ Доситеј Обрадовић (световно име Димитрије) (Чаково, 1739 - Београд, 1811) је био српски просветитељ и реформатор у периоду националног буђења и препорода. Радио је на просвећивању српског народа, преводио је разна дела међу којима су најпознатије Езопове басне. Најпознатије дело му је „Живот и прикљученија“ и песма „Востани Србије“. Био је први попечитељ просвете у Правитељствујућем совјету сербском, једаном од централних органа власти у устаничкој Србији. Сахрањен је у Београду, на улазу у Саборну цркву.

1813. године Димитрије Давидовић¹⁰⁷ покреће *Новине српске*, које излазе до 1822. године, ту свој рад започиње Вук Караџић¹⁰⁸ 1818. године са својим *Српским рјечником*. Међутим у Бечу није било услова за развој српске културе. Митрополит Стефан Стратимировић настоји да од Сремских Карловаца, који су били духовни центар српског народа, начини културни центар, и где је 1792. године основана прва српска гимназија. Стратимировић је у Карловцима 1805. године основао „Карловачки круг“, неку врсту научног друштва за проучавање филолошких и историјских наука код Словена. Међу члановима који су се бавили науком, филологијом и лингвистиком, историјом српског народа, истицали су се Лукијан Мушицки¹⁰⁹, Лазар Лазаревић¹¹⁰, Геден Петровић¹¹¹. Нажалост, због митрополитовог сталног надзора културни живот није могао да се развије, тако да „Карловачки круг“ није био дугог века¹¹².

Крајем 18. и почетком 19. века тежиште српске културе се из Беча премешта прво у Будим, односно Пешту, а затим и у Нови Сад. Србима су 1791. године призната грађанска права у Угарској, што се одразило на развој просвете. У Новом Саду се 1810. године оснива српска гимназија, на иницијативу владике Гедена Петровића и новчаним средствима Саве Вуковића и новосадских грађана. На чело гимназије 1819. године долази Павел Јозеф Шафарик¹¹³, за професора

¹⁰⁷ Димитрије Давидовић (Земун, 1789 - Смедерево, 1838) српски политичар и дипломата, уставописац, новинар и публициста. Заједно са Димитријем Фрушићем у Бечу је покренуо *Новине српске* 1813. године.

¹⁰⁸ Вук Стефановић Караџић (Тршић, 1787 - Беч, 1864) српски филолог, реформатор српског језика, сакупљач народних умотворина и писац првог речника српског језика. Вук је најзначајнија личност српске књижевности прве половине XIX века

¹⁰⁹ Лукијан Мушицки (Темерин, 1777 - Карловац, 1837) српски владика, песник, библиограф, филолог. По завршетку студија права и филозофије у Пешти постаје администратор митрополијске канцеларије у Сремским Карловцима, наставник богословије и, пошто се закалуђерио, архимандрит манастира Шишатовца. Од 1828. године до смрти био је владика Карловачкога владичанства са седиштем у Плашком, где је отворио прве школе на српском језику у Плашком, Шкарама, Зрмањи и Мутилићу. Написао је четири књиге лирских песама родољубивог, моралног и дидактичког садржаја, од којих су најпознатије „Глас родољупца“ и „Глас харфе шишатовачке“.

¹¹⁰ Лазар Лазаревић (1805 - 1846), драмски писац.

¹¹¹ Геден Петровић (Сомбор, 1770 - Нови Сад, 1832) епископ бачки. Његовом заслугом Сава Вуковић основао је гимназију у Новом Саду. Године 1826. основао је задужбину за свештеничке удовице и свештеничку сирочад Епархије бачке.

¹¹² Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 16-17.

¹¹³ Pavel Jozef Šafárik (Кобеларово, 1795 - Праг, 1861) чешки и словачки писац, историчар и лингвиста. Од 1819. до 1832. године био је директор новосадске гимназије. Имао је исте погледе на српски језик као и Вук Стефановић Караџић. У великој мери је утицао на филологију српског језика у 19. веку. Писац је прве историје српског језика и један је од најзначајнијих српских библиографа.

Георгије Магарашевић¹¹⁴, ту је и писац Милован Видаковић¹¹⁵, као и Лукијан Мушицки. Шафарик, Мушицки и Магарашевић „маштају о широком просветном плану међу Србима - о отварању школа, ширењу књига и оснивању књижевних часописа и друштава“¹¹⁶.

Темељи српске науке, културе и просвете постављени су у Хабзбуршкој монархији, да би их касније пречански Срби пренели у Београд и Кнежевину Србију. Међутим, недостатак научних установа, сузио је подручја њихових научних деловања. Највећи значај за развој и очување српског културног и националног бића било је покретање часописа *Сербске летописи* 1825. године и оснивање Матице српске 1826. године у Пешти¹¹⁷.

Поред оснивања Матице српске, прву половину 19. века, обележило је и оснивање културно-националних институција попут читаоница (у Иригу, Новом Саду, Сомбору, Великој Кикинди...), и првих позоришних дилетантских дружина, које су приказивале историјске и друге комаде на народном језику. Почетак позоришне уметности код Срба везује се за позоришну трупу Јоакима Вујића¹¹⁸, основану 1813. године, да би већ 30-тих и 40-тих година 19. века поред новосадског „летећег позоришта“, позоришне трупе постојале и у свим већим српским градовима: Сомбору, Вршцу, Великој Кикинди и Великом Бечкереку. Поред њих деловале су и музичке дружине и певачка друштва, одржавали су се балови са изразито национално-културним обележјима, негујући и истичући вредност народне песме, музике и ношње, на којима су се редовно скупљали добровољни прилози за културно-просветне циљеве Матице српске или локалних

¹¹⁴Георгије Магарашевић (1793 - Нови Сад, 1830) српски културни радник, историчар, књижевник, књижевни критичар, професор Гимназије у Новом Саду, покретач и први уредник часописа *Сербска летопис* који је касније назван *Летопис сербски*.

¹¹⁵Милован Видаковић (Неменикуће, 1780 - Пешта, 1841) српски писац. Сматра се за зачетника српског романа и једног од најчитанијих српских писаца свога времена. Био је противник Вукове реформе. Најпознатија дела су му „Усамљени јуноша“, „Велимир и Босиљка“, „Љубомир у Јелисијуму“, „Силоан и Милена“, „Путешествија у Јерусалим“, „Песн ироическа“ и „Селим и Мерима“ (недовршено, 1839). Написао је и прву биографију Димитрија Давидовића убрзо након Давидовићеве смрти 1838. године.

¹¹⁶Живан Милисавец, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 23.

¹¹⁷Радован Самаршић, „Наука код Срба у XIX и XX веку“, у *Историја српског народа*. Књ. 6 - 2, том 2: Од Берлинског конгреса до уједињења : 1878 - 1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 462.

¹¹⁸Јоаким Вујић (1772 - 1847) писац, преводилац, позоришни стваралац, директор Књажеско - српског театра у Крагујевцу 1835/36. године.

читаоница¹¹⁹. Српско народно позориште основано је у Новом Саду 1861. године, а први управник позоришта био је Јован Ђорђевић¹²⁰.

1.2.1. Школски систем

Можемо рећи да период просветитељства код српског народа у Хабзбуршкој монархији почиње не само деловањем Доситеја Обрадовића него и царским реформама Марије Терезије и Јосифа II, које су извршене 70-тих година 18. века, које су утицале на друштвени и културни живот Срба у монархији. Реформисан је календар, укинута назадни обичаји, али је најважнија међу реформама ипак била реформа школства.

Просвета је током средњовековног периода и у западној и у источној Европи била у рукама цркве, и тек развојем грађанске класе долази до отварања световних школа. Тај процес је у Хабзбуршкој монархији био успорен због тесне повезаности државе и цркве, сталних ратова и унутрашњих немира. Значајне реформе школства спроведене су тек у другој половини 18. века, када на позив царице Марије Терезије, у Беч долази чувени немачки педагог Јохан Игнац Фелбигер¹²¹, коме је дато у задатак да унапреди просвету и изврши потребне реформе. Фелбигер 1774. године израђује *Општу школску уредбу (Allgemeine Schulordnung)*¹²², која се односила на све основне школе на немачком наставном

¹¹⁹Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века“, у *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 38 - 39.

¹²⁰Јован М. Ђорђевић (Сента, 1826 - Београд, 1900) српски књижевник, уредник *Српског дневника* Данила Медаковића, секретар Матице српске, оснивач Српског народног позоришта, аутор текста химне Краљевине Србије (Боже правде).

¹²¹Johann Ignaz von Felbiger (1724 - 1788) немачки образовни реформатор и педагошки писац.

¹²²Страхиња К. Костић, „Почеци образовања учитеља на „нормалним“ течајевима у Сомбору“, у *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору : 1778 - 1978*, уредили Радомир Макарић и Стеван Васиљевић(Сомбор : Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978), 12.

језиком. Општим начелима ове уредбе положени су темељи целокупног основног школства у Царевини. Уведено је опште обавезно основно школовање, свако место које има парохију било је обавезно да има основну школу, о којој је општина, односно држава била дужна да води бригу, а свака провинција морала је да има школу за образовање учитеља. Реформом Марије Терезије брига о српским школама преноси се на државу. Упоредо са реформом немачких започиње и реформа српских школа, која се одвијала посредством православне цркве.

Две године касније, 1776. године, царица је потписала и *Школски устав (Schulsystem)*¹²³, којим се од учитеља тражи одговарајућа квалификација, да мора бити католичке или православне вере, способан да преноси знања ученицима, и да се придржава наставног плана и програма према прописаним уџбеницима. Ова реформа позитивно се одразила и на развој српских школа. Већина становништва је била неписмена, необразована и живела је у веома тешким условима, изложена сталном притиску од стране католичке цркве да их покрсти.

У првој половини 18. века стање српских школа је било веома лоше. Настава је била црквено-верског карактера, није било стручно оспособљених учитеља јер није било ни учитељске школе, а до доласка руских учитеља није било ни књига ни уџбеника. Дозволу за отварање прве средње школе добио је тек митрополит Мојсије Петровић¹²⁴ и она је отворена 1728. године у Сремским Карловцима. Руски учитељ Максим Суворов¹²⁵ први је у њој предавао, и то најпре словенску, а затим и латинску граматику. Године 1733. долазе нови учитељи из Русије, а међу њима и Емануел Козачински¹²⁶ и под његовим управом карловачка латинска школа достиже степен гимназије.

Исте године, 1776, када је потписан *Школски устав*, донесен је и први српски школски закон, у чијој је изради учествовао и Тодор Миријевски¹²⁷, управник српских школа у Темишварском Банату. Закон је објављен под именом

¹²³ Исто, стр. 13.

¹²⁴ Мојсије Петровић (Београд, 1677 - Београд, 1730) митрополит карловачки и београдски.

¹²⁵ Максим Теренчевић Суворов (1698 - 1740) синодални преводилац, први руски учитељ у српској школи.

¹²⁶ Емануел Козачински (1699 - 1770) руски учитељ, отворио Латинску школу.

¹²⁷ Теодор Јанковић-Миријевски (Сремска Каменица, 1741 - Санкт Петербург, 1814) филозоф - рационалиста, педагог и реформатор српског и румунског школства у Хабзбуршком царству, затим и у Русији. Његовом заслугом је у Санкт Петербургу основан Завод за спремање учитеља, који прераста у Учитељску семинарију и у Педагошки институт 1804. Миријевски је учествовао у настанку *Устава народних школа* 1786. године. Основао је прво министарство просвете и због својих заслуга је постао члан руске Академије наука.

Устав за илирске тривиалне мале школе у Темишварском Банату¹²⁸, а донела га је Илирска Дворска Депутација. Овим је ударен темељ систематском отварању школа са дозволом бечког двора, код српског живља који је живео у том делу Монархије, да би се годину дана касније проширио и на провинције у Угарској и Хрватској. На челу ова три округа требало је да буде постављен један школски надзорник, Србин православне вере.

За носиоце школских реформи одабрани су Годор Јанковић Миријевски, Стефан Вујановски¹²⁹, Марко Сервицки¹³⁰ и Аврам Мразовић¹³¹. Њихова дужност као школских надзорника, била је да спроводе одредбе *Школског устава* из 1776. године. Развој школства условио је и развој педагошке литературе. Пре реформе у употреби је био *Буквар* Теофана Прокоповича¹³², прва школска књига, који су поред руских уџбеника донели руски учитељи, затим 60-тих година појављује се Орфелинов буквар¹³³ и уџбеник латинског језика¹³⁴, штампани у Венецији, у штампарији Димитрија Теодосија. За потребе реформисане школе издају се дела: *Ручна књига* Миријевског¹³⁵ (превод Фелбингерове методике), *Руководтво за*

¹²⁸Димитрије Кириловић, „Историја српских школа у Војводини“, у *Нови Сад и Војводина* (Београд : [Професорско друштво], 1926), 134.

¹²⁹Стефан Вујановски (1740 - 1829) учитељ. За потребе српских школа 1770. године прерађује немачку граматику Јохана Криштофа Готшеда.

¹³⁰Марко Сервицки (1740 - 1794) учитељ.

¹³¹Аврам Мразовић (Сомбор, 1756 - Сомбор, 1826) српски просветитељ, педагог, књижевник, преводилац, племић и сенатор слободног и краљевског града Сомбора.

¹³²Первое ученіе отрокѡм° : в' нем' же Бѣквѣ, и слоги. Таже Краткое толкованіе законнаѡ Десѣтословіѣ, М(о)л(и)твѣ Г(о)|с|(по)днѣ, сѣмвола Вѣрѣ, и девѣти Бл(а)женств° : Напечатасѣ же повелѣніем°, и бл(а)гословеніем°, и всеким° иждивеніем° Преч(е)|с|тнѣшаѡ, и Преѡс(вѣ)штеннѣшаѡ Г(о)|с|(по)д(и)на Мѡйсеѣ Петровича Православнаѡ Архїеп(и)|с|копа и Митрѡполита Белиграда, и инних° стран°. - [1. изд.]. - [Б. м.] : иждивеніем'... Мѡйсеѣ Петровича, 1726 ([Рѣчник°] : В° Еп(и)|с|копїи Рѣмнической Илїа се Чернаводѣ Тїпограф°). - [12] стр., листови аркѣ [тј. 1-129] ; 17 см.

¹³³Первое ученіе Хотѣштїм° учитисѣ книг° писменї Славенскими назѣваемое Бѣкварѣ : С° многими полезнїми и потребнїми Наставленїеми по которїма возможно в° кратком° времени Отрока, не токмо Церковнѣ, но и Гражданскѣ Славенскаѡ ѣзїка Писанїѣ совершенно читати Обѣчити; к° прѣмомѣ Б(о)гопознанїю и Б(о)гопочитанїю наставити; и к° понѣтїю разнїх° в' Гражданском° житїи нїжднїх° вештеї привести : Ннѣ первѣе ради употребленїѣ Сербскаѡ Юношества издан°. - [1. изд.]. - [В° Венециї : код° Димитрїа Теодосїа, 1767]. - 96 стр. ; 18 см.

¹³⁴Латинскїи букварѣ : содержащїи начало ученїа и единѣ краткїи словникѣ Латинскаго языка сѣ Преводомѣ Славено-Сербскимѣ ради Сербскихѣ дѣтей и всехѣ, которые Латинскому языку учитися желаютѣ, изданѣ. - [Вѣ Венециї : кодѣ Димитрїа Теодосїа], 1766. - 47 стр. ; 17 см.

¹³⁵Рѣчнаѣ книга потребнаѣ магїстрѡм° Їллірїческих° Неїнїтских° малїх° школь в° Цесаро-Кралѣвских° госїдарствѡх°. Часть втораѣ. - В° Вїеннѣ : при Їѡсифѣ Кїрцбекѣ Ц.К. Їллірїч. дворн. Тїпогр. и Академ. Книгопродавцѣ, 1776. - [15], 319, 5 стр., 5 пресавїјених листовѡ : илустр. ; 18 см

словенску граматику¹³⁶ Аврама Мразовића, *Историја*¹³⁷ Јована Рајића, *Фисика*¹³⁸ Атанасија Стојковића, *Географија*¹³⁹ Павла Соларића. Почине и развој књижевности за децу: Мразовић покреће *Поучитељни магазин за децу*¹⁴⁰, штампа се *Вертоградић*¹⁴¹ Стефана Рајића, Лука Милованов пише песме за децу¹⁴².

У Сомбору је још 1717. године основана прва православна основна школа. Српска православна црквена општина је 1759. године отворила и о свом трошку издржавала четвороразредну граматикалну школу, и то је била прва латинска школа у Сомбору. Године 1763. отворена је и градска латинска школа, којом су руководили фрањевци. Првог маја 1778. године, Мразовић је у Сомбору основао „Норму“, дворазредну, а од 1784. године троразредну народну градску школу, у којој су се у почетку одвијали тромесечни течајеви за образовање и стручно оспособљавање српских учитеља. До отварања гимназије (1791) и богословије (1794) у Сремским Карловцима, Мразовићева „Норма“ била је највиши ниво образовања у Срба, а после Мразовићевог пензионисања 1810. године, она престаје са радом (1811).

Почетком 19. века, после реформи извршених у католичким и унијатским школама, аустријски двор је одлучио да реформише и православне, српске и

¹³⁶Руководство к° најице числителној : во употребленіе славено-сербских° народних° Ћчилиштѣ / издано Авраамом° Мразович°. - [1. изд.]. - В° Виенѣ : При Г. Стефанѣ Новаковичѣ, 1794. - 88, [3] стр. ; 18 см.

¹³⁷Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ / изъ тмы забвенія изъята, и во свѣтъ историческій произведенная Іоанномъ Раичемъ - А нынѣ по Высочайшему Ея Императорскаго Величества повѣленію съ перваго въ Виенѣ изданія напечатана. - Въ Санктпетербургѣ : Въ Типографіи Корпуса Чужестранныхъ Единовѣрцовъ, 1795. - стр. XXXVIII, 317, [2] листа с таблом ; 27 см.

¹³⁸Аѳанасіа Стойковича Свободныхъ Художествъ и Філософіи Доктора, Кралев. Гетинскаго содружества наукъ Члена внѣшняго соотвѣтствующаго и Іенскаго естествоиспытательнаго содружества Члена дѣйствующаго Фусіка : простымъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскій. Трета часть. - [Будим : Атанасіје Стојковћ], 1803 (Въ Будимѣ : писмены Кралевскаго Університета). - [10], 284, [20] стр., [1] лист с таблом : илустр. ; 19 см

¹³⁹Ново гражданско землеописаніе : перво на езику сербскомъ у две части Павломъ Соларичемъ : Съ Землеписникомъ одъ XXXVII листовъ. [Часть 1, Уведеніе всеобще и Европа]. - У Венеци : у Пане Феодосіева, 1804. - XXII, 474 стр. ; 22 см.

¹⁴⁰Поучителніи магазин° за дѣцѣ : к° просвѣщенію разумъ и исправленію сердца. Часть 1 / се Госпожи Маріи ле Пренс° де Бомонт° сочинен° ; а саде славенносербске ради юности с° нѣмецкагѡ на сербскіи език° преведен° Авраамом° Мразовичем°. - В° ... Виеннѣ : Напечатанно при Іосифѣ Благородном° се Кирцбек° восточном° Іллірическом° дворном° Типографѣ, 1787. - 284, [4] стр. ; 18 см.

¹⁴¹Сатир° или Дивіи човек° : У првој части пѣва на стіхови Славонцем°, а у дрѣгој Части Славонац° дпѣва у стихови Сатирѣ / Антоніем° Релковичем° сочинен° ; преведен° же на простосербскіи език° Стефаном° Раичем°.... - В° Виеннѣ : иждивеніем° благороднагѡ господина Александра ѡ Коич°, 1793 (в° Виеннѣ : При б. Г. Стефанѣ Новаковичѣ, в° Славенно-Сербској, Валахійској и Восточныхъ ѣзыкѡв° Привилег. Типографіи). - [28], 156 стр. ; 19 см

¹⁴²Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања* (Београд: Народна књига-Алфа, 2005), 165.

румунске школе на територији Угарске и Војне границе. С обзиром да сарадња са Карловачком митрополијом није уродила плодом, овај посао је поверен Урошу Несторовићу¹⁴³, саветнику Угарске дворске канцеларије, представнику грађанске класе. Несторовић добија титулу Врховног школског инспектора свих православних школа у Хабсбуршкој монархији (српских, румунских и грчких), а први његов задатак био је да изврши инспекцију свих подручних наставних установа. Након извршене инспекције, Урош Несторовић предлаже да се за образовање учитеља за православне школе отворе што пре три препарандије: за Србе у Сентандреји, Румуне у Старом Араду и за Грке у Пешти (ова школа никада није прорадила због недостатка средстава). Његов план, по којем је основни задатак препарандија био стручно и морално образовање учитеља у духу националних и верских традиција српског и румунског народа, и у њима се могу школовати само кандидати који су аустроугарски поданици, озаконен је 1812. године.

Сентандрејска препарандија је прва српска учитељска школа на Балкану, а њено оснивање изазвало је велики отпор православних црквених власти, нарочито тадашњег митрополита Стевана Стратимировића, јер је по његовом мишљењу, Несторовић радио за аустроугарску власт, а против интереса српског народа у намери да се ослаби утицај православне цркве. Црква је губила утицај на образовање учитеља српских основних школа, с обзиром на то да је у програму рада препарандије повећан број „световних“ наставних предмета, свештена лица нису могла бити учитељи у школама ако нису пре тога завршили препарандију, настава се више није изводила на црквенословенском језику него на народном, уџбеници за основне школе су се штампали у Бечу, а да пре тога нису морали бити одобрени од стране Карловачке митрополије. Велико подозрење изазвала је и чињеница да је за седиште препарандије одабрана Сентандреја, географски знатно удаљена од главног седишта Српске православне цркве у Сремским Карловцима. Језгро професорског кадра чинили су бивши ученици Мразовићеве „Норме“, међу којима су били и Павле - Платон Атанацковић¹⁴⁴ и Козма Јосић¹⁴⁵.

¹⁴³Урош Несторовић(1765 - 1825) педагог, школски надзорник свих православних школа у Аустроугарској монархији, филозоф и правник.

¹⁴⁴Платон Атанацковић (Сомбор, 1788 - Нови Сад, 1867) епископ будимски (1839 - 1851) и бачки (1851 - 1867), писац, политички радник и велики добротвор српске просвјете.

Далеко од матице и уз сталан отпор православне цркве није било перспективе за даљи развој школе, тако да је Несторовић донео одлуку да је пресели. Трећег новембра 1816. године препарандија је пресељена у Сомбор и смештена у зграду где је раније била Мразовићева „Норма“. У Сомбор је прешао цео наставнички кадар и препарандисти, а Урош Несторовић је, све до своје смрти 1825. године, остао њен управитељ.

Православна црква и даље није благонаклоно гледала на ову школу, али није желела да је препусти држави, тако да је Сомборска црквена општина материјално помагала школу. Сукоби са Митрополијом су утицали на рад школе, она је имала мали број ученика, наставни план и програм није био устаљен и често је остајала без наставног кадра. У Сомборску препарандију су се уписивали Срби из свих крајева Аустроугарске. Школа је имала и интернат, а одмах по пресељењу у Сомбор 1817. године, школа је добила и библиотеку, када је на Несторовићев захтев објављен царски декрет о оснивању библиотека у сомборској и арадској препарандији. Школска библиотека, најстарија у српском народу после библиотека Карловачке гимназије и богословије, формирана је добровољним прилозима у књигама и новцу, углавном богатих сомборских грађана, а „задатак библиотеке је био да прикупи књиге, уџбенике и школску лектуру у довољном броју и стави их на располагање ученицима Препарандије, који нису у могућности да их сами купују“¹⁴⁶.

Стварањем Двојне монархије, 1867. године, Срби су заједно са свим осталим немађарским народима стављени у неравноправан положај, а Војводина постаје саставни и јединствени део Угарске. Од старих привилегија Србима је остала само црквена аутономија, док је употреба српског језика ограничена углавном на црквену управу, судске власти и школе, а српски црквено-школски послови пренесени су у надлежност Угарске. Угарски сабор, *Краљевским рескриптом од 10. августа 1868. године*, потврђује *Уредбу о уређењу црквених и*

¹⁴⁵Кузман Козма Јосић (Сомбор, 1765 – Пешта, 1835) сомборски, пештански и сентандрејски учитељ, први је у Срба објављивао школске извештаје са пригодним беседама и ђачким дијалозима, претечама позоришних дела у нас. Међу запаженијим његовим делима је и књижица *Правила честног обхожденија* (једна врста ђачког бонтона), штампана у Будиму, 1794. године.

¹⁴⁶Никола Гавриловић, „Оснивање и рад српске Учитељске школе 1812-1848“, у *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору : 1778 - 1978*, уредили Радомир Макарић и Стеван Васиљевић (Сомбор : Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978), 72.

школских и овамо односећих и фундационалних дела грчко-источне српске митрополије која је усвојена на црквеном Сабору 1865. године¹⁴⁷. *Рескрипт* из 1868. године је први посебан школски пропис војвођанских Срба са законском снагом, усвојен пре доношења државних школских закона. *Уредба* је требало да ступи на снагу 1.01.1869. године али је у међувремену за целу Угарску донесен *38. законски чланак од 1868. у делу јавног обучавања у народним школама*, тако да су се делови *Рескрипта* који су се односили на основне школе, учитељске школе и школску управу морали ускладити са новим школским законом. Закон је потврдио уведено обавезно школовање, одредио систем народних школа (основне, више народне, грађанске и учитељске школе), у учитељским школама одвојено је школовање ученика и ученица, одредио дужину школовања на три године и др.

На Сабору у Карловцима 1871. године донесена је *Уредба за српске народне школе* и *Уредба о вишим девојачким школама*¹⁴⁸, које су 1872. године потврђене и постале законска основа за организацију основних, учитељских и виших девојачких школа све до краја I светског рата. Угарска држава је осамдесетих година 19. века наставила са ограничавањем српских аутономних права, мешала се у избор патријарха и рад Сабора. Уведен је и *Закон о учењу мађарског језика од 1879. године*, иза кога се крила идеја о јединственој мађарској држави и народу¹⁴⁹.

Почетком 20. века на подручју Карловачке митрополије радило је 268 српских основних школа. Осим основних школа и забавишта постојале су још: Српска православна велика гимназија у Карловцима основана 1791; Српска православна велика гимназија у Новом Саду, основана 1810; Богословија у Карловцима основана 1794; учитељске школе у Сомбору (основана 1816), Пакрацу (1871) и Горњем Карловцу (1884); затим више девојачких школа у Панчеву (1874), Новом Саду (1874), Сомбору (1875). „Ове школе су друштвено - просветном улогом дале непроцењив допринос очувању српске националне

¹⁴⁷Радомир Макарић, „Учитељска школа у другој половини 19. И почетком 20. века : 1848 - 1918“, у *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору : 1778 - 1978*, уредили Радомир Макарић и Стеван Васиљевић (Сомбор : Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978), 95.

¹⁴⁸ Исто, стр. 99.

¹⁴⁹ Исто, стр. 105.

свести и општем развоју српске културе која се са овог подручја широко простирала и на друге крајеве у којима су живели Срби¹⁵⁰.

1.2.2. Издаваштво, штампарство и књижарство

Почеци српског штампарства сежу у 15. век, када Ђурађ Црнојевић¹⁵¹ 1493. године оснива прву српску штампарију на Цетињу. Штампарија Црнојевића је била прва штампарија у којој су књиге штампане српском редакцијом старословенског језика, настала из потребе за књигом, с обзиром да су под налетом Турака у коначном потчињавању српских земаља уништени бројни манастири и књиге¹⁵². После пада Црне Горе, српске књиге штампају се првенствено у Венецији, где су Божидар Вуковић¹⁵³, а затим и његов син Винћенцо, штампали низ ћирилских књига за потребе богослужења, у периоду од 1519. до 1561. године. Прва српска штампарија у Отоманском царству, основана је у Горажду¹⁵⁴, 1523. године. После гашења ових штампарија српске књиге су штампане ван подручја Србије, у Млетачкој републици, Хабзбуршкој монархији, и Румунији. У Румунији су се књиге за Србе у Угарској штампале у манастиру

¹⁵⁰Владета Тешић, „Школе и настава“, у Историја српског народа. Књ. VI-2, том 2 : Од Берлинског конгреса до уједињења : 1878-1918 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 547.

¹⁵¹Ђурађ Црнојевић (?- Анадолија, 1514), владар Зете 1490-1496. године. Уз помоћ јеромонаха Макарија (?-Хиландар 1528), који му је израдио слова и штампао књиге, у краткотрајном периоду рада зетске штампарије на Цетињу је штампано пет књига: Октоих првогласник (1493/94), делимично сачуван Октоих петогласник(1493/4), Псалтир с последованијем (1495), Требник, сачуван у одломцима, и изгубљено Четворојевањђеље (1495/6).

¹⁵²Гордана Стокић - Симончић, *Књига и библиотеке код Срба у Средњем веку* (Панчево : Градска библиотека, 2008), 47.

¹⁵³Божидар Вуковић (1460 - 1539), црногорски војвода, штампар и издавач.

¹⁵⁴Штампарију у Горажду основао је Божидар Љубавић Горажданин. Радила је до 1523. године. Пренесена је у Румунију, где су штампане српске књиге у периоду од 1545. до 158. године. Поред ове штампарије у Турском царству је радило још осам српских штампарија: у Рујну (1536/37), Грачаница (1538/39), Милешеви (1544/46), Београду (1552), Скадру (1563) и Мркшиној цркви (1562/66).

Раковац, и центрима Трговиште, Блаж, Јаси и Римнику¹⁵⁵. За разлику од аустријске владе која је желела да ослаби утицај Русије на српско становништво, Млетачка република је дала дозволу за штампање српских књига из економских и трговачких разлога, па су због честих сукоба са папском канцеларијом и да би избегли црквену цензуру, штампали књиге *con falsa data*¹⁵⁶, не наводећи право место штампања. У Венецији штампар Димитрије Теодосије, Грк пореклом, 1761. године почиње да штампа православне црквене књиге ћирилским словима. Он је за потребе српске цркве прештампавао руске црквене књиге и из његове штампарије је за десетак година изашло преко 40 књига намењених Србима.

Аустријске власти да би смањиле руски утицај на Србе у Хабзбуршкој монархији, дају дозволу за оснивање прве штампарије ћирилским словима 1771. године. Привилегија за штампарију дата је Јозефу Курцбеку. У овој штампарији, до 1792. године штампане су не само књиге за школске потребе, него и многе наше значајне књиге 18. века : *Катихизис мали Јована Рајића*¹⁵⁷, *Вечни календар и Искусни подрумар* Захарија Орфелина¹⁵⁸, *Песна о избављенију Србије* Доситеја

¹⁵⁵Моника Фин, „Венеција и српска књига“, у Глас библиотеке, 19 (2012): 86.

¹⁵⁶*Con falsa data* или *in data forestiera*, овом начину штампања књига прибегавали су венецијански штампари када књига није била много тражена на тржишту и за њено штампање нису имали сагласност црквених власти. Књиге су штампали тако да су на насловној страни стављали друго место штампања, а не Венецију. Мирослав Пантић, „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 26, 3-4(1960): 215.

¹⁵⁷Катихисис° малі или Сокраштенное Православное исповѣданіе : во употребленіе Славено-Сербскіѣ юности Сочиненно : се неунітскагѣ же Ёл(и)|с|к(о)пскагѣ в° Карловцѣ 1774 лѣта держаннагѣ Сінода потвержденно, и нѣнѣ паки с° изволеніем° Г. Архіеп(и)|с|к(о)па и Митрополіта Карловачкагѣ, Стефана се Стратиміровичъ, напечатанно. - В° Бѣдимѣ градѣ : в° Славено-Сербскоі, Валахіскоі и Восточнѣх° язѣков° привілег. Тнверсіт. Пештанскагѣ Тіпографіи, 1797. - [63] листа ; 18 см

¹⁵⁸Вѣчнї то естѣ се начала да конца міра траюштіи Календарѣ, содержаштіи в' себѣ Свѣтцеслов° и краткаѣ, обаче достаточнаѣ, по Восточнѣ Ц(е)ркве исчисленію, ѣ крїгах° годовѣх°, ѣ неисходимоі Пасхалїи, и прочїх° принадлежаштї|х| вѣштеі изѣсненїѣ; к° томү фїзїческаѣ ѣ тѣлах° міра, и ѣ воденѣх° и воздїшнѣх° приключенїѣх° разсїжденїѣ; с° прибавленїем° с(вѣ)штеннѣ и свѣтскїѣ Хронологїи достопаметнѣх° лиц° и приключенїи и проч. нѣнѣ первѣе на славенском° ѣзѣкѣ в° ползї славеносербскїх° народѣв° : С° фїгүрами / написан° Захарїем° Орфелїном° Цес. Крал. Вїенскїѣ Академїи хїдожеств° членом°. - [1. изд., 1. варїјанта]. - В° ... Вїеннѣ : При Ёсифѣ бл(а)городном° се Күрцбек° Ёлїрїческом° Восточном° Дворном° Тїпографѣ, 1783. - [2], 366 стр., [9] листова с таблом ; 21 см. ; Искуснїи подрүмарѣ : вѣрнѣ наставлюшїи, какѣ Подрүм°, Бүрад°, и новаѣ и стараѣ вїна содержавати, различнаѣ хїдожественнаѣ дѣлати, поквареннаѣ поправлѣти; различнаѣ се трав°, коренїи и плодѣв° к° здравїю слїжаштаѣ вїна, и дрїгаѣ деликатнаѣ воденаѣ питїѣ, и мажїне ради прохладяшїх° питїѣх°, и притом° различне хїдожественне ракїе, Шербете и оцет° правити / Н(ї)нѣ первѣе на сербском° язѣкү списан° Захараїем° Орфелїном° Цес. Крал. Вїенскїѣ Академїи хїдожеств° членом°. - [1. изд.]. - В°... Вїеннѣ : При Ёсифѣ бл(а)городном° се Күрцбек°, Ёлїрїческом° Восточном° Дворном° Тїпографѣ, 1783. - 494 стр. ; 20 см.

Обрадовића¹⁵⁹ итд. Српски писци су избегавали да штампају књиге код Курцбека јер су у погледу штампе и илустрација заостајале за венецијанским књигама.

Године 1792. Курцбекову штампарију откупио је Стефан Новаковић, „једини Србин који је имао привилегију да штампа српске књиге у 18. веку, у Аустрији“¹⁶⁰. Новаковић је успео да окупи у својој штампарији већину српских писаца оног времена, трудећи се не само да књиге буду штампане на квалитетној хартији него и да буду лепе на изглед. За разлику од Курцбека, Новаковић је штампао само књиге за Србе и Румуне тако да је био принуђен да прода штампарију. Његова штампарија је 1796. године пренесена у Будим, и продаје је Универзитету заједно са привилегијом на искључиво штампање српских књига.

Пре појаве првих српских штампарија у другој половини 18. века, развила се посебна занатлијско - трговинска књиговезачка делатност у већим градским срединама. Појава првих занатлија књиговезаца условила је и појаву књигопродаваца и књижара. У исто време одвијала се и жива сарадња са руским трговцима књигама при манастирима, на сајмовима и црквеним славама у свим крајевима где су живели Срби. Књижарство је на територији Војводине било подвргнуто строгим прописима које је диктирао *Правилник за књижаре у Хунгарији*, у коме између осталог стоји да „Нико не може постати књижар који није овај посао прописно изучио и бар четири године у књижари служио и који није стекао знања о најбољим писцима и разним наукама“¹⁶¹. Одобрење за отварање књижаре морало је дати Намесничко веће. И поред свих законских препрека крајем 18. и почетком 19. века у Новом Саду и свим већим војвођанским градовима почињу да се отварају српске књиговезнице и књижаре. Њихови власници тежили су и отварању првих штампарија намењених штампању српских књига и новина.

Велику улогу у ширењу српске књиге имала је током 18. и 19. века пренумерација односно претплата. О начину издавања књига код Срба, Стојан

¹⁵⁹[Дела Досијеа Обрадовића]. Часть втора, Писма Досијеа Обрадовића као продуженіе Живота и приключенія нѣговы. - [Београд] : На ново препечатана и издана Глигоріемъ Возаровићемъ, Књиговезцемъ и Књигопродавцемъ, 1833 (У Београду : У Княжеско-Србској Типографіи). - VIII, 206, [10] стр. : илустр. ; 21 см

¹⁶⁰Лаза Чурчић, „Где су српски писци 18. века налазили штампарије да штампају лепе књиге“, у *Исходи и стазе српских књига 18. века*. (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006), 95.

¹⁶¹Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада* (Нови Сад : Матица српска, 1951), 194 - 195.

Новаковић¹⁶² истиче да су постојала два начина: меценатски и пренумерацијом. Под меценатством се подразумева да је неко платио за штампање књиге, док други начин подразумева прикупљање претплатника, што се може сматрати и удруженим меценатством. Било је уобичајено да писац изађе „с објавом своје књиге пред општество или опшчество (како се онда говорило) српско. У објави би се назначило каква се књига издаје, каква јој је цена, кад ће изаћи, кад је рок претплати и како ваља шиљати новце“¹⁶³. Појавом првих новина писци су овакве објаве штампали у њима. По Новаковићу пренумерација је „главни начин“ који је дигао нову српску књижевност и сматрала се за чин родољубља. Имена пренумераната штампана су у књизи и на тај начин се „писац удруживао са својим претплатницима“¹⁶⁴.

Први новосадски књижари били су Абрахам Лебл и Карл Ритмилер. Намесничко веће 1782. године је одобрило књиговезачки рад Дамјану Каулицију¹⁶⁵, и његова књиговезница почиње да ради од 1783. до 1858. године. Већ после годину дана није имао конкуренције у Новом Саду. Код Курцбека 1790. године, када му је одбијена молба за отварање штампарије, штампа *Песне различнија*, чиме отпочиње и његова издавачка делатност. Важан део његове књижарске делатности био је увоз књига из Русије. После пута у Русију око 1800. године, он уз молбу Стефану Стратимировићу везану за наручивање књига, прилаже и први познати рукописни каталог књига књижаре Дамјана Каулиција, у коме су књиге биле сређене по формату. Већ 1804. он објављује свој *Каталог црковних молитвених исторических и школских словеносрпских и славенских књига*, где су књиге разврстане према наслову, без навођења аутора. На списку је био 431 наслов српских и руских књига. Делатност Каулиција је свакако утицала и на формирање читалачке публике у Новом Саду. Не зна се поуздано колико је књига издао Дамјан Каулиције, с обзиром да се на насловној страни у то доба није штампало име издавача него штампара, као и због његове склоности разним шпекулацијама са књигама. Његову књижару наследио је син Константин¹⁶⁶, који

¹⁶²Стојан Новаковић, *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку* (Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900), 14.

¹⁶³Исто, стр. 14.

¹⁶⁴Исто, стр. 16.

¹⁶⁵Дамјан Стефановић Каулици (Арад, 1760 - Нови Сад, 1810).

¹⁶⁶Константин Каулиције (Нови Сад, 1790 - Нови Сад, 1851).

се 1824. године први пут појављује и као издавач. Своју издавачку делатност започео је објављивањем *Календара месецослова* за 1825. годину и прве частице *Летописа српских*. Године 1826. почиње да издаје мали забавни календар *Ружица*¹⁶⁷, чиме отпочиње издавање народних календара код Срба. Константин Каулиције од 1830. године издаје и *Домовни и општеполезни народни календар*¹⁶⁸, чији се најстарији примерак из 1834. године чува у Библиотеци Матице српске. После бомбардовања Новог Сада, Константин се сели у Панчево, и по повратку у Нови Сад не обнавља рад своје књижаре и издавачку делатност. Био је мецена српских библиотека и жеља му је била да отвори у својој књижари и позајмну библиотеку. Њега је наследио син Јован¹⁶⁹ који је 1843. године отворио прву штампарију Каулицијевих. Јован Каулиције се 1848. године преселио у Панчево, које је тако добило своју прву штампарију. Амбиције су му биле да покрене новине које су подржавале мађарски покрет, али до тога није дошло јер су Панчево заузели Срби. Штампарију је касније пренео у Нови Сад и у њој је углавном штампао књиге по поруцибини. Она је радила до 1850. године, али је Јован Каулиције престао и са издавачком делатношћу 1853. године¹⁷⁰.

Неколико година по отварању Каулицијеве књижаре, 1790. године, Емануил Јанковић¹⁷¹, по повратку са студија медицине, отвара своју „немачко - француску“ књижару, по угледу на европске. Он такође, из Прага доноси и прву штампарију у Нови Сад. Магистрат и Намесничко веће му нису одобрили отварање штампарије, због Курцбекове привилегије. Јанковић је без дозволе објавио неколико књига, и у току прве године рада књижаре, он објављује и први штампани каталог књига код Срба, које је нудио купцима. За разлику од Каулиција, који је у својој књижари нудио углавном књиге намењене школи и

¹⁶⁷ РУЖИЦА : за лето.... - Год. 1 (1827)-год. 40 (1868). - Нови Сад : Константин Каулиције, 1827-1868 (Беч : Печатана код ОО. Мехитариста). - 13 сп.

¹⁶⁸ ДОМОВНЫЙ и общепользныи Народный календарь : На Лето отъ Рождества Христова 1834. еже есть простое, состоящее изъ 365 дней. - У Н. Саду : изданіемъ Константина Каулицій, [1833] (у Бечу : печатанъ кодъ ОО. Мехитариста). - [36] стр. ; 24 см

¹⁶⁹ Јован Каулиције (око 1812 - 1858).

¹⁷⁰ Марија Чурчић, „Књижарски и издавачки рад Дамјана Каулиција и његових наследника“, у *Огледи из библиологије* (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1993), 14-42.; Васа Стајић, „Књижаре“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 85-103.; Жарко Војновић, „Панчевачке мецене, први штампари и почетак књижарства“, у *Панчевачко читалиште*, 15 (новембар, 2009): 96.

¹⁷¹ Емануило Јанковић (Нови Сад, 1758 — Нови Сад, 1791) писац, преводилац, природњак, књижар и штампар

цркви, Јанковић доноси у Нови Сад световне, стручне књиге на латинском, немачком и француском језику најпознатијих писаца и научника 18. века. Емануил Јанковић је и пре повратка у Нови Сад писао, преводио, и издавао књиге. Године 1878. У Лајпцигу су изашле две његове књиге: превод комедије Карла Голдонија *Терговци* и научнопопуларна расправа *Физическое сочиненије о исушенију и разделенију воде у воздух и изјасненије разливања воде из воздуха на земљу*, написана на српском језику, која му је била препорука да буде примљен за редовног члана Природњачког друштва у Халеу. Пре смрти 1791. године, објављује неколико књига у свом издању. Књижду и штампарију те исте године, преузимају његов брат Јован и син му Павле. Павле Јанковић наставља штампарско-издавачки рад Емануила Јанковића и 1836. године добија привилегију за отварање српске штампарије у Новом Саду¹⁷².

У другој половини 19. века три новосадске штампарије дале су значајан допринос развоју српске културе: издавачка књижду Арсе Пајевића¹⁷³ основана 1877. године, књижду Браће М. Поповића основана 1875. године и књижду Луке Јоцића основана 1877. године. Књижду Арсе Пајевића била је окренута образованим читаоцима, и он је поред својих издања набављао и издања других издавача. Вршио је и размену публикација са иностранством. У његовој књижду су се окупљали новосадске јавне личности, књижевници, научници, уметници. Као аутор, објавио је нека своја дела: *Са петстогодишње славе Видовданске у Крушевцу 1889, Из Црне Горе и Херцеговине, Писма из Москве*¹⁷⁴. Издао је књигу *Србија на истоку*¹⁷⁵ Светозара Марковића и први социјалистички часопис у Војводини *Стража*, као и дела Васе Пелагића. Своју књижду је продао 1895.

¹⁷²Васа Стајић, „Књижду“, у *Српско књиждуарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 85-103.; Петар Јоновић, „Књиждуаре Новог Сада 1780-1918“, у *Српско књиждуарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 104-108.; Душан Попов, „Емануил Јанковић (1758-1792)“, у *Српско књиждуарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 168-183.

¹⁷³Арса Пајевић (1840. — Нови Сад 1905) издавач и књиждуар.

¹⁷⁴Мала споменица са петстогодишње славе видовданске у Крушевцу и миропозања Краља Александра у Жичи / А. Пајевић. - У Новоме Саду : Издање и штампа А. Пајевића, 1889. - [8], 168 стр., [1] лист с таблом : илустр. ; 18 см.; Из Црне Горе и Херцеговине : успомене војевања за народно ослобођење 1876. : (са тридесет и две слике) / написао А. Пајевић. - У Новом Саду : издање и штампа А. Пајевића, 1891. - [10], 456, [2] стр. : илустр. ; 19 см.; Писма из Москве са крунисања руског цара Николаја II Александровича и руске царице Александре Феодоровне : (са више слика) / написао А. Пајевић. - У Новоме Саду : А. Пајевић, 1896 ([у Новоме Саду : Ђ. Ивковић]). - [2], 208 стр., [2] листа с таблама : илустр. ; 19 см. - (Велика споменица из Русије ; св. 1)

¹⁷⁵Србија на Истоку / Светозар Марковић. - У Новоме Саду : Српска народна задружна штампарија, 1872. - IV, 160 стр. ; 19 см

године Ђорђу Ивковићу, да би је после његове смрти 1906. године преузео Светозар Огњановић¹⁷⁶.

Књижара Браће М. Поповића је за тридесет година постојања (1875-1905) издала преко 950 разних штампаних дела. Црногорски књаз Никола I¹⁷⁷ одликовао ју је златном медаљом „за ревност“. Књиге изашле из ове књижаре биле су намењене широком кругу читалаца, а 1882. године браћа Поповић су отворили и штампарију, која је штампала јефтина и популарна издања за народ. Њихова књижара је била једна од првих која је објављивала у дневној штампи спискове – каталоге својих издања. Поред књига израђивали су збирке слика из народне историје, а у својој сликарској радионици израђивали су и иконе. После смрти браће Ђорђа (1907) и Кирила (1912) књижара је престала са радом¹⁷⁸.

Издавачка књижара Луке Јоцића¹⁷⁹ објављивала је уџбенике и црквене књиге. Издања су била добро опремљена, технички на високом нивоу и нека од њих намењена само ужем кругу пријатеља. Крајем 1892. године његова штампарија пренесена је у Сремске Карловце за потребе штампања издања фрушкогорских манастира. Његова књижара у Новом Саду престаје са радом, али не и његова издавачка делатност. Високо цењен међу издавачима, године 1882. у Трсту је добио сребрну медаљу на изложби књига¹⁸⁰.

Поред новосадских штампарија и издавачких књижара у Војводини су у 19. веку постојале штампарије и у Зрењанину, Суботици, Вршцу, Сомбору, Панчеву, Кикинди и Земуну.

Прву бечкеречку (зрењанинску) књижару отворила су браћа Бетлхајм, књижари из Арада¹⁸¹, 1843. године, која је радила до 1868. године. Франц Паул Плајц¹⁸², штампар из Регенсбурга, 1847. године добија привилегију за отварање

¹⁷⁶Петар Јонович, „Књижаре у „Српској Атини“ 1850-1918“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 111-113.

¹⁷⁷Никола I Петровић Његош (Његуши, 1840 - Антиб крај Нице, Француска, 1921) књаз Црне Горе у периоду 1860 - 1910. и краљ у периоду 1910 - 1918. из династије Петровић-Његош.

¹⁷⁸Исто, стр. 113 - 116.

¹⁷⁹Лука Јоцић (1837 - 1926) штампар, издавач и књижар.

¹⁸⁰Исто, стр. 116 - 117.

¹⁸¹Браћа Бетлхајм су у Араду 1825. године отворили своју продавницу књига, музикалија и писаћег прибора, која је била веома угледна и сарађивала је са угледним европским књижарима. Своју делатност су 40-тих година проширили и почели да се баве и издаваштвом.

¹⁸²Franz Paul Pleitz (Регенсбург, 1805 - Велики Бечкерек, 1884) штампар и уредник листа *Gross-Becskereker Wochenblatt* (Великобечкеречки недељник). Плајц је 1850. покренуо алманах-забавник *Великобечкеречки кућни календар* (нем. *Gross-Becskereker Hauskalender*), а по узору на њега неколико година касније и *Српско-народни великобечкеречки календар* (1858).

прве штампарије у Великом Бечкереку. Највећи избор српских књига и часописа нудила је продавница књига и музикалија штампара Светозара и Јулке Грчић, основана 1882. године. Књижара је нудила и књиге на немачком и мађарском језику. Две године касније Грчић оснива и своју штампарију, која је била орјентисана на издавање српских листова, књига, календара и разгледница. У овој штампарији штампани су први бечкеречки листови на српском језику *Родољуб*, *Глас*¹⁸³, *Коло*¹⁸⁴ итд. Поред ових листова, Светозар Грчић је издавао и календар *Банатски гласник*¹⁸⁵, штампао устав српске читаонице и финансирао многа издања на српском језику¹⁸⁶.

У Вршцу 1856. године Јохан Едуард Кирхнер је отворио прву књижару. Кирхнер је био и први вршачки штампар и издавач новина. Његова књижара је радила све до 1944. године. Никола Марковић је основао прву српску књижару и 80-тих година 19. века је издавао неколико листова¹⁸⁷.

Један од значајнијих сомборских књижара био је свакако Миливој Каракашевић¹⁸⁸, оснивач прве српске издавачке књижаре у Сомбору. Поклоник либералних идеја Светозара Милетића, активно је учествовао и у политичком животу Сомбора до 1918. године. Издавачка делатност Каракашевићеве књижаре трајала је од 1879. до 1914. године. Обухватала је издавање часописа, уџбеника за основне и више девојачке школе, приручнике за учитеље, као и дела из наше и стране књижевности. Радивој Плавшић је идентификовао укупно 63 издата наслова Каракашевићеве књижаре: 2 часописа (*Голуб*¹⁸⁹, *Родољуб*¹⁹⁰), 25 уџбеника

¹⁸³ГЛАС / уредник Емил Гаврило. - Год. 1, бр. 1 (5. јануар 1887)-бр. 25 (21. јул 1887). - Велики Бечкерек : Емил Гаврило, 1887 (В. Бечкерек : Штампарија Ј. Грчића)

¹⁸⁴КОЛО / власник, издавалац и одговорни уредник Светозар Грчић. - Год. 1, бр. 1 (октобар 1891) - год. 3, бр. 39 (8.октобар 1893). - Велики Бечкерек : Светозар Грчић, 1891-1893 (Велики Бечкерек : Штампарија Ј. Грчића). - 48 стр

¹⁸⁵БАНАТСКИ гласник : српски народни календар за ... / уредник Александар Сандић. - 1885-1886. - Велики Бечкерек : Књижара Ј. Грчића (Вел. Бечкерек : Штампарија Ј. Грчића, 1885-1886). - 22 стр

¹⁸⁶Ференц Немет, „Књижаре у Зрењанину до 1918. године“, у *Српско књижевство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 442-463.

¹⁸⁷Душан Белча, „Књижаре у Вршцу у 19. и 20. веку“, у *Српско књижевство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 467-469.

¹⁸⁸Миливој Каракашевић (Мол, 1852 - Сомбор, 1931) књижар и издавач. Био је члан Српске читаонице, повереник Матице српске, члан Српске певачке дружине, и један од оснивача Грађанског певачког друштва 1892. године. Један од оснивача Српског трговачког деоничарског друштва у Новом Саду (1906), Стапарске привредне штедионице, Књижевског удружења Краљевине Југославије.

¹⁸⁹ГОЛУБ : лист за српску младеж / уређује Јован Благојевић, уз главну сарадњу Петра Деспотовића. - Год. 1, бр. 1 (јан. 1879)-год. 35, бр. 11/12 (нов./дец. 1913). - У Сомбору : Књижара

и приручника, 34 из књижевности и 2 из музике. У његовој књижари су се окупљали угледни професори, књижевници, ученици и студенти¹⁹¹.

У Панчеву је прву српску штампарију отворио Јован Каулиције 1848. године, да би је већ 1854. продао Антону Зибенхару, у чијој штампарији су до 1971. године штампане све панчевачке књиге, и српске и немачке. Зибенхар је покренуо и прве панчевачке новине *Pancsovaer Wochenblatt*¹⁹² 1868. године, а у његовој штампарији је штампано и прво годиште *Панчевца*¹⁹³ 1869. године¹⁹⁴. Године 1870. браћа Каменко и Павле Јовановић¹⁹⁵ оснивају штампарију, да би већ две године касније отворили и своју књижару. У њиховом првом *Списку књижаре браће Јовановић* књиге су биле приказане по областима: за српске основне школе, поуку, забаву, мапе, музикалије, календаре и учила. Преко њихове књижаре могле су се набавити све словенске и немачке књиге, и књиге за српску православну цркву. Већ 1873. године они отпочињу и своју издавачку делатност, у којој значајно место припада едицији *Народна библиотека браће Јовановић* (излазила од 1880. до 1895. године), у оквиру које су излазиле књиге српских писаца, али и словенских и осталих. До 1913. године књижара Браће Јовановић је издала 403 дела (98 школских, 15 музичких, 7 о училима и других књига). Поред књига издавали су часописе *Домаћи Лекар*¹⁹⁶, *Панчевац*, *Граничар*¹⁹⁷. Браћа Јовановић су

Мил[ивоја] Каракашевића, 1879-1913 (Сомбор : Штампарија Фердинанда Битермана). - Илустр. ; 22 cm

¹⁹⁰ РОДОЉУБ : лист за народну просвету, привреду и забаву / Одговорни уредник Петар Деспотовић. - Год. 1, бр. 1 (6. јан. 1880) - Год. 3, бр. 52 (25. дец. 1882). - У Сомбору : Књижара Миливоја Каракашевића (Штампарија Фердинанда Битермана, 1880-1882). - 29,5 cm.

¹⁹¹Миленко Бељански, „Сомборске књижаре и књижари (1862 - 1918), у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 471-483.; Радивој Плавшић, „Миливој Каракашевић (1852 - 1931)“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 484-490.

¹⁹²PANCISOVAER Wochenblatt / Herausgeber und verantwortlicher Schriftleiter Anton Siebenhaar ; Hauptmitarbeiter Emil Tannenbauer. - 1, Nr. 1 (5. 4. 1868)-4, Nr. ? (1871). - Pancsova : Buchdruckerei [A.] Anton Siebenhaar, 1868-1871

¹⁹³ПАНЧЕВАЦ : недељни лист за просветне и материјалне интересе / [одговорни уредник и издаваатељ Јован Павловић]. - Год. 1, бр. 1 (13. април 1869)-год. 8, бр. 9 (29. јан. 1876). - Панчево : Јован Павловић, 1869-1876 (Панчево : "А. Сибенхара"). - 45 cm

¹⁹⁴Жарко Војновић, „Панчевачке мецене, први штампари и почетак књижарства“, у *Панчевачко читалиште*, 15 (новембар, 2009): 93-96.

¹⁹⁵Каменко Јовановић (Панчево, 1845 - Панчево, 1916); Павле Јовановић (Панчево, 1847 - Арад, 1914) панчевачки штампари, књижари и добротвори.

¹⁹⁶ДОМАЋИ лекар : лист за неговање и чување народног здравља / власници и уредници К. [Коста] Пенчић и Љ. [Љубомир] Ненадовић. - Год. 1, бр. 1 (15. јан. 1871)-год. 3, бр. 6 (15. јул 1873). - Панчево : Коста Пенчић, Љубомир Ненадовић, 1871-1873 (Панчево : Штампарија Јовановића и Павловића). - 24 cm

¹⁹⁷ГРАНИЧАР : лист за политику и привреду / уређује Тоша Бекић. - Год. 1, бр. 1-13 (1873). - Панчево : Тоша Бекић, 1873 (Панчево : Штампарија Јовановића и Павловића). - 45 cm

радила на популарисању српске књиге и редовно се оглашавали у дневним новинама и другим листовима¹⁹⁸.

Прву српску штампарију и књижару „Код св. апостола Тирила и Методија“, је Јован Радак¹⁹⁹ основао у Великој Кикинди 1878. године. Обе су радиле до 1945. године. Штампало је и продавао књиге различите садржине, народне песаме, приповетке, календаре, књиге српских и страних аутора, уџбенике и приручнике за српске народне школе. Годинама је издавао календаре *Орао*²⁰⁰, *Враголан*²⁰¹ и *Српски Великокикиндски календар*²⁰² итд. У периоду од 1881. до 1942. године објављен је 31 различит наслов календара. Сви су штампани на српском језику, ћирилицом. Године 1895. Радакова књижара покреће едицију *Библиотека за младе*, која је излазила до 1927. године, а основна замисао покретача је било просвећивање српског народа и одупирање све већој мађаризацији. Аутори књига били су кикиндски учитељи, потписани на свакој књизи заједничким псеудонимом „Каменко“. Поред Радакове књижаре и штампарије у Кикинди је радила и штампарија Стевана Миленковића, која је издавала два календара: *Зимзелен* (1893,1894) и *Српкиња*²⁰³. После смрти Јована Радака књижару и штампарију преузели су његови рођаци²⁰⁴.

На преокрет у развоју српског штампарства и издаваштва свакако је утицало и отварање Књажеско-Србске печатње²⁰⁵ (касније Државна штампарија) 1831. године у Београду. Стојан Новаковић²⁰⁶ истиче да је оснивањем ове установе почео књижевни покрет у Србији. Прву српску штампану књигу у Књажеско-Србској печатњи штампа београдски књиговезац, књижар и издавач,

¹⁹⁸Димитрије Мита Ранков, „Књижари у Панчеву од 1868. до 1941.“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 493-500.

¹⁹⁹Јован Радак (1824 - 1893).

²⁰⁰СРПСКИ орао : народни илустровани календар за ... / уредио С. Косић. - 1???-19??. - Велика Кикинда : Српска књижара Јована Радака, 1???-19??. - Илустр. ; 28 цм

²⁰¹ВРАГОЛАН : шаливи илустровани календар за - 19??. - Нађкикинда : Књижара и штампарија Јов. Радака, 19??. - Илустр. ; 24 см

²⁰²СРПСКИ Великокикиндски илустровани календар. - Год. 1 (1881)-год. ? (19??). - Велика Кикинда : Српска књижара Јована Радака, 1881-19??. - Илустр. ; 25 цм

²⁰³СРПКИЊА : илустрован календар за наш женски свет за ... / уређује Јован Поповић. - Год. 1 (1896)-год. 2? (1897?). - Вел. Кикинда : Штампарија С. Миленковића, 1895-1896. - Илустр. ; 24 см

²⁰⁴Миливој Рајков, „Јован Радак“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 535-548.

²⁰⁵Књажеско - Србска печатња се истовремено назива Књажевска књигопечатња, Књажевско-Србска типографија и Правитељствена типографија.

²⁰⁶Стојан Новаковић, „Како се отпочео и развио књижевни покрет у Биограду и у Србији“, у *Српско књижарство* (Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997), 368.

Глигорије Возаровић²⁰⁷, 1832. године. Била су то *Србска стихотворенија*²⁰⁸ Гаврила Ковачевића, песника и књижара из Земуна. Возаровић, као велики поштовалац дела Доситеја Обрадовића, у периоду од 1833. до 1845. године, издаје његова целокупна дела, да би 1839. године са Јованом Хацићем²⁰⁹ покренуо алманах *Голубица*²¹⁰ за који Новаковић каже да је „отворила пут“ *Гласнику српског ученог друштва*²¹¹. Његова књижара била је место окупљања српских интелектуалаца и љубитеља књиге, место где се и родила идеја о оснивању прве јавне библиотеке у Србији, Народне библиотеке, оснивању Српског ученог друштва и мисао о отварању прве читаонице – Београдског читалишта²¹².

Занимљива је статистика коју износи Стојан Новаковић²¹³ да се у првих 20 година 19. века штампало 374 српских књига, да би се тај број удвостручио у периоду од 1821. до 1840. године (631), и до краја 19. века је излазило у просеку по 63 књиге годишње. На основу ових података можемо пратити развој не само српске књижевности, књижарства и штампарства, него и развој читалачке публике и просвећивања српског народа, како у Србији, тако и у Аустроугарској монархији.

²⁰⁷Глигорије Возаровић (Лежмир, 1790 — Београд, 1848) је био први српски књижар и издавач. Књиговезачки занат изучио је у Бечу и 1827. дошао у Београд, где је отворио прву књижару 1832. године. У периоду 1833-1844. био је књиговезац Државне штампарије. За почасног члана Друштва српске словесности изабран је 10. фебруара 1845.

²⁰⁸Песма о случайной буні Срба противъ даія и о срећномъ изображенію њины народны дѣла / Саставлена Гаврииломъ Ковачевићемъ. - [Београд] : Сад другій путъ издана трошкомъ Глигорија Возаровића, Књиговезца и Књигопродавца, 1832 (У Београду : У Княжеско-Србској Књигопечатњи). - 58, [2], VI, 61-76 стр. ; 22 см

²⁰⁹Јован Хацић (псеудоним *Милош Светић*; Сомбор, 1799 - Нови Сад, 1869) књижевник и правник, оснивач и први председник Матице српске, дописни члан Друштва српске словесности и Српског ученог друштва.

²¹⁰ГОЛУБИЦА съ цветомъ књижества србскогъ / Јован Хацић (Милош Светић). - Год. 1 (1839)-год. 5 (1844). - У Београду : Григоријемъ Бозаревићемъ књиговезцемъ и књигопродавцемъ, 1839-1844 (У Београду : Штампана у Књеско-србској типографіи). - 18 см

²¹¹ГЛАСНИК Српског ученог друштва / Српско учено друштво. - Књ. 1 (1865)-књ. 52 (1883). - Београд : Српско учено друштво, 1865-1883 (Београд : Државна штампарија). - 22 см

²¹²Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 34.

²¹³Стојан Новаковић, *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку* (Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900), 35-36.

1.2.3. Српска штампа

Почеци српске периодичне штампе везани су за Венецију, где се 1768. године појавио први и једини број *Славено- сербског магазина* Захарија Орфелина²¹⁴. *Славено - сербски магазин* није био само први српски часопис, него и јужнословенски. Из „Предговора“ се јасно види да је Орфелин конципирао свој *Магазин* по угледу на савремене италијанске, немачке, енглеске, француске и руске часописе. Орфелин се највише угледао на текстове руског часописа *Ежемесчњя сочинения* (1755–1764), насталим у круговима Петроградске академије наука, мада његов *Магазин* упућује и на бројну италијанску и енглеску периодику енциклопедијског карактера са дидактичким тенденцијама на пољу националне културе²¹⁵.

У Бечу 1791. године почињу да излазе прве српске новине: *Србскија новина* браће Маркидес Пуљо, које су излазиле само годину дана, до појаве првог броја *Славеносрбскија вједомости*²¹⁶ Стефана Новаковића. Новаковићеве *Вједомости* су прве српске новине писане народним језиком и штампане грађанском ћирилицом. Први политички лист *Новине сербске из царствујушчег града Виене*²¹⁷ Димитрија Давидовића²¹⁸ и Димитрија Фрушића²¹⁹ такође излазе у Бечу, и претходница је *Србским новинама* које је Давидовић покренуо у Београду 1834. године²²⁰.

²¹⁴Захарије Стефановић Орфелин (Вуковар, 1726 - Нови Сад, 1785) је био истакнути српски песник, историчар, бакрорезац, барокни просветитељ, гравер, калиграф и писац уџбеника.

²¹⁵Моника Фин, „Орфелинов Славено - сербски магазин и венецијанска периодика XVIII века“, у *Зборник Матице српске за славистику*, 86 (2014): 185 - 186.

²¹⁶СЛАВЕННО-сербскія вѣдомости : посвященни роду и свящценству : 1792 - 1793 / отЪ Стефана НоваковичЪ дворскаго агента. - Нови Сад : Матица српска, 1961 ([б. м. : б. и.]). - 398 стр. : илустр. ; 23 см. - (Фототипска издања / Матица српска, Нови Сад)

²¹⁷НОВИНЕ сербске изъ царствующега града Виенне / учредницы Димитрии Давидовичъ и Фрушичъ. - Год. 1, бр. 1 (1. авг. 1813)-год. 10, бр. ? (16. фебр. 1822). - [Беч] : Печатано писмены Г. Иоанна Шнирера, 1813-1822. - 23 см

²¹⁸Димитрије Давидовић (Земун, 1789 - Смедерево, 1838) политичар и дипломата, уставописац, новинар и публициста. Био је приватни секретар Милоша Обреновића, државни секретар, дипломата у Цариграду. Године 1835. написао је Сретењски устава и стекао положај попечитеља (министра).

²¹⁹Димитрије Фрушић (Дивош, 1790 - Трст, 1838) лекар и новинар.

²²⁰Александра Вранеш, *Српска библиографија у периодичи 1766 - 1914* (Београд : Драганић, 1997), 14 -15.

Гашењем *Новина сербских*, завршен је први, „бечки“ период историје српске штампе. Српска штампа почиње да излази у Пешти, која је до 1848. године била средиште целокупног културног и друштвеног живота Срба у Монархији²²¹.

У Будиму је од 1824. године излазио *Сербски летопис*²²², а када је две године касније основана Матица српска, њени оснивачи су желели да покрену и политички лист, али им то није дозволила Угарска дворска канцеларија²²³. Издавање српског политичког листа пошло је за руком тек Теодору Павловићу²²⁴, који је по Скерлићу један од главних оснивача периодичне штампе код Срба, а уједно је и заслужан за стварање шире читалачке публике²²⁵. Он 1834. године покреће *Сербски народни лист*²²⁶, а три године касније и *Сербске народне новине*²²⁷, које су до 1848. године „давале тон српској политици у Угарској“ и утицале и на унутрашњу политику кнежевине Србије²²⁸. Четрдесетих година 19. века, поред Павловићевих новина у Пешти излази још неколико листова, који су по Скерлићу „били ефемерни покушаји и без већег и дужег утицаја“²²⁹. Од значајнијих листова до револуције 1848/49. године у Пешти, Карловцима и

²²¹Василије Крстић, *Историја српске штампе у Угарској : 1791 - 1914* (Нови Сад : Матица српска, 1980), 34.

²²²СЕРБСКЕ летописи : за год... = *Serbische Monatschrift auf das Jahr...* / издана Георгијем Магарашевићем. - [Год. 1], частица 1 (1825)-год. 6, частица 1=20 (1830). - [Нови Сад] : Иждивењем Господара Константина Каулице Књигопродавца Новосадскога, 1824-1830 (У Будиму : Писмени Крал. Всеучилища Пештанског). - 18 cm.

²²³Дворска канцеларија (њем. *Hofkanzlei*) била је високо државно надлештво у Угарској и Аустрији. Основана је 1528. Године, а надлежност јој се сводила на издавање повеља и других аката по краљевом наређењу, издавање привилегија и одликовања, редиговање краљевске пропозиције за саборе, дописивање са саборима, састављање инструкције краљевским повјереницима које је краљ слао на саборе итд. Дворска канцеларија никад није била независан извршни орган већ само помоћни орган, у првом реду самога краља

²²⁴Теодор Павловић (1804 - 1854) је био уредник Летописа Матице српске у периоду између 1832 - 1841. Секретар Матице српске постао је у фебруару 1837. године.

²²⁵Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 41.

²²⁶СЕРБСКИЊ народни листъ / [учредникъ и издательъ Теодоръ Павловичъ]. - Год. 1, бр. 1 (1. јул 1835)-год. 13, бр. 13 (1848). - Будим : Писмени кр. Свеучилишта, 1835-1848. - 29 cm

²²⁷СЕРБСКЕ Народне Новине / издана Теодоромъ Павловичъ ; учредникъ и издательъ ђ. Павловичъ. - Год. 1, ч. 1 (6. јули 1838)-год. 10, ч. 102 (28. децембар 1848). - Пешта : Т. Павловичъ, 1838-1848 (Пешта : Печата І. Баймелъ). - 32 cm

²²⁸Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 45.

²²⁹Исто, стр. 47.

Земуну излазе *Пештанско-Будимскій Скоротеча*²³⁰, претежно књижевног и забавног карактера, *Вѣстникъ*²³¹, *Напредак*²³² и *Позорникъ войводства Србіе*²³³.

У исто време када се појавио Павловићев *Сербски народни лист*, у Београду по отварању Државне штампарије, почињу да излазе *Новине Србске*²³⁴ Димитрија Давидовића, прве новине у Кнежевини Србији. Године 1847. Читалиште Београдско почиње да издаје *Новине Читалишта београдског*²³⁵, које су иако су имале велик број претплатника, излазиле само годину дана²³⁶. До краја 70-тих година 19. века у Београду је излазило 37 листова и часописа. После доношења Закона о штампи 1870. године, јављају се први листови и у другим градовима Србије: Свилајнцу, Пожаревцу, Смедереву. Крајем 19. века своје прве листове добијају и Ужице (1886), Зајечар (1888), Крушевац (1890), Неготин (1891), Чачак (1893) и Ћуприја (1893)²³⁷. У Београду је излазило 1904. године 13 дневних листова, од којих је најзначајнија појава првог броја *Политике*²³⁸, која је била „преломни догађај у српском новинарству“²³⁹.

Мучни период аустријске апсолутистичке власти обележила је делатност браће Милорада и Данила Медаковића²⁴⁰, у Србији и Српском Војводству. После

²³⁰ ПЕШТАНСКО-будимскій скоротеча / издае [и уређује] Димитриј Јовановић. - Год. 1, течај 1, число 1 (2. јул 1842)-год. 3, число 53 (8. јулија 1844). - У Будиму : Димитриј Јовановић, 1842-1844 (У Будиму : Словима кр. Свеучилишта Пештанског). - 30 см

²³¹ ВѢСТНИКЪ / Учредникъ и издаватель Константинъ Богдановић. - Год. 1, бр. 1 (1848) - год. 2, бр. 22 (1849). - Нови Сад : Печатња Медаковића, 1848-1849. - 44 см Године 1849. лист је излазио у Карловцима под називом *Вѣстникъ Войводства Србіе*.

²³² НАПРЕДАК / Издаје и уређује Данило Медаковић са друштвом Србског Напретка. - Год. [1], бр. 1 (2. нов. 1848) - Год. 22, бр. 90 (13. авг. 1869). - У Карловцима : Брзотиском Народне печатње Дан. Медаковића, 1848-1869. - 39 см

²³³ ПОЗОРНИКЪ Войводства Србіе / Одговорный учредникъ Савва Јоанновић. - Год. 1, бр. 1 (17. јун 1849) - бр. 75 (5. јануар 1850). - Земун : Брзотискомъ Дан. Медаковића, 1849-1850. - 37 см

²³⁴ НОВИНЕ србске : съ высочайшимъ дозволеніемъ правительства / подъ управлѣніемъ Димитрија Давидовића. - Год. 1, бр. 1 (1834) - год. 9, бр. 52 (1842). - Крагуевац : Княжеско-србска печатња књига, 1834-1842. - 41 см.

²³⁵ НОВИНЕ читалишта београдског / Учредникъ Пав. Арс. Поповић. - Год. 1, бр. 1 (3. јан. 1847)-год. 2, бр. 54 (31. дец. 1848). - Београд : У Правителственој књигопечатњи, 1847-1848. - 31 см

²³⁶ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 47.

²³⁷ Михаило Бјелица, *Хроника Српског новинарског удружења : 1881 - 1941* (Београд : Удружење новинара Србије, 1988), 11-12.

²³⁸ ПОЛИТИКА / власник и одговорни уредник Владислав Рибникар. - Год. 1, бр. 1 (25. јан. 1904)-год. 13, бр. 4158 (23. сеп. 1915) ; год. 16, бр. 4159 (сеп. 1919)-год. 38, бр. 11797 (6. апр. 1941) ; год. 42, бр. 11798 (28. окт. 1944)-год. 89, бр. 28251 (1. јун 1992) ; год. 98, бр. 31469 (2001)- . - Београд : В. Рибникар, 1904- (Београд : Штампарија Д. Димитријевића)). - 46 см

²³⁹ Михаило Бјелица, *Хроника Српског новинарског удружења : 1881 - 1941* (Београд : Удружење новинара Србије, 1988), 12.

²⁴⁰ Милорад Медаковић (Звониград, 1824 - Београд, 1897) српски историчар, новинар и дипломата. Данило Медаковић (Зрмања, 1819 - Загреб, 1881) српски историчар, публициста, штампар и

гашења *Напретка*, Милорад Медаковић покреће у Темишвару политички лист *Јужна пчела*²⁴¹, са књижевним додатком *Фрушкогорка*. Лист је убрзо пресељен у Нови Сад и штампан у штампарији Данила Медаковића. Када је *Јужна пчела* забрањена, Данило Медаковић покреће лист *Србски дневник*²⁴², који је имао књижевни додатак *Седмицу*. *Србски дневник* је један од најзначајнијих и најутицајнијих политичких листова код војвођанских Срба у овом периоду. Изражавајући ставове либералне опозиције био је на удару не само државних власти, него и српске црквене хијерархије. Поред листова браће Медаковић, у Аустрији је излазило мало српских листова. У Земуну се 1852. године појавио *Србски Народни Вѣстникъ*²⁴³ и у Темишвару (Бечу) *Световид*²⁴⁴ Александра Андрића²⁴⁵.

Главно средиште српске штампе 60-тих година 19. века постаје Нови Сад, у којем је до краја века излазило 56 разних српских листова. Најзначајнији политички лист који се појавио у овом периоду је *Застава*²⁴⁶, Светозара Милетића, коју најбоље описује Скерлић: „Као ниједан српски лист пре ње, *Застава* је изашла са једним великим, потпуним и доследним програмом либералног национализма, и убрзо стекла велики политички и национални ауторитет, постала у доба око 1870. године главни орган целе српске јавности“²⁴⁷. Сушта супротност *Српском Дневнику* и *Застави*, у којима су изношене световне и

издавач, дописни члан Српског ученог друштва. Био је секретар кнеза Михајла и кнеза Милоша Обреновића у Бечу.

²⁴¹ЈУЖНА пчела / [издавателъ и одговорный учредникъ Милорадъ Медаковићъ]. - Год. 1, бр. 1 (3. октобар 1851) - год. 2, бр. 31 (19. април 1852). - Темишвар ; Нови Сад : Брзотискомъ Ј. Баџхла : Брзотискомъ др. Дан. Медаковића, 1851-1852. - 41 cm.

²⁴²СРБСКИ дневник / издае, уређуе и одговара Данило Медаковић. - Год. 1, бр. 1 (21. јун 1852)-год. 13, бр. 82 (24. јул 1864). - Нови Сад : Брзотискомъ Дан. Медаковић, 1852-1864. - 41 cm.

²⁴³СРБСКО-народный вѣстникъ / Учредникъ и издавателъ Милошъ Лазаревићъ. - Год. 1, бр. 1 (14. априла 1852) - год. 2, бр. 9 (2. март 1853). - Земун : Књигопечатња И. К. Сопрона, 1852-1853. - 44 cm

²⁴⁴СВЕТОВИДЪ : Централный листъ за просвету, новости, трговину и моду / Учредникъ и издавателъ Александеръ Андрићъ. - Год. 1, бр. 1 (1852) - год. 19 (1870). - Темишвар : Словима И. Байхеловы наследника ; Беч : Тискомъ Ерменскогъ манастира ; Београд : Книгопечатњом Александра Андрића, 1852-1870. - 41 cm.

²⁴⁵Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској : 1791 - 1914* (Нови Сад : Матица српска, 1980), 96-123.

²⁴⁶ЗАСТАВА / власник и уредник Светозар Милетић. - Год. 1, бр. 1 (9. феб. 1866)-год. 60, бр. 78 (1929). - Нови Сад : С. Милетић, 1866-1929 (Нови Сад : Платонова штампарија). - 53 cm

²⁴⁷Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791-1911* (Београд : Просвета, 1966), 68.

либералне идеје, био је *Србобран*²⁴⁸ клерикални, конзервативни и антилиберални лист, као и поново покренути *Напредак* Данила Медаковића.

Поред политичких листова у том периоду се јављају и први сатирични и хумористички листови, од којих су најславнији *Комарац*²⁴⁹ и *Змај*²⁵⁰, које је покренуо песник Јован Јовановић.

Појава првих просветних и педагошких гласила, такође је везана за овај период²⁵¹. Почевши од првог српског педагошког часописа намењеног учитељима *Школског листа*²⁵² и првог дечијег часописа *Пријатељ српске младежи*²⁵³, до почетка Првог светског рата на територији данашње Војводине излазило је свега седам стручних педагошких часописа: *Српска народна школа*²⁵⁴, *Учитељ*²⁵⁵, *Нова школа*²⁵⁶, *Нови васпитач*²⁵⁷, *Просвета*²⁵⁸, *Школски одјек*²⁵⁹, *Школски гласник*²⁶⁰. Овим листовима је по *Закону о штампи* било забрањено да говоре о политичком

²⁴⁸СРБОБРАН / одговорни уредник и издаваатељ Петар Нинковић ; сауредник Емил Чакра. - Год. 1, бр. 1 (11. април 1861)-год. 7, бр. 1 (4. март 1867). - Нови Сад : Петар Нинковић, 1861-1867 (Нови Сад : Брзотиском Игњата Фукса). - 41 cm; 43 cm i 45 cm

²⁴⁹КОМАРАЦ : шаливи лист са илустрацијама / издаваатељ Драгутин Кесерић ; одговорни уредник Ђорђе Рајковић. - Год. 1, бр. 1 (10. феб. 1861)-1869, бр. 28 (20. сеп.). - Нови Сад : Драгутин Кесерић, 1861-1869 (Нови Сад : Брзотиском Епископске књигопечатње). - 30 cm

²⁵⁰ЗМАЈ : свеске за шалу и сатиру / [издаје и] уређује Јован Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (лето 1864)-год. 8, бр. 6 (30. јун 1871). - У Будиму : [Јован Јовановић Змај], 1864-1871 (Будим : Краљевска свеучилишна пештанска печатња). - 27 cm

²⁵¹Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 70.

²⁵²ШКОЛСКИ лист / одговорни уредник Ђорђе Рајковић. - Год. 1, св. 1 (1858)-год. 39, св. 15/16 (1910). - У Новом Саду : Брзотиском Епископске књигопечатње, 1858-1910. - 21 cm

²⁵³ПРИЈАТЕЉ српске младежи : додатак Школског листа / Издае и уређује Никола Ђ. Вукићевић. - Год. 1, бр. 1 (1866)-год. 2, бр. 24 (1867). - У Сомбору : Брзотиском Андрије Вагнера и друга, 1866-1867. - 23 cm

²⁵⁴СРПСКА народна школа : лист за васпитање и наставу / власник Стеван В. Поповић ; одговорни уредник Димитрије Јосић. - Год. 1, бр. 1 (27. мај 1870)-год. 3, бр. 3 (15. фебруар 1872). - Нови Сад : [б. и.], 1870-1872 (Нови Сад : Платонова штампарија). - 24 cm

²⁵⁵УЧИТЕЉ / издају и уређују српски земунски учитељи ; одговара [одговорни уредник] Мита Нешковић. - Год. 1, св. 1 (23. јануар 1873) год. 2, св. 6 (31. март 1874). - Земун ; Вршац : Српски земунски учитељи, 1873-1874 (Земун : Печатња Сопронова). - 23 cm

²⁵⁶НОВА школа : независни учитељски лист / уређује, издаје и одговара Мита Нешковић. - Год. 1, бр. 1 (1875)-год. 5?, бр. 9? (1879?). - Земун ; Панчево ; Нови Сад : Мита Нешковић, 1875-1879?. - 23 cm

²⁵⁷НОВИ васпитач : орган за педагошку књижевност / уредио и издао Мита Нешковић. - Год. 1, бр. 1 (јануар 1888)-год. 26, бр. 9/12 (децембар 1913). - Нови Сад : Мита Нешковић, 1888-1913 (Нови Сад : Штампарија А. Пајевића). - 21 cm

²⁵⁸ПРОСВЕТА : поучан лист за школу и народ / издаје и одговара Ј. [Јован] Поповић. - Год. 1, бр. 1 (15. новембар 1877)-год. 2, бр. 10 (30. мај 1879). - Панчево : Јован Поповић, 1877/78-1879 (Панчево : Штампарија Браће Јовановића). - 24 cm

²⁵⁹ШКОЛСКИ одјек / уредник Кузман Миловановић. - Год. 1, бр. 1 (1. јануар 1897)-год. 10, бр. 23/24 (31. децембар 1906). - Нови Сад : [б. и.], 1897-1906 (Нови Сад : Штампарија Српске књижаре Браће М. Поповића). - 30 cm

²⁶⁰ШКОЛСКИ гласник : лист за школу и учитеље / власник Ђока Михајловић ; одговорни уредник Гавра Поповић. - Год. 1, бр. 1 (15. јан. 1908)-год. 7, бр. 3/4 (15. јуни 1914). - Нови Сад : Ђока Михајловић, 1908-1914 (Нови Сад : Штампарија Деоничарског друштва "Браника"). - 30 cm

положају Срба у Угарској. Листови су и поред тога одражавали политичке ставове својих уредника, што је и био један од разлога њихове краткотрајности.

Српска штампа почиње да излази и у другим војвођанским местима, попут Вршца, Земуна и Панчева. У Вршцу излазе два часописа – *Вршачка кула*²⁶¹ и *Вршчанин*²⁶², у Земуну – *Земунски Гласник*²⁶³, а у Панчеву – *Панчевац* (1869-1876), по Скерлићу најважнији од свих листова који су излазили ван Новог Сада²⁶⁴.

Током 70-тих и 80-тих година и током силних политичких превирања како у Србији, тако и међу војвођанским Србима, долази до појаве нових струја и идеја и на пољу журналистике. Јављају се први часописи, који следе идеје Светозара Марковића и социјалиста: *Раденик*²⁶⁵ у Београду, *Једнакост*²⁶⁶ и *Глас занатлија*²⁶⁷ у Новом Саду. Поред ових листова покренуто је неколико важнијих листова, који су заступали интересе политичких странака: радикални *Одјек*²⁶⁸ и патриотски лист *Велика Србија*²⁶⁹ у Београду, либерални *Браник*²⁷⁰ у Новом Саду. Српска штампа почиње и територијално да се шири, те се појављују и први српски листови у Црној Гори, Далмацији и Загребу²⁷¹.

²⁶¹ВРШАЧКА кула : Недељни местни лист за трговину, обртност и јаван живот / Издаваатељ и уредник Мита Ф. Поповић. - Год. 1, бр. 1 (6. окт. 1867) - год. 5, бр. (31. авг. 1872). - Вршац : Књигопечатња Ј. Е. Кирхнера, 1867-1872. - 43 cm

²⁶²ВРШЧАНИН : недељни лист за народне интересе / уређује Светозар Каменарски. - Год. 1, бр. 1 (17. јун 1873)-год. 1, бр. 18 (21. окт. 1873). - Вршац : Светозар Каменарски, 1873. - 46 cm

²⁶³ЗЕМУНСКИ гласник / издаје и уређује И. [Игњат] К. Сопрон. - Год. 1, бр. 1 (16. новембар 1867)-год. 2, бр. 52 (26. октобар 1869). - Земун : Игњат К. Сопрон, 1867-1969 (Земун : Сопронова печатња). - 47 cm

²⁶⁴Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 71.

²⁶⁵РАДЕНИК / одговара Ђура Љочић. - Год. 1, бр. 1-86 (1871). - Београд : Ђура Љочић, 1871. - 42 cm. *Раденик* је био не само први социјалистички лист код Срба, него и на целом Балкану.

²⁶⁶ЈЕДНАКОСТ : програм: "једнака права, једнаке дужности и једнака слобода за све" / уредник Ђока Мијатовић. - 1872, бр. [1] (15. јун)-бр. 25 (6/18. дец.). - Нови Сад : [б. и.], 1872

²⁶⁷ГЛАС занатлија : лист за поуку занатлија и прометника / за уређивање и издавање одговара Алекса Алексић. - Год. 1, бр. 1-бр. 25 (28. мај-6. дец. 1872). - Нови Сад : Годишњи одбор "Задруге Срба занатлија", 1872 (Нови Сад : Српска народна задружна штампарија). - 30 cm

²⁶⁸ОДЈЕК : лист политични, економни и књижевни / власник и уредник Стојан М. Протић. - год. 1, бр. 1 (2. окт. 1884)-год. 15, бр. 13? (1898) ; год. 1, бр. 1-130? (1899) ; год. 1, бр. 1 (1. окт. 1902)-год. 13, бр. 249 (14. окт. 1915) ; 1923, бр. 1 (25. дец.)-год. 35, бр. 2 (2. јан. 1929) ; год. 1, бр. 1 (2. јул 1936)-год. 2, бр. 34 (16. јул 1937). - Београд : Стојан М. Протић, 1884-1937 (Београд : Задруга штампарских радника). - 48 cm; 57 cm; 50 cm

²⁶⁹ВЕЛИКА Србија = *La Serbia farà da se* / властник и уредник В. [Владислав] Владисављевић - Каћански. - Год. 1, бр. 1 (14. јан. 1888)-год. 6, бр. 15 (14. апр. 1893). - Београд : [б. и.], 1888-1893 (Београд : Штампарија Задруге штампарских радника). - 56 cm

²⁷⁰БРАНИК : орган Српске народне слободоумне странке / уредник Никола Јоксимовић. - Год. 1, бр. 1 (1885)-Год. 30, бр. 142 (1914). - Нови Сад : Дружина Браника, 1885-1914. - 53 cm

²⁷¹Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 79-83.

Крајем 19. и почетком 20. века долази до промена у српској штампи. Поред политичких листова, јављају се и листови који се обрађају широј читалачкој публици, са разноврснијим садржајима. Српски листови излазе у свим већим градовима унутрашњости Србије, у Војводини, Хрватској, Босни и Херцеговини, као и у Америци и појединим европским градовима. Поред политичких и дневних листова, расте број стучних и књижевних часописа, а јављају се и први часописи намењени женама: *Домаћица*²⁷², *Женски свет*²⁷³, *Жена*²⁷⁴. У освит Првог светског рата излазило је 217 српских листова, од тога највише у Београду 79, а у градовима Војводине 24²⁷⁵.

Током свог развоја српска штампа добија све већи национални, културни и књижевни значај. У одређеним периодима она је одраз друштвеног, политичког и културног живота српског народа у Србији и земљама у којима су живели Срби.

1.2.4. Институције културе

Године 1822. забрањене су Давидовићеве *Новине српске* тако да Срби остају без свог јединог часописа. То су године када почиње да се у српском народу развија књижевни живот. На пољу филологије и реформе језика у Бечу ради Вук Караџић, Лукијан Мушицки пише своје оде и на рускословенском и на

²⁷²ДОМАЋИЦА : орган Женског друштва и његових подружница / одговорни уредник Стеван Бајаловић. - Год. 1, бр. 1 (авг. 1879)-год. 35, бр. 4/5 (апр./мај 1914) ; год. 36, бр. 1 (септ. 1921)-год. 56, бр. 1 (јан. 1941). - Београд : Женско друштво, 1879-1914; 1921-1941 (Београд : Штампарија Задруге штампарских радника). - 26 cm

²⁷³ЖЕНСКИ свет : орган добротворних задруга Српкиња / [власник Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; издаје и уређује Аркадије Варађанин]. - Год. 1, бр. 1 (6. апр. 1886)-год. 29, бр. 7/8 (јул/авг. 1914). - Нови Сад : Аркадије Варађанин, 1886-1914 (Нови Сад : Парна штампарија Мише Димитријевића). - 29 cm

²⁷⁴ЖЕНА : месечни часопис за жене / уређује Милица Јаше Томића. - Год. 1, бр. 1 (1911)-год. 8, бр. 9/10 (1921). - Нови Сад : [б. и.], 1911-1921. - 24 cm

²⁷⁵Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе : 1791 - 1911* (Београд : Просвета, 1966), 84-93.

народном језику, у Новом Саду пише Милован Видаковић, Шафарик започиње свој рад о словенској и српској литератури. Све је већи број учених и факултетски образованих Срба и међу њима се јавља идеја о покретању часописа који би повезао књижевнике и научне раднике.

Георгије Магарашевић 1823. године објаву о покретању *Летописа* шаље у Беч Јовану Хацићу, тражећи сарадњу. Маја месеца 1824. године припремљена је прва књига *Летописа* када је добијен имприматур цензуре. Првобитно је часопис назван *Србска летопис*, да би му већ од треће свеске име промењено у *Србској летопис*. Часопис почиње да излази у Будиму 1825. године, четири пута годишње, а у предговору првој свесци дат је и програм часописа: „Све што се год Славенског народа от Адријатског до Леденог, и от Балтиског до Црног мора вообште; а особито што се нас Србаља тиче и то у књижевном призренију; све је то предмет Србске Летописи; а њен карактер нека овај буде: никог не увредити, но свима што више ползе принети“²⁷⁶.

Већ следеће године, 1826, Јован Хацић у уводнику четврте свеске *Летописа* пише проглас којим најављује оснивање Матице српске: „Ево ти, почитајемо и предраги Роде, *Летописа Србског*. Теби подноси са љубављу пуним жаром Матица Србска, која је Тебе ради и Твоје славе ради постала, за Тебе ради, за Тебе дише“²⁷⁷. Поред Јована Хацића и Георгија Магарашевића, најзаслужнији за оснивање Матице српске били су пештански трговци: Јосиф Миловук²⁷⁸, Андрија Розмировић, Ђорђе Станковић, Петар Рајић и Јован Деметровић, који су основали фонд за издавање *Летописа* и српских књига уопште. Тако је почела полако да се остварује Хацићева идеја о оснивању књижевног друштва, која додуше није била нова у српском народу, јер су пре њега то покушали и митрополит Стратимировић, Вук Карацић и Лукијан Мушицки, али ју је једино Хацић остварио, убедивши Миловука и остале да је неопходно основати друштво. Посао око израде устава друштва, плана и наименовања поверен је Хацићу, а он се позвао на одлуку цара Франца I из 1812. године који је дозволио Универзитетској штампарији у Будиму „да се у народу српском, ради његова просвећивања, оснује фонд за штампање и корисно распродавање књига добрих писаца, а од његових

²⁷⁶ Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 24.

²⁷⁷ Исто, стр. 27.

²⁷⁸ Јосиф Миловук (1793 - 1850) секретар и један од оснивача Матице српске.

будућих прихода да се штампају класичне књиге и заслужни писци пристојно награђују²⁷⁹.

Јован Хацић је израдио и устав Матице српске и одредио њено име, циљ и задатке. Није основао издавачко предузеће, већ књижевно-просветно друштво, а у уводнику стоји јасно изражен циљ друштва: „распространеније књижевства и просвештенија народа Србског, то јест, да се Књиге Србске рукописне на свет издају и распострањавају, и то сад и отсад без престанка за свагда“²⁸⁰. Матица српска основана је 16. фебруара 1826. године у Пешти, а њен први председник био је Јован Хацић. Није необично да је прва српска културна институција основана у срцу Угарске. Пешта је у 18. веку била важан трговачки центар за Србе, а временом је постала и средиште српске културе. Многи Срби, који су ту живели и бавили се трговином и занатством, припадали су најбогатијем слоју будимског и пештанског грађанства²⁸¹.

Већ у првој години рада долази до сукоба њених оснивача, Хацића и Миловука, јер су имали различита виђења концепције и улоге Матице. Миловук је сматрао да Матица треба да буде издавачко предузеће, док је Хацић њену улогу схватао много шире и залагао се за књижевно-просветно друштво које у српском народу треба да одигра велику улогу. Јосиф Миловук заједно са Петром Аси-Марковићем²⁸² и Гаврилом Бозитовцем²⁸³ иступио је из друштва и приклонио се Вуку Караџићу, који је са Матицом исто био у сукобу, јер су се разилазили по питању језика, и Матица је прихватала Вуков језик али не и азбуку, док се око правописа двоумила између фонетског и етимолошког. Полемике су вођене у *Даници* и *Летопису*, са једне стране били су Вук, Јосиф Миловук, Бозитовац и Павле Берић, док су ставове Матице бранили Хацић и Магарашевић. Миловук је покушао да оснује „Србско књижевно друштво“ и да окупи око њега Вукове присталице али је тај покушај пропао интервенцијом митрополита Стратимировића. Сличан покушај оснивања књижевног друштва имао је и

²⁷⁹ Исто, стр. 30.

²⁸⁰ Транскрибовани текст Оснивачког писма Матице српске <http://www.maticasrpska.org.yu> (преузето 15.10.2014)

²⁸¹ *Матица српска : 1826 - 1926* (Нови Сад : Матица српска, 1927), 5-6.

²⁸² Петар Аси-Марковић (Баја 1770 – Будим 1844) писац, етнограф.

²⁸³ Гаврило Бозитовац (Будим 1798 - ? 1866).

Димитрије Тирол²⁸⁴, који је 1828. године у Темишвару основао „Друштво љубитеља књижевства србског“ али је друштво престало са радом већ 1831, када је Тирол прешао у Србију.

Године 1834. спроведена је истрага око *Аутобиографије* Јоакима Вујића и она је забрањена због русофилских тенденција. Истрагом је утврђено да Матица српска нема одобрење за рад и за издавање *Летописа* па је 1835. године наређено да обустави рад, што није дуго трајало и одобрење за рад Матица добија од Угарске дворске канцеларије 1836. године. Теодор Павловић, уредник *Летописа* од 1831, желећи да од Матице створи значајну културну институцију придобија за своје идеје богатог Саву Текелију²⁸⁵, који је материјално обезбедио Матицу. Избором за доживотног председника Павловић га је везао за Матицу уз обећање да ће Матици оставити већу задужбину. Такође је, и богаташ Јован Нако²⁸⁶ оставио Матици фонд од 5000 форинти за награђивање књижевних дела. За њима су се повели многи богати Срби тако да се капитал друштва повећао. „Стварањем фондова за помагање књижевности и просвете Матица српска је почела да мења своју физиономију: од ранијег издавачког предузећа она је постала књижевно-просветно друштво, онако како је то замишљао Јован Хацић остварујући мисао Шафарика и Мушицког“²⁸⁷.

Једна од значајнијих година, у животу Матице српске, свакако је 1838. Те године штампан је њен први *Устав* са списком чланова, основан је Текелијанум, завод за школовање сиромашних српских ђака, и његово оснивање „представља значајан датум не само у историји Матице српске, него и у историји српске културе уопште. Од тада ће се систематски школовати годишње по дванаест даровитих ђака из сиромашнијих породица, који, без ове установе, вероватно никада не би могли постићи највише образовање свога времена. Тако ће се стварати једна нова интелигенција која ће у српској култури одиграти значајну

²⁸⁴ Димитрије П. Тирол (1793 - 1857) српски писац, граматичар, географ, историчар, сликар портретиста, уредник календара и алманаха.

²⁸⁵ Сава Текелија (1761 - 1842) припадао је српској банатској племићкој породици Поповић-Текели и био је један од најбогатијих Срба у Угарској. Рођен је у Румунији, у Араду, где је завршио српску основну школу. Гимназију је завршио у Будиму, а студије права у Пешти 1825. године. Године 1826. је докторирао и постао први Србин доктор наука. Следећи идеје Доситеја Обрадовића сматрао је да је образовање основ развоја српског народа. Основао је „Текелијанум“, завод за школовање сиромашних српских ђака, био је дугогодишњи председник Матице српске, трговац, велики добротвор и задужбинар. Умро је у Пешти 1824. године.

²⁸⁶ Јован Нако (1814-1889).

²⁸⁷ Живан Милисавца, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 50-51.

улогу“²⁸⁸. Намера Саве Текелије била је да завод постане центар културног живота Срба, тако да је Матици српској предао старатељство над својом задужбином и дао јој просторије у згради Текелијанума. Да би обезбедио његов опстанак, 1840. године је сву своју имовину завештао овој установи. Велика пажња је у заводу посвећена националном васпитању, а пре свега неговању језика. Питомци Текелијанума су поред усавршавања у наукама које су студирали, развијали и националну свест, супротстављајући се мађаризацији, која је све више узимала маха²⁸⁹.

Трећи значајан догађај те године, било је уређење Матичине библиотеке, које предлаже Платон Атанацковић²⁹⁰, дошавши на место председника Матице после смрти Саве Текелије. Библиотека је почела да се формира исте године када је Матица основана, а њени први дародавци били су Сава Текелија и Теодор Павловић. Платон Атанацковић 1841. године поклања Библиотеци Матице српске своју личну библиотеку са 787 књига. Јован Суботић се посебно ангажовао око уређења библиотеке, и као уредник *Летописа* апелује на српске писце да шаљу по један примерак својих најновијих књига Матици „јер ће се на тај начин моћи начинити библиографија српске књиге и богатити библиотека“²⁹¹. За првог управника библиотеке и надзорника Текелијанума 1838. године постављен је Тома Теодоровић, први плаћени управник Библиотеке Матице српске. Фонд библиотеке се увећао 1843. године када јој је по завештању Саве Текелије прикључена његова арадска библиотека, која је била знатно већа од Матичине. Текелија је куповао све што се у његово време штампало на српском језику, а од стране литературе највећи део библиотеке чинила су правна дела, дела из историје, историје уметности, архитектуре, медицине и природних наука, географије, картографије, филозофије и др. У њој је било и инкунабула, као и књига насталих у периоду од 16. до 18. века. Три године касније, на св. Саву 1846. године, Библиотека, коју су до тада користили само студенти Текелијанума и узак

²⁸⁸Исто, стр. 52.

²⁸⁹Радован Мићић, „Матица српска и српска омладина у 1847. Години“, *Годишњак Библиотеке Матице српске*, (1997) : 40 - 41.

²⁹⁰Платон Атанацковић (Сомбор, 1788 – Нови Сад, 1867) епископ будимски (1839 - 1851) и бачки (1851 - 1867), писац и велики добротвор српске просвете. Финансијски је помогао оснивање српске правне академије у Новом Саду, купио је штампарију Данила Медаковића и поклониио је српској новосадској гимназији, основао је у Сомбору фонд, назван Платонеум за издржавање сиромашних ученика препарандије, помагао је народно позориште и друге установе.

²⁹¹Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 57.

круг људи окупљених око Матице, отворена је за јавност. Већ следеће године, 1847, основан је и музеј, који се као и библиотека развија углавном прилозима и даровима грађана.

Јован Суботић, који је за главног уредника *Летописа* дошао 1841. године, покушава да промени и концепцију *Летописа* и Матице. У *Летопису* почиње да се објављује библиографија српских књига, а акценат се ставља на књижевност и историју. Од Матице, која је била у тешкој материјалној ситуацији и претворила се у новчани завод, покушава да направи књижевно и научно друштво. Вуков присталица, Суботић прихвата његову азбуку али задржава етимолошки правопис. Долази и у сукоб са Јованом Хацићем, који по повратку из Србије ради на отварању Читаонице у Новом Саду, чији председник и постаје 1846. године. Све више људи окупљених око Матице прихвата Вукове идеје, а после Суботићевог одобрења да се штампа Даничићев *Рат за српски језик и правопис* и најаве у *Летопису* да излази Вуков превод *Новог завета*, од 1848. године у Матици се доноси одлука да сви могу бирати који правопис и језик ће употребљавати²⁹².

За време револуције 1848/49. године, велики број Срба напустио је Пешту, Матица није радила, а *Летопис* није излазио. После револуције, Јован Суботић на кратко време поново преузима уредништво над *Летописом*. У њему своје песме почињу да објављују Јован Јовановић Змај²⁹³, Лаза Костић²⁹⁴ и Ђура Јакшић²⁹⁵. Године 1857. секретар Матице и уредник *Летописа* постаје Јован Ђорђевић. Он велику пажњу поклања Матичиној библиотеци: пописане су све књиге из библиотеке, почињу да се набављају све српске књиге, а од страних оне које се односе на Србе, Матица почиње да прима све југословенске часописе и новине, и по један лист са осталих словенских подручја. Идеја Јована Ђорђевића била је да од библиотеке Матице српске направи централну библиотеку Срба научног типа.

²⁹²Исто, стр. 68.

²⁹³Јован Јовановић Змај (Нови Сад, 1833 - Сремска Каменица, 1904) по занимању лекар, био је један од највећих лиричара српског романтизма, бавио се уређивањем и издавањем књижевних, политичких и дечјих часописа. Први је писац у српској књижевности који је писао поезију за децу.

²⁹⁴Лаза Костић (Ковиљ, 1841 - Беч, 1910) српски књижевник, песник, новинар, драмски писац и естетичар.

²⁹⁵Ђура Јакшић (Српска Црња, 1832 - Београд, 1878) српски сликар, песник, приповедач, драмски писац и учитељ.

Још и пре револуције 1848/49. године, Нови Сад као културни и политички центар српског народа почиње да потискује значај Пеште. Ту Павле Јанковић 1841. године покреће часопис *Бачка вила*, поред његове штампарије почиње да ради и штампарија Константина Каулиција 1844, а Данило Медаковић покреће часопис *Напредак* (1848-49, 1863), а од 1852. године и *Србски дневник* са додатком *Седмицом*. Године 1848. ту свој тек покренути часопис *Вјестник* преноси из Пеште Коста Богдановић²⁹⁶, да би га одмах преселио у Карловце, где га је издавао као званични орган Главног српског народног одбора²⁹⁷. Након револуционарних година Пешта с обзиром на то да је у њој остао мали број Срба није више српски центар. Нови Сад преузима ту улогу. Године 1864. Матица српска пресељена је у Нови Сад, а тај догађај сматран је изузетним националним догађајем и великим успехом Срба у Угарској. Пресељењем у Нови Сад отвара се нова епоха у раду ове најстарије српске културне институције²⁹⁸. Заједно са Матицом пресељена је и библиотека као и магацин са свим Матичиним издањима. Прва конститутивна скупштина у Новом Саду одржана је 30. априла (12. маја) 1864. у дому Платона Атанацковића. Усвојен је нови Матичин устав. За председника је изабран Платон Атанацковић, за потпредседника Јован Хаџић, секретара Антоније Хаџић²⁹⁹, а за надзорника Текелијиног завода Јован Јовановић Змај. Антоније Хаџић настављајући напоре Јована Ђорђевића бори се да се у Матицу уведе Вуков правопис и нов устав је штампан Вуковом азбуком³⁰⁰.

Књижевно одељење у коме су Ђура Даничић и Јован Бошковић³⁰¹ за своју прву дужност је одредило задатке *Летописа*: „да прати духовни развитак и све важније појаве како на пољу књижевноме, тако и општеномном у нас Срба и осталих Словена, доносећи периодичне прегледе стања српске и словенске књижевности, оцене важнијих дела, описе важнијих момената из општеномном

²⁹⁶Коста Богдановић (1811 - 1854).

²⁹⁷Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 72.

²⁹⁸*Матица српска : 1826 - 1926* (Нови Сад : Матица српска, 1927), 37.

²⁹⁹Антоније Хаџић (Суботица, 1831 – Нови Сад, 1917) књижевник, управник Народног позоришта у Новом Саду и председник Матице српске.

³⁰⁰Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), стр. 91.

³⁰¹Јован Бошковић (Нови Сад, 1834 - Београд, 1893) српски књижевник и филолог. Био је ректор Велике школе, министар просвете и уредник *Летописа Матице српске* (1870 - 1875).

живота словенских народа, као и остале производе научног и уметничког садржаја који књижевне вредности имају³⁰².

У периоду од 1865. до 1870. године Матица српска покреће нови књижевно-забавни лист, *Матицу*, под уредништвом Антонија Хацића, а своју библиотеку обогаћује страним часописима на руском, мађарском, немачком и француском језику, на које се претплаћује на предлог Светозара Милетића.

Од 1866. године у Матици почиње да јача утицај либерала, а после смрти Платона Атанацковића на чело Матице долази либерал Јован Суботић, и она постаје национални, политички и културни центар српског друштва.

Око Матице и *Летописа* окупљају се и најнапредније снаге Уједињене омладине српске. У *Летопису* од 1868. године почиње своје идеје о науци и поезији да објављује Светозар Марковић, све се више пажње на његовим страницама поклања природним наукама, културној историји и филозофији, а 1871. године када Јован Бошковић долази за заменика секретара коначно се усваја фонетски правопис и у Матици и у свим њеним публикацијама.

Од 1867. године поново се заоштравају српско-мађарски односи и поново почињу напади на Матицу. Када 1875. године Калман Тиса долази на власт почиње да врши енергично мађаризацију и да укида националне установе. Министар унутрашњих послова наређује да се Матица врати у Пешту као и да се од Матице одузме Текелијина библиотека, која је у Нови Сад пресељена 1869. године, и да се врати у Текелијанум. Неколико година је трајала борба са Пештом око питања пресељења Матице назад у Пешту и на крају је извојевана победа: Матица је остала у Новом Саду али јој је одузет Текелијанум. Текелијанум је царском одлуком 1877. године стављен под државну управу. Овим је Матица финансијски пољуљана, а када се распала Милетићева Народна странка остала је и без дотадашњих интелектуалних снага³⁰³.

Због политичких притисака, спорова са Пештом и константне мађаризације која је спровођена на целој територији Угарске, крајем 19. века долази до стагнације и назадовања у културном живоу Срба у јужној Угарској. Нови Сад, некадашња „српска Атина“ губи свој утицај и значај, у културном животу Срба, док његову улогу полако преузима Београд.

³⁰²Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 92.

³⁰³Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 110.

Истакнути чланови Матице, незадовољни њеним радом и положајем, предвођени Тихомиром Остојићем³⁰⁴, донели су одлуку о реформи културног и националног живота у Новом Саду. Сматрали су да Матица треба да се активира на раду у народу и посебну пажњу да посвети његовом просвећивању, да се бави популаризацијом науке. Покренули су часопис *Покрет* који је излазио до 1912. године (свега 6 свезака). Часопис је доносио чланке о важним културним и друштвеним проблемима оног времена: библиотекарству, соколству, стипендијским проблемима, Матици српској. Остојић је желео да Матица постане регулатор целокупног, посебно духовног живота Срба у Угарској а *Летопис* „место за претресање свих проблема Војводине“³⁰⁵.

Године 1899. Јован Радонић³⁰⁶ изабран је за архивара-регистратора-библиотекара (ново уведено звање) и он је предложио уређење архиве и преуређење Библиотеке. Од архиве се одустало док је за преуређење Библиотеке добио сагласност управе. Библиотека је тада имала 6050 дела у 13123 свеске и пружала је добар основ за изградњу солидне научне и јавне књижнице не само у Матици већ и у Новом Саду. Радонић се трудио да је подигне у ранг научног института, у првом реду да служи Књижевном одбору али и осталим члановима Матице српске. Под његовом управом Библиотека је доживела велики процват.

Тихомир Остојић и његови сарадници желели су да и од *Летописа* направе модеран часопис, и „...одлучено је да доноси краће расправе о Србима у Угарској, извештаје о животу осталих Срба, а исто то и о свим Словенима; затим да објављује краће успомене, путописе и биографије знаменитих Срба и уопште великих људи, без обзира ком народу припадају; краће прилоге из белетристике; краће чланке о појавама у нашем и страном друштву, науци, уметности итд.; преглед савременог стања у цркви, школи и сл.; библиографију са оценама српских књига и књига о Србима; новости из словенских и других књижевности; културне и књижевне белешке и личне вести“³⁰⁷. Часопис је добио и одређену дефиницију: *“Летопис је књижевно-научни повремен зборник; он треба да буде књижевно огледало савременог живота и рада Срба и осталих просвећених*

³⁰⁴Тихомир Остојић (Тиса Сент Миклош (Остојићево) 1865 - Беч, 1921) историчар књижевности и композитор, доктор филозофије, професор универзитета и секретар Матице српске.

³⁰⁵Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад: Матица српска, 1965), 119.

³⁰⁶Јован Радонић (Мол, 1873 - Београд, 1956) српски историчар и академик.

³⁰⁷Живан Милисавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 122.

народа, нарочито њихове књижевности, вештине и науке³⁰⁸. Такође, одлучено је и да се већи радови штампају у посебним књигама па је покренута нова серија „Књиге Матице српске“ поред већ постојеће „Књиге за народ“ која је покренута 1885.

Године 1911. дошло је до открића велике проневере у Матици и изабрано је ново руководство. За председника је изабран Геда Дунђерски³⁰⁹ посланик мађарског парламента и члан владајуће мађарске странке, а за секретара Тихомир Остојић. Исте године почела је и градња велике задужбине Марије Трандафил³¹⁰ за сиромашну и напуштену децу у којој се данас налази Матица српска и Библиотека. Остојић је посебну пажњу посветио библиотеци желећи да се прикупе „сва издања млетачка, бечка, будимска, лајпцишка (и осталих места где је још понешто штампано) XVIII и првих деценија XIX века, а од потоњих бар она која су изашла с ову страну Дунава и Саве, у што већој потпуности“³¹¹. Све што се радило било је усмерено на јачање народа и националне свести пред бурне догађаје који су следили. Чланство је било политички подељено на радикале, демократе и присталице режима. Када је почео рат, Остојић је ухапшен и одведен у Бају па у Стони Београд. Да не би наштетио Матици поднео је оставку. Новосадски велики жупан Бела Матковић, заједно са полицијом и државним тужиоцем, започео је истрагу Матичиних делатности. Посебну пажњу им је привукла веза Матице и сарајевске Просвјете, као и фонд кнеза Александра Карађорђевића³¹². Истрага није дала жељене резултате, али су ипак укинуте све Матичине уредбе и са зграде је скинут натпис. Године 1917. мађарски министар просвете је наложио да се све Матичине покретне вредности отпреме у централну благајну у Будимпешти, али су ратни догађаји, који су уследили омели овај план. Нови устав, усвојен на ванредној скупштини 16.9.1920. године, проширио је

³⁰⁸Исто, стр. 122.

³⁰⁹Гедеон Дунђерски (1875 - 1939).

³¹⁰Марија Трандафил (Нови Сад, 1816 - Нови Сад, 1883) позната српска добротворка. Одликована је орденом Црвеног крста.

³¹¹Живан Милицавац, *Матица српска : 1826 - 1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 126.

³¹²Кнез Александар Карађорђевић је својим завештањем оставио „Фонд Александра Карађорђевића за изображење српскога подмлатка“, којим је управљала Матица српска у Новом Саду.

делатност Матице српске и ван граница Војводине, и она је наставила своје културно-просветно деловање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца³¹³.

Још током 18. века код Срба у Војводини долази до оснивања библиотека, које су по свом карактеру, намени и власништву биле већином црквене, школске и приватне³¹⁴. Од црквених библиотека најзначајнија је свакако била Митрополијска библиотека (данас Патријаршијска библиотека), чији су темељи ударени почетком 18. века. Уједињењем Карловачке и Београдске митрополије 1726. године, њихове збирке књига спојене су у једну библиотеку, која је 1737. године пренесена у Сремске Карловце, због аустро-турског рата³¹⁵. Библиотечки фонд је годинама увећаван поклонима образованих српских духовника попут митрополита Мојсија Петровића, Викентија Јовановића, Павла Ненадовића, Стефана Стратимировића. Осим њих своје приватне библиотеке, које су ушле у њен састав, поклонили су и многи истакнути српски књижевници, историчари и јавне личности: Захарије Орфелин, Иларион Руварац, архимандрит Стефан Илкић. На развој, како митрополијске, тако и манастирских библиотека, највише су утицали митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић, кроз чије се реформе црквеног живота прожима идеја да образовање почива на књизи³¹⁶. У тексту објављеном 1825. године у *Летопису*³¹⁷ стоји да библиотека има у готово свим фрушкогорским манастирима, Карловачкој митрополији, новосадској гимназији, при Институту педагошком у Сомбору, као и да постоје приватне библиотеке, од којих аутор, као најбогатије издваја библиотеке Стефана Стратимировића, Лукијана Мушицког и Саве Текелије.

Митрополит Стефан Стратимировић је, по попису из 1836. године, имао 3602 књиге у својој библиотеци. Поред књига у њеном фонду налазила се и изузетна збирка штампаних и цртаних географских мапа. Своју библиотеку спојио је са митрополијском, али је своје књиге водио у посебном инвентару.

³¹³Живан Милисавац, *Матица српска : 1826-1964* (Нови Сад : Матица српска, 1965), 131-134.

³¹⁴Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд : Српска академија наука и уметности, 2010), 61.

³¹⁵Руско – аустријско - турски рат вођен је у периоду од 1735. до 1739. године између Русије и Хабзбуршке монархије са једне и Османског царства са друге стране. Рат је завршен Београдским миром.

³¹⁶Жарко Војновић, „Преображај библиотека српских манастира на подручју Карловачке митрополије у XVIII веку“, у *Читалиште*, 23 (новембар 2013): 47.

³¹⁷П. И. Ш. [Павле Јозеф Шафарик], „Средства за напредак Литературе Славенске“, у *Србске летописи*, год. 1, частица 2 (1825): стр. 32 - 48.

Значајну библиотеку је имао и Лукијан Мушицки, која је 1838. године заједно са каталогом пренета у Београд. Српски добротвор и председник Матице српске, Сава Текелија, набављао је за своју библиотеку све што је штампано на српском језику. Поред ових књига, у библиотеци су се налазиле и књиге на страним језицима. Текелија је своју библиотеку поклонио новооснованом заводу Текелијанум 1838. године, и била је основ за формирање библиотеке у оквиру завода³¹⁸. Библиотека је из Текелијанума пренета у Библиотеку Матице српске 1948. године. Данас његов легат чини Текелијина лична библиотека са око 4.000 књига, већином из историје, географије, медицине и других струка на славенско - српском, латинском, немачком и мађарском језику, док други део библиотеке чине дела купљена после Текелијине смрти за потребе питомаца Текелијанума.

Српска грађанска класа, која почиње да се формира половином 19. века, првенствено омладина која одлази на школовање у европске центре, сусреће се са слободарским идејама европских народа и под утицајем просветитељских и реформистичких идеја Доситеја Обрадовића и Вука С. Караџића, увиђа значај образовања и просвећивања народа. У центрима у којима су се школовали, српски ђаци и студенти оснивају прва ђачка удружења, при којима су радиле и читаонице. Њиховим повратком са школовања, започиње развој читалачког покрета у Србији и земљама где су живели Срби, првенствено у аустроугарској Војводини. Допринос развоју читаоничког покрета несумњиво ће дати и Темишварска читаоница и румунски Срби, који су у том периоду били у саставу Српског Војводства. Податке о Српској библиотеци у Темишвару налазимо у *Банатском алманаху* Димитрија Тирола, где се она спомиње у списку пренумераната 1827. године, тако да Стеван Бугарски претпоставља да је она основана 1826. године³¹⁹. Претече читаоница свакако су била касина, оснивана углавном при кафанама, где су се људи окупљали да читају новине, разговарају и размењују информације. „Циљеви касина слични су циљевима читаоница, а основно средство за њихово спровођење било је читање новина“.³²⁰

³¹⁸Љубомир Дурковић - Јакшић, *Историја српских библиотека : 1801 - 1850* (Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, 1963), 85 – 88.

³¹⁹Жељко Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање* (Нови Сад : Библиотека Матице српске : Футура, 2003), 91.

³²⁰Исто, стр. 91.

На територији данашње Војводине до 1918. године основане су три јавне библиотеке, чији је развој текао независно од развоја читаоничког покрета. Основане су у местима где су важну улогу у друштвеним односима играле и читаонице: Сомбору, Суботици и Вршцу. У овим библиотекама идеје о приступачности библиотеке свима, без обзира на то које су националности, вере и ком друштвеном слоју припадају, као и идеје о значају образовања, блиске су савременим схватањима библиотекарства.

Оно што је карактеристично за рад читаоница у аустроугарској Војводини свакако је чињеница да су оне биле жаришта борбе за остваривање националних права и отпора према константној германизацији и мађаризацији којима је српски народ био изложен. Та борба највише се огледала у њиховој културно-просветној делатности и хуманитарном раду. Утичући на стварање нових српских удружења, посебно певачких друштава, константим помагањем Српског народног позоришта чији је иницијатор оснивања била новосадска Српска читаоница, организовањем јавних предавања и беседа оне несумњиво представљају једну од најзначајнијих културних институција војвођанских Срба до 1918. године.

2. ЧИТАОНИЦЕ КАО ЕТАПА У РАЗВОЈУ ИДЕЈЕ ЈАВНОСТИ КЊИГЕ И БИБЛИОТЕКА

2.1. Развојни лук и основне карактеристике читаоничког покрета у Европи и Сједињеним Америчким Државама

Крај 18. и почетак 19. века значајни су у развоју библиотека и књиге уопште. Два значајна догађаја утицала су на њихов развој: индустријска и Француска буржоаска револуција. За време Француске револуције црквене и манастирске библиотеке проглашене су народним власништвом, а конфисковане су и многобројне књиге које су биле у приватном власништву, пре свега племића-политичких избеглица. Ове књиге су се из посебних складишта *dépôts littéraires* делиле новооснованим јавним библиотекама широм Француске³²¹.

Индустријска револуција и привредни успон европских држава донели су и културни напредак. Просветитељство, као пре свега интелектуални покрет, обухвата цео 18. век. Наука постаје највиши ауторитет, а просветитељи верују у моћ разума, науке и образовања. Књига, која је до тада била само оличење луксуза, постаје доступна и ширим друштвеним слојевима, пре свега новој грађанској класи, која осећа све већу потребу за образовањем. Долази до оснивања великог броја библиотека у развијеним земљама Европе, попут Енглеске, Француске и Немачке, које су углавном имале национални и научни карактер. Велики број књига, које су у то доба штампане у бројним штампаријама, све боља реферална делатност, као и добра књижевна мрежа,

³²¹ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985), 445.

омогућили су и приватним лицима и библиотекама да попуне своје фондове књигама из свих научних области и књижевности³²².

После Француске револуције, под утицајем идеја просветитељства, у многим земљама уводи се обавезно основно образовање, формира се образована грађанска класа, која све више осећа потребу за књигом и читањем. Са друге стране, технички напредак утицао је на развој штампарске технике, јефтинију и бржу производњу папира, што је условило и јефтиније штампање књига, али и појаву нових облика штампарских производа. Новине и часописи појављују се још у 17. веку, али тек после прокламовања слободе штампе за време револуције³²³ долази до развоја новина и других периодичних публикација, да би од 19. века постале један од најважнијих чинилаца друштвеног, научног и културног развоја. Услед друштвених и социјалних промена које су захватиле Европу у 17. и 18. веку, мења се и однос према књизи и библиотекама. Почине да се истиче принцип јавности библиотека, оне се посматрају као интегрални део друштва, а само њихово постојање посматра се као предуслов за научни и друштвени напредак³²⁴. С обзиром на то, да су велике националне и научне библиотеке у оквиру универзитета, остале недоступне ширим слојевима народа, јавља се потреба за оснивањем новог типа библиотека.

У Европи су се одигравали већ друштвени процеси који су омогућили развој просвете, писмености, а самим тим долази и до стварања нове читалачке публике, као и начина читања што је условило потребу за оснивањем и формирањем разних клубова и друштава чији је циљ био да омогуће својим члановима читање новина и часописа.

Прва оваква друштва јављају се у Француској, Енглеској и Немачкој, а затим и у осталим европским земљама. Енглеска је у односу на друге европске земље имала нешто другачији приступ јавним читаоницама, односно библиотекама. Томас Кели у својој књизи *Early Public Libraries* сматра да се идеја јавности библиотека јавља у Енглеској још у манастирским библиотекама, почетком 15. века, истичући да су манастири били не само духовни, него и центри

³²²Исто, стр. 419.

³²³Члан 11. Декларације о правима човека проглашава право сваког грађанина да "слободно говори, пише и штампа".

³²⁴Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985), 439.

писмености, као и научног и уметничког стваралаштва. У Гилдхолд библиотеци у Лондону (Guildhall library of London, 1421), и јавним библиотекама у Ворчестеру и Бристолу, осим богослужбених књига могле су се наћи и књиге из области канонског и јавног права. Библиотеке су биле отворене сваког радног дана, пре и после подне, имале су библиотекарe, формиране каталоге, и с обзиром да се свака изгубљена књига морала заменити, књиге су се највероватније повремено могле износити ван зграде библиотека³²⁵.

Друштва за читање, резервисана само за учену друштвену елиту, која су поред ширења писане речи организовала и разне приредбе, предавања и концерте била су затворена за раднике и друге припаднике нижих друштвених слојева. Почетком 17. века у Енглеској се оснивају позајмне библиотеке намењене нижим друштвеним слојевима. Век касније оснивају се и прве друштвене библиотеке (social library) као претплатне (subscription library) и заједничке, деоничарске (proprietary library)³²⁶, које су биле намењене грађанској класи и нижем племству. Ове библиотеке осниване су приватном иницијативом и издржаване од прилога богатих чланова³²⁷. У исто време јавља се и идеја о „путујућим библиотекама“, коју је изнео Семјуел Браун, желећи да се народне библиотеке оснују у сваком селу, и да се књиге сваке друге године замене књигама из других библиотека. Пројекти слични овом пропадали су због слабе финансијске подршке³²⁸. До решења се дошло тек када је 1850. године изгласан први *Закон о јавним библиотекама* (Public Libraris Act), на иницијативу Едварда Едвардса и Вилијема Еварта, којим су јавним библиотекама осигурани стални и сигурни извори финансирања.

Током прве половине 18. века, у Француској се оснивају књижевни салони (Salons litteraires) и кабинети за читање (Cabinets de lecture), који су свој врхунац имали у првој половини 19. века. Ове читаонице одиграле су велику улогу у ширењу књиге међу средњим и нижим друштвеним слојевима не само у Паризу, него и широм Француске, а у својим фондовима имале су поред књига забавног и

³²⁵Thomas Kelly, *Early Public Library : A History of Public Libraries in Great Britain before 1850* (London : The Library Association, 1966), 22 - 35.

³²⁶Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 84.

³²⁷Thomas Kelly, *Early Public Library : A History of Public Libraries in Great Britain before 1850* (London : The Library Association, 1966), 119 - 151.

³²⁸Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985), 490.

поучног карактера и новине и часописе. По угледу на француске читаонице што се тиче организације, правила и упутстава за рад, настају читаонице и у другим европским земљама³²⁹.

У Немачкој се половином 18. века јављају друштва за читање (Lesegesellschaft) и кабинети за читање (Lesekabinette), и они нису представљали само место за читање. „Ту су, према њиховим штампаним каталозима, биле заступљене све научне области, а часописи и листови су нудили изврстан избор научних и значајних политичких немачких, француских, те понеких енглеских и италијанских публикација“³³⁰.

Почетком 19. века, под француским утицајем, оснивају се и прве читаонице у Русији. Прва јавна библиотека и читаоница основане су у Москви 1885. године. Пример Москве следио је и Петроград, где су 1887. године основане две читаонице и биле су намењене свим грађанима.

Под утицајем идеја просветитељства развијају се и јавне библиотеке у Сједињеним Америчким Државама првенствено се угледајући на енглеско искуство. Већ у првој половини 19. века поједине државе у Америци изгласавају законе о јавним библиотекама и држава преузима на себе бригу о њиховом финансирању и раду. Полазећи од чињенице о неопходности перманентног образовања јавне библиотеке у Америци постају важан чинилац напретка појединаца и друштва у целини. Као најважнији фактор за оснивање јавних библиотека Џеси Шир³³¹ истиче економску моћ и стабилност друштва. Прве јавне библиотеке у Америци оснивају се у области Нове Енглеске која је била привредно, политички и културно најразвијенија област на данашњој територији САД-а. Важни чиниоци који су утицали на овај развој су одушевљење за националну историју и свест о потреби очувања целокупне америчке издавачке продукције, што је утицало и на стварање услова за оснивање првих државних библиотека. По систематизацији коју је дао Џеси Шир, друштвене библиотеке, односно библиотеке грађанских друштава у Америци почеле су да се развијају још 30-тих година 18. века да би у другој половини 19. века њихову функцију преузеле јавне библиотеке. Библиотеке грађански друштава биле су организоване

³²⁹ Десанка Стаматовић, Читалишта у Србији у XIX веку (Панчево : Градска библиотека, 2011), 83.

³³⁰ Исто, стр. 85

³³¹ Jessi H. Shere (1903 - 1982) библиотекар, библиограф, издавач, писац.

као власничке (proprietary) и претплатне (subscription), засноване на способности удружених грађана да плате услуге које добијају. Публикације су набављане великим куповинама приликом оснивања или поступно, а финансиране су почетним инвестирањем или годишњом чланарином³³². Ове библиотеке разликовале су се од правих библиотека према начину оснивања, финансирања, саставу фондова, функцијама и задацима. „Новински клубови и читаонице били су једна од варијанти библиотека грађанских друштава, или су, пак, радили као одељења у њиховом саставу, а саме новине су својом садржином морале уважавати читалачка интересовања на исти начин као и библиотеке“³³³.

Прва читалишта у Србији јављају се четрдесетих година 19. века, када почиње период грађанског препорода у младој српској држави, одигравши значајну улогу у културном препороду земље. Како истиче Десанка Стаматовић, читалишта ослоњена на грађанску класу и либерану омладину, брзо су изашла из локалних оквира, као места где се читају новине и књиге, и постала су утицајни културни центри са живом политичком активношћу. „Своје стално присуство у јавном, културном и политичком животу читалишта ће потврђивати покретањем низа акција које воде унапређењу образовања, просвете, трговине, занатства, сарадњи са читалиштима других југословенских народа“³³⁴. Прво читалиште у Србији отворено је у Београду 24. фебруара 1846. године, под именом *Србско читалиште*, на иницијативу Јелисија Вукајловића³³⁵, Мише Анастасијевића³³⁶, Радована Дамјановића³³⁷ и других. Убрзо после оснивања *Читалишта београдског*, у периоду од 1846. до 1848. године, у свим већим градовима тадашње Кнежевине Србије оснивају се читалишта: Крагујевцу (1846), Смедереву (1846), Пожаревцу (1846), Неготину (1846), Шапцу (1847), Чачку (1848), Великом Градишту (1848). „Сва ова читалишта, а посебно Читалиште београдско, развијају

³³²Гордана Стокић, *Ка филозофији библиотекарства* (Панчево : Мали Немо, 2002), 110.

³³³Исто, стр. 111.

³³⁴Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 87.

³³⁵Јелисије Вукајловић (? 1815 – Футог, 1848) чиновник, новинар, преводац.

³³⁶Миша Анастасијевић (Пореч (на Дунаву), 1803 - Букурешт, 1885) трговац и добротвор. У његовој задужбини (данас Капетан-Мишино здање) смештени су Велика школа, гимназија, Министарство просвете, Народна библиотека и музеј.

³³⁷Радован Дамјановић (Синошевић код Шапца, 1811 – Књажевац, 1858) трговац, политичар, министар.

скоро све облике културно-просветног и друштвено-политичког рада³³⁸, који ће бити карактеристични за читалишта уопште.

Под утицајем страних култура, Срби оснивају читаонице у земљама, у којима су се нашли као економски мигранти, политички исељеници, студенти, ђаци или академски грађани жељни научне каријере.

У Сједињеним Америчким Државама постојала је Славенска читаоница у Сан Франциску, основана 18. децембра 1869. године, о којој постоје записи у *Даница* и *Застава*³³⁹. Чланови читаонице у свом писму уреднику Заставе, између осталог пишу: „Ви познајете важност овога предмета, не треба да доказују вам они; ми живимо у овим даљним пределима без знања о нашем милом и родном отечеству у овом важном времену у ком су чувства свакога родољуба распламењена за слободу; ми живимо овде заборављени; за изображење своје, за љубав братства и језика – ми желимо и хоћемо непремјено, да буде један сајуз и крепост између нас у овој слободној земљи Америци³⁴⁰. Читаоница је основана при православној славенској општини у Сан Франциску, где је излазио и часопис *Славјанинъ*, на руском, српском и енглеском језику, два пута месечно³⁴¹.

Срби настањени у Паризу су почетком 1886. године основали Српску читаоницу. У управу су изабрани професор Душан Савић, правник Тихомиљ Јовановић и новинар Шпиро Б. Познановић. У допису се моле издавачи српских листова и књига да помогну ову „српску културну задругу“³⁴². Годину дана касније читаоница лепо напредује, а уредништва више српских листова шаљу им бесплатне примерке својих новина³⁴³. Можемо претпоставити да је читаоница током година прекинула свој рад, јер у 31. броју *Заставе* за 1899. годину читамо да је српска париска омладина „далеко одвојена од свога народа, а жељна да прати његов духовни развитак, и да лакше подржава другарске везе међу својим члановима“ основала Српску читаоницу. И омладина се обратила уредништвима српских листова, писцима и издавачима да им шаљу своје листове и дела. У

³³⁸Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 360.

³³⁹„Гласник“, *Даница: лист за забаву и књижевност* 11, бр. 20 (1870): 320 ; „Славенска читаоница у Санфранциско“, *Застава* 5, бр. 8 (21. 1. 1870): [2]

³⁴⁰„Славенска читаоница у Санфранциско“, *Застава* 5, бр. 8 (21. 1. 1870): [2]

³⁴¹„Гласник“, *Даница: лист за забаву и књижевност* 11, бр. 20 (1870): 319.

³⁴²„Српска читаоница у Паризу“, *Застава* 21, бр. 20 (7. 2. 1886): [2].

³⁴³„Српска читаоница у Паризу“, *Застава* 22, бр. 1 (4. 1. 1887): [3].

допису стоји и да је намера омладине да оснује и књижницу „и да буде на услузи не само својим сународњацима но и странцима које интересује српски народ и српска књига“.

О постојању српске читаонице у Минхену сведоче два дописа у *Застави*. У првом из 1889. године видимо да читаоница већ ради и да је прославила 500-годишњицу Видовдана. Из истог текста сазнајемо и да уоквиру читаонице делује и певачко друштво. У другом допису из 1892. године читаоци *Заставе* су обавештени да је читаоница променила назив у „Српско академско друштво Србадија у Минхену“³⁴⁴.

У Швајцарској су српске читаонице постојале у Женеви и Цириху. У Женеви је српска читаоница основана 2. јула 1888. године³⁴⁵. Из читаонице се изнедрило српско удружење „Вила“, основано 1892. године. Као један од задатака удружење је истицало и стварање што потпуније збирке „оних књига (нарочито на страним језицима), који говоре било само о српском народу, његовој прошлости, развићу, савременом положају, правима итд., било и о другим балканским народима објективно“. Ова збирка је, како се истиче у тексту, потребна „нашој читаоници, да би их могла стављати на расположење свима оним људима од науке, пера и трговине у Женеви, који се интересују за наш народ и његове прилике“³⁴⁶. Рад „Виле“ је одобрен 1895. године, а друштвена правила су преведена и штампана на француском језику. Из извештаја о раду за 1895. годину, објављеном у *Застави*³⁴⁷, сазнајемо да је на иницијативу друштва, Краљевска српска академија наука послала Женевској народној библиотеци скоро сва своја издања на поклон. Читаоница је у овој години примала бесплатно 32 српска листа, и била претплаћена на *Босанску вилу*, *Браново коло*, *Дело*, *Лучу* и *Српски преглед*. Читаоничка књижница је добровољним прилозима увећала свој књижни фонд са 216 књига на српском и страним језицима. „Вила“ је одржавала сталне везе са другим српским друштвима „Зором“ из Беча, „Србадијом“ из Граца, „Задругом“ у Цириху, „Србадијом“ из Минхена, „Будим – Пештанском српском омладином“, „Београдском велико – школском омладином“, али и страним друштвима попут

³⁴⁴ „Видов-данска петстогодишњица у Минхену“, *Застава* 24, бр. 96 (21. 6. 1889):[2]; „Српска читаоница у Минхену“, *Застава* 27, бр. 8 (15. 1. 1892): [2].

³⁴⁵ „Годишњи извештај српског удружења „Вила“ у Женеви“, *Застава* 31, бр. 20 (7. 2. 1895): [3].

³⁴⁶ „Српско удружење у Женеви (у Швајцарској)“, *Застава* 27, бр. 198 (25. 12. 1892): [3].

³⁴⁷ „Годишњи извештај српског удружења „Вила“ у Женеви“, *Застава* 31, бр. 20 (7. 2. 1895): [3].

„Руске академске омладине“, „Француске академске омладине“ и академског друштва „Stella“ у Женеви.

У *Застави* бр. 39 за 1887. годину налазимо вест да у Цириху постоји српско-бугарска читаоница, која лепо напредује и од српских листова бесплатно прима *Заставу*, *Глас Црногорца*, *Београдске општинске новине*. Ова читаоница је вероватно престала са радом после српско-бугарског сукоба у Швајцарској по питању српско-бугарске конфедерације. Српска читаоница у Цириху основана је вероватно 1891. године и примала је неколико српских листова: *Трговачки гласник*, *Српског занатлију*, *Отаџбину*, *Јавор*, *Наставника*, *Просветни гласник*, *Босанску вилу* и *Женски свет*; два руска листа, један хрватски и један бугарски. За потребе књижнице набављане су и књиге на страним језицима које се тичу Срба и Србије. Чланови читаонице су на овај начин својим пријатељима и познаницима, који нису били Срби, желели да приближе српски народ, историју и обичаје. Чланови читаонице били су сви Циришки Срби, углавном ђаци, а имала је и женских чланова. Друштво су помагали углавном из Србије и Босне, и веома мали број Срба из Далмације, Црне Горе и Војводине³⁴⁸.

2.2. Читаонице у земљама под аустроугарском влашћу

Под утицајем идеја француске револуције и културног препорода грађанског друштва у Европи, међу народима који су живели под стегом Аустроугарске царевине, долази до развоја националних покрета и идеологија, у чијој основи је била "спознаја да темељ једне нације чине религија, језик и свест о посебном пореклу"³⁴⁹, а да се национална свест као и сам национални опстанак развијају у оквиру верских, културних и просветних институција. Свим националним покретима, који се јављају код народа средње и југоисточне Европе,

³⁴⁸„Цирих (Швајцарска)“, *Застава* 26, бр. 155 (13. 10. 1891): [2].

³⁴⁹Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 87.

од 70-тих година 18. века па све до половине 19. века, заједничко је то што основу њихове борбе за национални препород чини борба за језик. Идеја панславизма, који се јавља најпре код Чеха, Словака и Пољака, у чијој је основи свесловенско језичко, духовно и национално јединство, а са чијим идејама су се наши ђаци на школовању у Братислави (тадашњем Пожуну), Грацу, Прагу, Лајпцигу и многим другим градовима по Аустроугарској сусретали, прихватају и Срби, а многи наши писци су „своје српско национално осећање надограђивали осећањем општесловенског заједништва и узајамности“³⁵⁰.

Библиотеке у Чешкој имају дугу и богату историју, почевши од 9. века, када су настале колекције старих словенских књига у Великој Моравској. Поред манастирских библиотека, од 16. века развијају се аристократске библиотеке, да би се после стагнације изазване дугогодишњим ратовима, почеле развијати приватне, јавне (друштвене, општинске и локалне), као и полу-јавне (школске, парохијске и позајмне) библиотеке. Поред њих, крајем 18. века, настају и прве читаонице³⁵¹. Седамдесетих година 18. века у Прагу, Брну, Плзену, неколико књижара оснива читаонице у којима су се изнајмљивале књиге и новине. Прва таква читаоница основана је у Прагу, 1772. године под именом Learned Club, у књижари издавача Волфганга Герлеха, и радила је до 1791. године. Поред ове читаонице, у Прагу је радило још неколико сличних читаоница-књижара, у којима су корисници изнајмљивали новине, часописе и књиге. У Прагу је 1843. године основана и велика издавачка кућа и штампарија, чији каталог је садржавао 16.000 наслова на немачком, француском, енглеском и чешком језику, првенствено белетристичке литературе. Ове читаонице служиле су углавном немачком грађанству, па је чешка интелигенција, пре свега свештеници и учитељи, који су били носиоци националног препорода, почела да се залаже за отварање јавних библиотека, свесна да едукација народа, није могућа без јавно доступних књига³⁵². Развојни пут ка првој јавној библиотеци текао је преко оснивања школских библиотека, као и оснивања чешких читаоничких друштава. У првој половини 19. века јављају се први чешки читалачки клубови, у којима су се шириле

³⁵⁰Јован Деретић, *Културна историја Срба : предавања* (Београд: Народна књига-Алфа, 2005), 177.

³⁵¹Eva Marvanová et al. *Libraries and Librarianship in the Czech Republic*. (Prague : National Library of the Czech Republic, 2009), 5-6.

³⁵²Cejpek Jirí i dr., *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. (Praha : Univerzita Karlova, 1996), 133-134.

просветитељске идеје и промовисала култура и образовање локалне интелигенције. Прва позната чешка читаоница отворена је 1818. године у Радницама (Radnicích), у Плзенском крају. Имала је четрдесет чланова, чији је циљ био да читајући чешке књиге побољшају чешки језик³⁵³. Клубови и друштва које су се појавиле у тридесетим и четрдесетим годинама, били су окренути ширем кругу читалаца, занатлијама или радницима локалне индустрије.

Крајем 18. века у Словачкој долази до оснивања учених друштава од стране научника и свештенства, у духу ширења идеала просветитељства и ширењу нових знања, што се огледало најчешће у издавању књига и часописа. Најважније од њих било је Slovenské učené tovarišstvo, основано у Трнави 1792. године, чији је циљ био да представља и објављује литературу на словачком књижевном језику. Сличне циљеве имали су и Societas slavica, основано у Банској Бистрици 1785, Čitateľ'ská spoločnosť malohontská, основано 1791. године у Понделку и друга. Чланство у овим удружењима било је ограничено на научнике и свештенике. Од 30-тих и 40-тих година 19. века, удружења стичу карактер буржоаских друштава, и подстичу развој национализма и либералних идеја, преко књижевности, читања, добротворних, омладинских и економских удружења. Учесници словачког националног препорода, а поготово штуровци, видели су у томе важно средство за националну еманципацију. У Липтовском Микулашу 1844. године основано је национално удружење Tatrin, које је окупило „све љубитеље народа и словенског живота“, и уједно је било и издавачка кућа, која је одиграла и значајну улогу у Штуровој кодификацији словачког књижевног језика³⁵⁴. Људевит Штур³⁵⁵ сматрао је да библиотеке морају да буду део образовања, и по повратку у Братиславу активно учествује у организацији библиотеке Лицеја³⁵⁶. На Лицеју су студирали припадници многих словенских народа, тако да је и она била свесловенска: пољска, чешка, руска, српска; и издржавала се од донација и добровољних прилога студената-читаоца³⁵⁷. У

³⁵³Исто, стр.135.

³⁵⁴Прев.аут.: Gabriela Dudeková, „Dobrovol'né združovanie na slovensku v minulosti“, <http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm> (preuzeto 25. 6. 2013).

³⁵⁵Ludovít Štúr (Ухровец 1815- Модра 1856) водећа личност словачког националног препорода и кодификатор словачког књижевног језика, песник, публициста и редактор.

³⁵⁶Прев.аут.: Gabriela Žibritová, „Štúrovci a knižnice“, *Knižnica* roč. 7, č. 9 (2006): 49. http://www.snk.sk/images/snk/casopis_kniznica/2006/september/49.pdf (preuzeto 25. 6. 2013).

³⁵⁷Исто, стр. 49

селима широм Словачке оснивају се „удружења умерености“, повезана са недељним школама и школским библиотекама, којима је заједнички циљ био образовање у словачком националном духу. Велики утицај на формирање словачке културе у селима имало је и оснивање позоришта и певачким друштава. Интересантан је податак, који налазимо код чешких и словачких аутора, да су читаонице осниване у сеоским и индустријским срединама, између осталог имале за циљ да удаље становништво из кафана. У урбаним срединама доминирале су тзв. *касине*, места настала по угледу на клубове енглеске господе, где се окупљала аристократија и буржоазија ради забаве и разговора. Први такав касино у Братислави, основао је мађарски гроф Сечењи³⁵⁸ 1825. године, под називом *Rozsonyi Klub*. Намера му је била да се у оквиру клуба концентрише друштвени живот Братиславе, и клуб је ускоро постао центар ширења либералних идеја повезаних са идејама мађарског национализма. Постојало је само неколико градских касина које су развијале словачки национални дух, а прва таква касина основана је у 1847. године у Липовскиј Микулашу, док су друге основане у другој половини 19. века у Клаштору под Зниевом, Мартину и Модри³⁵⁹.

До буђења националне свести долази и код Пољака, пред револуционарну 1848/49. годину, чија је држава крајем 18. века, подељена између Прусије, Русије и Аустрије. Аустрији је припао део јужне Пољске – област Галиције, који је у Монархији имао ограничену аутономију. За тако разједињене Пољаке, књига постаје основно оружје у борби за развијање националне свести. У већим центрима јављају се књижаре, „које су биле институције са много већим функцијама од садашњих, и нису се бавиле само дистрибуцијом књига: њихови власници, углавном образовани људи који су се често бавили књижевним радом, били су у исто време и власници књижаре и организатори смештаја књига и читаоница“³⁶⁰. У другој половини 19. века долази до формирања заједничких библиотека – и за народ и за образовани слој грађанства. Служиле су за очување националне независности, културе и језика, али и за професионални развој. Године 1861, варшавско Добротворно друштво отворило је собе за читање за

³⁵⁸Иштван Сечењи -István Széchenyi (1791 – 1860) мађарски политичар, теоретичар и писац.

³⁵⁹Прев.аут.: Gabriela Dudeková, „Dobrovol'né združovanie na slovensku v minulosti“, <http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm> (preuzeto 25.6.2013).

³⁶⁰Прев.аут.: Bogumiła Kosmanowa, *Tysiąc lat bibliotek w Polsce* (Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich : Polska akademia nauk, 1978), 29-30.

сиромашне становнике. Народно друштво за образовање формирано је у Лавову (1867), Познању (1872, а од 1880 - Народно Друштво за читање), Кракову (1884). Циљ Народног друштва за образовање у Лавову било је ширење знања на пољском језику, штампање и дистрибуција књига за народ, успостављање библиотека у селима и градовима. Важно је напоменути да су ове институције увелико допринеле развоју образовања и ширењу пољске културе. Специфична је била и улога књиге код Пољака емиграната. Водећа институција која је представљала спону међу расељеним Пољацима, свакако је била Пољска библиотека у Паризу, основана 1838. године, а 1891. је пребачена у власништво Академије наука у Кракову³⁶¹.

Првобитне идеје Илирског покрета, који се јавио у Хрватској 30-тих година 19. века, да сви јужни Словени чине једну нацију, под именом Илири, са заједничким језиком и књижевношћу, нису биле прихваћене код Срба и Словенаца (осим појединаца), све до 1848. године, када је покрет поново оживео на новим интегралистичким основама као југословенство, а српско ослобођење је почело да се повезује са националним ослобођењем Хрвата и Словенаца³⁶².

По угледу на чешке, мађарске, аустријске, али и француске и италијанске читаонице, јужнословенски народи оснивају своје читаонице, у којима се негује народни језик, развија национална свест и врши одређена политичка активност. Оне у исто време постају и културно-просветна и политичко-национална средишта препорода, који захвата словенске народе који су живели на територији Аустроугарске и Отоманске царевине. Почетком 19. века читаонице се прво оснивају у Хрватској и Војводини, затим у Србији, Црној Гори, Македонији, Словенији и Босни и Херцеговини.

Прве читаонице у Хрватској, оснивају се у средином 18. века, у Далмацији, одмах после француског освајања и успостављања нове власти, под именом Casino, Casino-Verein, Gabinetto di lettura, тј. Дружба од штенја³⁶³. У Задру се 1750. отвара Casino nobile, а 1807. године оснива се читаоница Дружба од штенја, која се јавља и под именом Gabinetto di lettura³⁶⁴, по угледу на француске читаонице, а

³⁶¹Isto, str. 32.

³⁶²Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања* (Београд: Народна књига-Алфа, 2005), 177.

³⁶³Branimir Crljenko, „Čitaonička sastavnica preporodnog pokreta istre i Hrvatska čitaonica u Svetvinčetu“, *Via* 6 - 7 (1996 - 1997): 160.

³⁶⁴Isto, str. 160.

спомиње се и после повлачења Француза из тих крајева, када Аустрија поново успоставља своју власт³⁶⁵. Потом се оснивају читаонице које су називане страним именима, у Шибенику (1774. Società del casino), у Ријеци (1806. Casino), Сплиту (1817), Дубровнику (1820), Загребу (1827), Сењу (1835) итд. Прве читаонице назване хрватским именима јављају се 1838. године у Вараждину (Prijatelji našega narodnoga slovstva), Карловцу (Čitateljsveno društvo slaveno-ilirsko) и Загребу (Ilirska čitaonica)³⁶⁶.

Под утицајем Гајевог илирског препорода, који је захватио Хрватску 30-тих година 19. века, у циљу борбе за народна права и желећи да се одупру све јачој мађаризацији хрватског народа, оснивају се читаонице прво у већим градовима, а потом и по селима. Прве читаонице осоване су 1838. године у Вараждину, Карловцу и Загребу; а у својим оснивачким актима истичу да им је жеља прибављање и читање књига на илирском, словенском језику као и оних писаних „хирилским“ словима³⁶⁷. Загребачка читаоница убрзо постаје „централном хрватском друштвеном организацијом“, под утицајем Људевита Гаја³⁶⁸, Димитрија Деметера³⁶⁹ и Антуна Вакановића³⁷⁰, који су били чланови одбора читаонице, оснива Матицу илирску 1839. године, покреће акцију за оснивање сталног позоришта у Загребу, Народног музеја и библиотеке. Читаоница одржава везе са Србима, Словенцима и осталим Словенима, пре свега Чесима, све до свог распуштања 1850. године. По угледу на ове читаонице, оснивају се читаонице и у другим градовима Хрватске, које можда нису имале овакав значај, али су биле средиште културног, националног и политичког рада³⁷¹. Српске читаонице у Далмацији оснивају се од 1863. године када је основана Народна Штионица у Дубровнику, 1880. године основа се Српска читаоница у Задру, 1890. године

³⁶⁵ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 90 - 91.

³⁶⁶ Branimir Crljenko, „Čitaonička sastavnica preporodnog pokreta istre i Hrvatska čitaonica u Svetvinčetu“, u *Via* 6-7 (1996 - 1997): 160.

³⁶⁷ Љубомир Дурковић Јакшић, „Прилог за историју првих народних читаоница у Хрватској“, у *Библиотекар* 10, 4 (1958): 307 - 311.

³⁶⁸ Људевит Гај (Крапина, 1809 – Загреб, 1872) вођа хрватског народног препорода, политичар, лингвиста, идеолог, новинар и књижевник.

³⁶⁹ Димитрије Деметер (Загреб, 1811 - Загреб, 1872) хрватски књижевни и позоришни стваралац.

³⁷⁰ Антун Вакановић (Хрватска Костајница, 1808 - Загреб, 1894) хрватски бан.

³⁷¹ Josip Horvat, „Čitaonice“, u *Enciklopedija Jugoslavije. 2, Bosna - Dio* (Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956), 606.

основане су Српске читаонице у Бенковцу и Кастеластри, затим 1895. у Кистању и Имотском, па у Книну 1898. године³⁷².

Читаонице у Словенији почињу да се оснивају 1861. године, прво у Трсту, затим у Марибору и Љубљани, по угледу на хрватске читаонице, и постају друштвена и културно-политичка средишта словенског грађанства. Временом из читаоница се развијају посебна соколска, певачка и драмска друштва, као и господарске и политичке организације³⁷³. До краја 19. века основано је преко 70 читаоница чији су чланови били из редова интелигенције, трговаца и средњих друштвених слојева, док су се радници и сељаштво окупљали у тзв. бралним (читалачким) друштвима³⁷⁴. Читаонице су имале своја правила, а главна делатност била им је набавка новина. Чланови читаоница су поред читања неговали и народни језик и обичаје, организовали беседе и временом постале средиште друштвеног и политичког живота.

За време турске владавине у Босни и Херцеговини постојале су муслиманске читаонице – кираетхане, у којима се није читало, већ састајало и разговарало, јер у њима није било књига, већ само по које новине. Тек после аустроугарске окупације, почињу да се набављају и књиге за читаонице. Ђорђе Пејановић наводи да их је било око 70, у скоро свим варошима у Босни³⁷⁵. Буђењем националне свести 60-тих година 19. века, почињу да се оснивају и српске и хрватске читаонице, и оне постају носиоци како просветног, тако и национално-политичког живота. У Мостару су Хрвати 1861. године основали Хрватску читаоницу са библиотеком, која је редовно радила све до окупације БиХ, и не зна се тачно зашто је обуставила свој рад. Када је 1888. године основано Хрватско пјевачко друштво “Хрвоје“, у њега су пренесене књиге и новине ове читаонице³⁷⁶.

Године 1866. у Бања Луци се оснива Српско - православна богословија, под чијим се окриљем 1868. године, оснива Прва српска читаоница са библиотеком, са циљем да шири писменост и развија српску националну свест и културу.

³⁷² „Srpska društva i ustanove u Dalmaciji, Dubrovniku i Boci-Kotorskoj“, u *Dubrovnik : kalendar za prostu godinu 1899, Godina III* (Dubrovnik : Izdanje i naklada Srpske Dubrovačke štamparije A. Pasarića, 1898): 191-192.

³⁷³ Silvo Kranjec, „Čitaonice“, u *Enciklopedija Jugoslavije. 2, Bosna - Dio* (Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956), 607.

³⁷⁴ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige* (Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985), 495.

³⁷⁵ Ђорђе Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини* (Сарајево : Веселин Маслеша, 1960), 25.

³⁷⁶ Исто, стр. 26.

Читаоница је имала и добро уређену и организовану библиотеку, која је имала каталоге, евиденцију о раду, читаоцима и броју прочитаних књига³⁷⁷. Први прекид у раду читаоница је имала 1875. године, да би свој рад наставила тек 1897. године као самостално друштво, све до рата 1941. године. Неколико година касније, 1872, оснива се и Српска читаоница са библиотеком у Брчком, под надзором Српске општине, али су њен рад већ после годину дана забраниле турске власти. Дозволом босанске Владе, 1898. године, поново је отворена Српска читаоница, која је вероватно наследила и део преосталих књига из старе читаонице³⁷⁸. Под турском влашћу српске и хрватске читаонице нису радиле уз одобрење од стране власти и њихов рад се одвијао у тајности³⁷⁹.

С обзиром на то да аустроугарска власт није благонаклоно гледала на оснивање како српских, тако и хрватских и муслиманских читаоница, оснивана су певачка и тамбурашка друштва, која су најчешће имала своје библиотеке или читаонице³⁸⁰.

После окупације Босне од стране Аустроугарске 1878. године, оснива се низ културно - просветних друштава, у оквиру којих постоје и библиотеке и читаонице, а издржаване су средствима појединаца³⁸¹. Библиотеке и читаонице нису биле самосталне установе са посебним правилима, већ су осниване у исто време кад и друштво, као његов саставни део, и биле су приступачне свим члановима³⁸². Прво српско певачко друштво *Његуш*, основано је 1886. године у Тузли, затим у Мостару 1888. *Гусле*, и *Слога* у Сарајеву. До 1902. године, када је основано најугицајније српско друштво *Просвјета* у Сарајеву, још девет српских друштава основано је у Босни. Носиоци идеје за оснивање друштава првенствено су били свештеници и учитељи српско-православних основних школа, а власт је у називу друштава забрањивала било какво национално обележје, тако да су се у

³⁷⁷ Мирела Шарић, Татјана Дуновић, „Народна и Универзитетска библиотека Републике Српске“, *Глас библиотеке: часопис за библиотекарство*, 17 (2010): 62.

³⁷⁸ Ђорђе Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини* (Сарајево : Веселин Маслеша, 1960), 26.

³⁷⁹ Исто, стр. 27.

³⁸⁰ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 102-103.

³⁸¹ Branko Čulić, „Čitaonice“, u *Enciklopedija Jugoslavije. 2, Bosna - Dio* (Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956), 607.

³⁸² Ђорђе Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини* (Сарајево : Веселин Маслеша, 1960), 32-33.

почетку сва ова друштва називала црквеним³⁸³. Друштво *Просвјета* основано је да помаже школовање ђака „на великим и средњим школама“, а од 1903. године она свој рад протеже и на просвећивање и опште образовање народа³⁸⁴. Поред овог основног задатка, *Просвјета* је издавала књиге и листове, оснивала и обнављала читаонице и књижнице, које је помагала и новчано и у књигама, као и друге установе, које су радиле на ширењу образовања и културе у народу³⁸⁵. Деведесетих година 19. века, почињу да се јављају и захтеви за отварање читаоница, на које аустроугарска власт није гледала благонаклоно, сматрајући да би читаонице попримиле национални карактер и подстрекивале нерасположење према власти. Све до победе покрета за црквено-школску аутономију, захтеви за оснивање читаоница су одбијани. Године 1903. основане су читаонице у Билећи, Зворнику и Љубињу, 1904. у Гацку, да би се до 1911. године основало две трећине од укупног броја српских читаоница у Босни³⁸⁶.

Под аустроугарском влашћу је била и Бока Которска од 1814. до 1918. године³⁸⁷. Крајем прве половине 19. века на овој територији јављају се прве читаонице. У Котору се 1839. године оснива Српско пјевачко друштво *Јединство*, које је било повезано друштвеним и политичким активностима са Матијом Баном³⁸⁸ и Његошем, током 1848. године. На иницијативу Матије Бана, у Котору се 1848. године основала Славјанска читаоница, чији су чланови били и Срби и Хрвати. Заједно са Српским пјевачким друштвом, поред својих основних задатака на формирању читаонице, врши и просветну и националну мисију. Због политичких ангажовања и повезаности са Милетићевом странком, аустријске власти забрањују рад читаонице 1879. године, да би после аустријских сплетки Хрвати 1881. године основали Славјенску читаоницу са хрватским домом, а Срби

³⁸³Lamija Hadžiosmanović, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine* (Sarajevo : Veselin Masleša, 1980), 136.

³⁸⁴Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini : 1918 - 1945* (Sarajevo : Veselin Masleša, 1986), 147.

³⁸⁵Isto, str. 147.

³⁸⁶Isto, str. 158-159.

³⁸⁷Након пропасти Млетачке републике која је владала Боком од 1420 до 1797. године, власт преузимају на кратко Аустријанци (до 1806. године), Руси (1807) и Французи (до 1814), да би после Бечког конгреса Бока била предата Аустроугарској.

³⁸⁸Матија Бан (Петрово Село код Дубровника, 1818 - Београд, 1903) професор Лицеја, политичар и дипломата.

Српску читаоницу³⁸⁹. Према подацима из календара *Дубровник*, читаоница у Котору основана је 1840. године: „Još oko g. 1840. opstojala je u Kotoru čitaonica, koju je politička vlast osamdesetijeh godina zatvorila; a g. 1880. osnovana je ponovo“³⁹⁰.

Поред которске читаонице, основане су и читаонице у Будви (1898) и Херцег Новом (1850). Читаоница у Херцег Новом је „prvi put osnovana g. 1850., pa zbog nekijeh političkijeh uzroka zatvorena g. 1866.; kasnije opet otvorena g. 1875., pak zbog istijeh uzroka zatvorena 1878.; zatim je opet otvorena g. 1895“³⁹¹. Правилник Српске читаонице оверен је од стране Ц. К. Намјесништва у Задру 31. децембра 1894. године, а већ 27. јануара 1895. године на Савиндан почела је са радом Српска читаоница. Фонд и инвентар ове читаонице уништени су у Првом светском рату, и о њеном раду је сачувана веома оскудна историографска грађа. Правилник о раду из 1894. године „представља докуменат о образованости оних снага херцегновског приморја које су на основу трговачког капитала и поморства биле утемељивачи *Друштва «Српска читаоница»*“³⁹². Циљ друштва био је „da se čitanjem knjiga i novina, i prijateljskim sastancima poučava i obavještava o književnom i znanstvenom napretku, i dnevnim događajima političkim“³⁹³. Чланови читаонице имали су право да долазе и читају књиге и новине, да учествују у предавањима и забавама, као и да предлажу које новине да се држе у читаоници.

Током 18. и 19. века, због немогућности да се школују у српским центрима у Војводини и Србији, велики број младих Срба одлази у веће градове Угарске монархије, и школују се у Братислави, Модри, Трнави, Кишицама, Кежмарку, Прешову, Левочи, Сегедину; али и у Бечу, Грацу, Трсту.

Један од најбољих лицеја био је сегедински, који је похађао изван број Срба. Године 1835. Јован Суботић тамо оснива „прво српско ђачко друштво

³⁸⁹Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 96 - 97.

³⁹⁰„Srpska društva i ustanove u Dalmaciji, Dubrovniku i Boci-Kotorskoj“, u *Dubrovnik : kalendar za prostu godinu 1899*, Godina III (Dubrovnik : Izdanje i naklada Srpske Dubrovačke štamparije A. Pasarića, 1898): 192.

³⁹¹Isto, str. 192.

³⁹²Jelisaveta Subotić, „Pravilnik društva "Srpske čitaonice" u Herceg Novom iz 1894. godine“, u *Boka : zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, br. 13-14 (1982): 424.

³⁹³Isto, str. 424.

формирано у угарским јавним ученим заводима³⁹⁴, под називом *Младо јединеније*. Осам година касније у Сегедину је основано и српско лицејско друштво *Младеж српска која се у Сегедину учи*, односно *Друштво учећи се Србаља*. Циљ друштва исказан је у уставу: „Будући да нам је целъ наша у матерњем се језику упражњавати, то су нам нуждна и нека правила, по којима ће мо нашу радиност управљати. Радиност пак та састојаће се у декламирању разни дела, прозаически и поетически, собствено произворни или из других ауктора научених, у приношењу дела проз. или поет. била она собственог ума производи или из разних ауктора преведена³⁹⁵. Друштво је примало српске књижевне публикације, а 1844. године упутили су молбе и Теодору Павловићу и Људевиту Гају да им шаљу *Србске* и *Илирске новине*. Револуционарне 1848/49. године *Друштво* је прекинуло са радом све до 1861, када почиње да делује под новим именом *Литерарно друштво српске омладине*, да би две године касније поново променило име у *Слога*. Чланови *Друштва* бавили су се књижевним радом, посебно се неговала романтичарска поезија, а своје радове чланови *Друштва* највише су објављивали у *Даници*. Један од најпознатијих чланова овог *Друштва* био је Јован Грчић Миленко³⁹⁶.

У Сент – Андреји су Срби 1838. године основали Читајуће Друштво, које је поред *Србских новина* и *Народног листа*, примало још десет листова на мађарском и немачком језику³⁹⁷.

Поред ове читаонице, постојале су и Народна Илирска Читаоница у Печују, основана 1839. године, читаоница у Егри³⁹⁸ основана 1847. године, читаоница српске омладине у Пешти (читаоница је била смештена у Текелијануму)³⁹⁹, и Српска читаоница у Будиму, основана 1869. године. „Срећни се можемо назвати ми Будимци од оно доба како угледасмо у средини нашој читаоницу, срећни велим зато што свакидашњим удруживањем боље упознасмо један другога;

³⁹⁴ Миливоје Р. Јовановић, „Пожунска дружина 'Слобода'“, *Багдала : часопис за књижевност, уметност и културу* 35, бр. 405 - 406 (новембар-децембар 1993): 11.

³⁹⁵ Исто, стр. 11.

³⁹⁶ Јован Миленко Грчић (Черевих, 1846 – Беочин, 1875) доктор медицине и песник, школовао се у Сегедину, Пожуну (Братислави) и Бечу.

³⁹⁷ „Новости“, *Српска новина или Магазин за художество, књижество и моду* 1, бр. 8 (26. 1. 1838): 35.

³⁹⁸ Егер, стари хрватски и српски називи Јегар и Јегра, немачки Egrau, град и управно средиште покрајине Neves, у североисточној Мађарској.

³⁹⁹ „Читаоница српске омладине у Пешти“, *Застава* 22, бр. 15 (30. 1. 1887): [3]; Ђ. В., „Изъ Пеште“, *Србски дневник* 7, бр. 15 (20. 2. 1858): [2].

узајамним договором боље сазнајемо потребе народње; узајамно делисмо и делимо сваку радост и нанешену неправду како целом народу, тако и појединим мужевима нашим⁴⁰⁰. Читаоница у Печују основана је при Илирској школи, коју су водили фрањевци и где се учило на српскохрватском језику⁴⁰¹. Читаоницу, чији је циљ био „изображење и савршење Славенства илирског“ помагала је и српска омладина, о чему сведочи и књига *Младый Сербљинъ* Павла Стаматовића, коју је читаоници поклонио Александар Стојачковић, историчар. Књига на полеђини има сигнатуру „S. | Књига Друштва илirskoga u Pečuhu“. Ова сигнатура је означавала српске књиге у читаоници⁴⁰².

У Пешти је 1861. године основано ђачко друштво *Преодница*, са задатком „да се извежба у језику својему, да се упозна са књижевношћу својом, са развитком живота сербског и са целом прошлости србском“⁴⁰³. Њени оснивачи били су Коста Руварац⁴⁰⁴, Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Миша Димитријевић, Мита Поповић⁴⁰⁵, и други Срби који су касније оставили трага у културном и политичком животу, не само војвођанских Срба. *Зора* и *Преодница* постају средишта омладинског рада и у политици и у књижевности.

У Бечу је српска омладина почетком шездесетих година 19. века, под утицајем политичких догађаја и промена у устројству Аустроугарске монархије, одлучила да се удружи и ради за народно добро, а да чланови новоформираног ђачког друштва могу бити само Срби из Аустроугарске монархије. Прва седница књижевног друштва *Зора* одржана је 11. децембра 1863. године. Поред књижевних читања и разговора, претплате на српске часописе и растурање српских књига, друштво је себи ставило у циљ да буди националну свест међу Србима и ускоро постаје опште друштво и средиште рада свих Срба у Бечу⁴⁰⁶.

Из дописа из Граца, објављеном у *Застави* 1870. године, сазнаје се да је на тамошњем свеучилишту одржан “свеславенски скуп“, који су организовали словенски ђаци, с намером да оснују ђачко „академичко свеславенско друштво“,

⁴⁰⁰ „У Будиму 30. маја“, *Застава* 4, бр. 70 (15. 6. 1869): [3].

⁴⁰¹ Љубомир Дурковић - Јакшић, „Српско 'Свезнање' из 1834. са подацима из библиотекарске струке у Народној Илирској Читаоници у Печују“, *Библиотекар* 17, бр. 1 - 2 (1965): 42.

⁴⁰² Исто, стр. 43.

⁴⁰³ Исто, стр. 99.

⁴⁰⁴ Коста Руварац (1837 – Будимпешта, 1864) писац и књижевни критичар.

⁴⁰⁵ Димитрије Мита Поповић (Баја 1841 – Будимпешта, 1888) песник.

⁴⁰⁶ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност : (1848 - 1871) : изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (Београд : Просвета, 1966) стр. 96.

док су неки од њих сматрали да треба да се оснује читаоница под називом Словенска Беседа – чији би друштвени циљ био читати „славенске листове“⁴⁰⁷. Већ месец дана касније, из следећег дописа, сазнајемо да је у Грацу поред Словенске Беседе, основано и друштво Колар, чији „је задатак као негдашње 'Зоре' и 'Преоднице' – дао би Бог да учини у Славенству, што су и ова друштва у Србству учинили те свеславенску омладину покренуо! Али је 'колар' у својим штатутима једно велико начело припознао да различност племена не сметају складу народном, паче да га условљава, и то тијем што избира своје часнике из појединих племена подједнако...“⁴⁰⁸.

На младе српске ђаке, који су се школовали у Словачкој, велики утицај су извршили словачки носиоци просвећености и националног препорода и панславистичких идеја, Павел Јозеф Шафарик, Јан Колар⁴⁰⁹ и Људевит Штур, који су допринели да се читаве генерације водећих српских интелектуалаца изграде и припреме за борбу за националну еманципацију. У Словачкој су се школовали Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Јоаким Вујић, Атанасије Стојковић, Милован Видаковић, Димитрије Давидовић, Димитрије Тирол, Теодор Павловић, Јован Стерија Поповић, Ђура Даничић, Ђорђе Натошевић, Светозар Милетић, Јован Ђорђевић, Јован Јовановић Змај, и многи други Срби, који су били носиоци политичког, друштвеног и културног живота српског народа у 19. веку.

Српски студенти су у Пожуну, данашњој Братислави, основали Друштво и књижевницу србску у Пожуну, односно Србску читаоницу 1838/39. године, која је уз два прекида 1848/49. године и у време Баховог апсолутизма, радила до 1873. године. Рад Читаонице може се сагледати у три периода: у првом периоду до 1848. године, носиоци активности били су Васа Живковић⁴¹⁰, Ђура Даничић, Светозар Милетић, Богобој Атанацковић⁴¹¹, и то је период најснажнијег деловања чланова друштва. У другом периоду од 1851. до 1853. године у друштву су активни Јован Бошковић и Јован Јовановић Змај; у трећем, последњем периоду од 1865. до 1873. године друштво мења своје име у *Слобода*, а њени најистакнутији

⁴⁰⁷ „У Грацу 20. октобра“, *Застава* 5, бр. 129 (4. 11. 1870): [2 - 3].

⁴⁰⁸ „У Грацу 2. дек.“, *Застава* 5, бр. 147 (16.12.1870): [2 - 3].

⁴⁰⁹ Ján Kollár (Мошовце, 1793 - Беч, 1852) словачки политичар, песник и писац, идеолог словачког народног препорода и представник чешког народног препорода, лингвиста, археолог, евангелистички свештеник и главни идеолог Панславизма.

⁴¹⁰ Васа Живковић (1819 - 1891).

⁴¹¹ Богобој Атанацковић (1826 - 1851).

чланови који су учествовали у њеном обнављању су Јован Грчић Миленко, Симо Поповић, Ђена Павловић и Павле Марковић⁴¹². Друштво је уживало велики углед, а посетили су га и предавања члановима одржали Јан Колар, Људевит Штур, руски слависта Измаил Стрезњевски и Никанор Грујић⁴¹³.

У *Сербским народним новинама* из 1841. године, бр. 27, дописник из Пожуна пише: „Млади, у овдашињем евангеличком лицеуму учећи се Србљи, по примѣру своје лепо напредујуће браће Словака, установише сь дозволенјем школске власти Србску Читаоницу. Главна намѣпа имъ е: ученѣ народногъ србскогъ езыка, на комъ читаю књге, Новине и.т.д., и у комъ се упражњаваю, сочинявајући по штогодъ сваки“. У истом допису стоји и да Србска читаоница има свог старешину, „переводителя“ и библиотекара, а да су им у формирању библиотеке велику помоћ пружили Словаци, позајмивши им српске, старе и новије илирске, као и неколико класичних руских књига. Осим тога Срби су добили и приступ њиховој библиотеци. Књиге за Србску Читаоницу поклањали су Матица српска, београдска књижара Возаровић, Иришка читаоница, Вук Караџић, Теодор Павловић, Јован Хацић и други. У допису из Пожуна из 1842. године, бр. 71 *Сербских народних новина* сазнајемо да Читаоница у свом фонду има *Народне Новине и Лист, Српске (Београдске) Новине са Додатком, Скоротечу, Летопис Матице српске*. Године 1842. одлучено је: „1.) Да се Књижница Матици преда, и да је младеж само као добро Матичино ужива; 2.) Уређени су Закони, који се манипулирања касе и набављања књига тичу; 3.) Уређени су сасвим други Закони, како се у Читаоницу долазити, владати, какав ред држати, како дела доносити, прегледати, чувати треба и т.д.; 4.) Закони по којима се Чланови у смотрењу читања и чувања књига владати морају“⁴¹⁴. Током година Читаоница је сарађивала и имала размену са сличним друштвима из Левоча, Шћаонице и Модре, а новооснована читаоница у Великој Кикинди 1845. године им се обраћа

⁴¹²Сима Ђ. Поповић, песник и црногорски војвода и државник; Ђена Павловић (1851 - 1901), омладински песник, објављивао у *Даница*; Павле Марковић Адамов, псеудоним Павле М. Јовановић (1855 - 1907), српски романтичар, године 1895. покренуо књижевни лист *Бранково коло*.

⁴¹³Никанор Грујић (Липово, 1810 - Пакрац, 1887) књижевник, песник, црквени говорник, владика пакрачки. Као песник познат је под псеудонимом Срб Милутин.

⁴¹⁴Живан Милисавец, „Грађа за историју српске ђачке дружине у Пожуну: (1839-1852)“, *Свеске Матице српске : грађа и прилози за културну и друштвену историју. Серија књижевности и језика*, св. 4 (1988): 12.

за помоћ да им пошаљу књиге којих имају више примерака⁴¹⁵. Подршку *Друштву* давали су сви виђенији Срби, који су боравили у Пожуну. Године 1847. на предлог Светозара Милетића, тадашњег председника *Друштва*, ђачка удружења из Пеште, Пожуна и Београда (*Дружина младежи српске*), одлучили су да заједнички издају књигу *Славјанка*. На тај начин се омладина из Војводине ујединила и повезала са омладином из Србије. „У овом уједињавању имамо први зачетак стварања Уједињене омладине српске шездесетих година прошлога века“⁴¹⁶. Пре *Славјенке*, српска омладина у Пожуну издавала је часопис *Српски Соко*, од 1845. године⁴¹⁷. Године 1853. Друштво је обуставило свој рад, да би се поново уздигло под новим именом *Слобода* 1865. године. Успоставили су везе са српским омладинским удружењима: *Преодницом* у Пешти, *Зором* у Бечу и *Побратимством* у Београду. Посебна пажња у активностима овога удружења посвећивана је књижевном раду. Друштво је деловало до маја 1873. године, када је одржана последња седница. Ђачка дружина *Слобода* није имала велики значај попут пештанске *Преоднице* или бечке *Зоре*, њени чланови били су пожунски гимназијалци, а не студенти као у Пешти и Бечу⁴¹⁸.

Поред читаонице у Пожуну, у Словачкој је деловала и читаоница у Модри⁴¹⁹, чији се чланови обраћају Теодору Павловићу, у допису *Србским народним новинама*⁴²⁰, где се жале на недостатак литературе и новина и моле га да им дарује свој лист. У допису између осталог стоји: „Уредили смо еданъ 'Србскій часъ' гди се сви скупимо и о нашимъ литерарнымъ стварима разговарамо, или што читамо; но слабо наши књига имамо, будући смо се на Пожунску читаоницу ослонили были“. У тексту „О ползи, коју учећимъ се Срблима друштва постепено са книжницомъ установлѣна задати могу“ у *Србском народном листу*⁴²¹, Теодор Павловић обавештава да су поред ових друштава у Пожуну и Модри, у овом периоду, постојала и ђачка друштва у Левочу, Шћавницама и Сегедину. Свестан

⁴¹⁵Исто, стр. 18.

⁴¹⁶Драгослав Страњаковић, „Светозар Милетић и Јеврем Грујић 1848. године“, у *Зборник за друштвене науке*, 13/14 (1956): 141 - 142.

⁴¹⁷Живан Милисавац, „Грађа за историју српске ђачке дружине у Пожуну: (1839 - 1852)“, у *Свеске Матице српске : грађа и прилози за културну и друштвену историју. Серија књижевности и језика*, св. 4 (1988): 20.

⁴¹⁸Миливоје Р. Јовановић, „Пожунска дружина 'Слобода'“, *Багдада : часопис за књижевност, уметност и културу*, год. 35, бр. 405 - 406 (новембар - децембар 1993): 12

⁴¹⁹Град у западном делу Словачке, налази се на 25 км од Братиславе.

⁴²⁰„Писмо У[ч]реднику“, *Србске народне новине* 8, бр. 76 (1845): 301.

⁴²¹*Србскій народній листъ* 10, бр. 25 (1845) : 194

значаја удруживања српске омладине и српског народа уопште Теодор Павловић истиче: „Друштва су ова најболѣсредство за побудити Родољубіе у прсима млади Србали, ерѣ, кадѣ (као што е горе речено) осим оны, кои се по туђимъ удалѣни одѣ домовине свое школама уче, будући да друге прилике, што о Роду своме чути немаю, немогу у Духу Народнѣмъ воспитани бѣти; и такови се (башѣ у Средини Србаля) одѣ Браће наше учећи се Србаля налазе, кои не само за идеу Србства ништѣ незнаду, него шта више они Србске кнѣиге башѣ зато нечитаю и некупую (худи пресудѣ у глави држећи што е Србско то е лошіе) што су Србске. Овакова пакѣ презрителностѣ Рода свога више изѣ неродољубія, него изѣ неизображеня произтиче; ербо е Родољубіе нагонѣ кѣ изображеню. Шта е дакле нужніе, него любовѣ кѣ Роду у младежи овой побудити, коіомѣ ће они гоіѣни, само благостояніе Рода предѣ очима имати; а тога средство у овимѣ обстоятелствама есу Друштва овакова, коя они и у име читаонице увести могу. Ербо кадѣ се овимѣ начиномѣ братски скупляти почнеду, ту еданѣ другомѣ колико кои зна нешто изѣ Србске повѣснице приповеде, или новине читаю, лепа стихотворенія и на память науче, и то у скупштинама говоре; - ко може и сумняти да ова опредѣлену ползу принети нећеду? „⁴²².

Такође је, и у Липској, у Пољској, постојало друштво *Serbske towarzystwo*, чији су се чланови сакупљали сваке недеље да на „своємѣ материнскомѣ езику декламиранѣмѣ и читанѣмѣ учити и научити“⁴²³. Друштво су основали Лужички Срби, а из истог дописа дознаје се да су чланови друштва били један Србин и један Бугарин. Циљ друштва је било сакупљање најлепших „поетичних“ дела, која су дотада написана, штампати „латинскимѣ писменима у новосрбскомѣ правопису“ под насловом „*Nowoserbske basne a rjēsne*“⁴²⁴.

На списку пренумераната за *Банатски алманах* за 1828. годину налази се и Српска библиотека у Темишвару. Претпоставља се да је она основана између 1815. и 1827. године, али већ половином века губи јој се траг. Како наводи Стеван Бугарски, то је била друга по реду јавна библиотека у Темишвару. Пре ње, основана је 1815. године приватна библиотека отвореног типа, штампара и

⁴²²Исто, стр. 194.

⁴²³„Свеславенске вѣсти“, *Пештанско будимски скоротеча*, бр. 8 (1842): [48].

⁴²⁴Исто, стр. [48].

књижара Јосифа Клапке и из ње су се могле узимати књиге на читање⁴²⁵. На иницијативу Саве Вуковића основана је у Темишвару *Касина* „која је у својој библиотеци имала и српске књиге“. Крајем 1851. године у предграђу Темишвара – Фабрици - оснива се Друштво Читалишта фабричког, које је радило све до средине 20. века⁴²⁶. На својој првој главној скупштини Друштво је за свог покровитеља и заштитника изабрало Светог Саву, а Емануел Јанковић је читалишту поклатио „70 комада србски и нѣмачки књига разнога содржая“⁴²⁷. Како сазнајемо из текста објављеног и у *Србском дневнику* и *Србско-народном веснику*, читалиште је основано приватном иницијативом темишварских родољуба „ради просвете и грађанскогъ напредка“. Одобрење је добијено од власти под условом да се не зове „Србско“ и да право учлањења имају сви без обзира на то којој народности припадају. Заседањима скупштине морао је присуствовати и један „политични“ повереник. По добијању дозволе о раду, уписало се 70 чланова у Читалиште и обавезало да ће плаћати чланарину и помагати друштво. За првог председника изабран је архимандрит Самуило Маширевић, за потпредседника градски физикус и доктор Тома Стефановић, „каначея“ Ђорђе Љота, и за привременог актуара и библиотекара Димитрије Тирол. На истој скупштини одређено је које ће новине читаоница примати, како ће се уредити и замољени су чланови да поклоне своје књиге или их дају на употребу читаоници⁴²⁸. Читаоница је смештена у две просторије, украшена иконама и портретима знаменитих Срба, после пар месеци од оснивања уписано је укупно 116 чланова, а библиотека има више од 200 српских књига. На једној од читаоничких седница одлучено је да се за актуара и библиотекара сакупљају прилози за годишњу плату од 400 форинти, и на ту дужност је једногласно изабран Димитрије Тирол. Такође је, донесена и одлука да се оснује стални фонд за читалиште. Димитрије Тирол је на седници одржаној у јуну 1852. године предложио да се у *Летопис Друштва Читалишта* упишу имена Ђорђа

⁴²⁵Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, *Димитрије П. Тирол : живот и дело* (Темишвар : Савез Срба у Румунији, 2007), 92.

⁴²⁶Љубомир, Степанов, *Младост жубори, срцу говори* (Букурешт : Критерион, 1991) цитирано у Иво Мунђан, „Из корена ружа цвета : (записи поводом стогодишњице Српске читаонице у Чанаду)“ (Темишвар : Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, 1994), 8.

⁴²⁷„Темишварь, 30. дек“, у *Јужна пчела* 2, бр. 1 (1852): 1 - 2.

⁴²⁸Мита Гавриловски, „Читаоница у Темишвару“, *Србски дневник* 1, бр. 10 (1852): [4]; Мита Гавриловски, „Читаоница у Темишвару“, *Србско - народни весник* бр. 33 (31. 7. 1852): [3 - 4].

Јовановића и Мите Гавриловског, као оснивача библиотеке читалишта, јер су „знаменит“ дар у књигама приложили⁴²⁹.

Застава је у свом 74. броју 1866. године објавила да је у Чакову 14. фебруара држана скупштина на којој је закључено да се установи српска читаоница, „по примеру новосадске и темишварске“. Састављени су статuti, а одобрење се чека већ седам месеци. из истог гласила сазнајемо да су српске читаонице постојале и у Великом Семиклушу, Оршави, Мехали и Араду⁴³⁰.

У Чанаду су пре Првог светског рата постојале две читаонице: Српска читаоница и Српска ратарска читаоница. *Правила* Српске читаонице написана су 29. марта 1894. године, а одобрена од стране министарства у Будимпешти 28. маја (10. јуна) исте године. Из *Правилника* сазнајемо да је циљ друштва да спаја све слојеве српског становништва у Српском Чанаду у интересу културног напретка. Друштво ће набављати књиге из „свију грана науке и привреде, као и поучне и забавне; - држати новине и часописе; - приређивати јавна предавања и забаве“⁴³¹. Друштвени и пословни језик био је српски, а писмо ћирилица, док је званични језик „у саобраћају“ са властима био мађарски. Читаоница је имала свој печат са ликом Светог Саве. Члан читаонице могао је бити сваки српски чанадски грађанин, беспрекорног владања са навршених 18 година. Потписници правила били су чанадски Срби, на челу са председником будуће читаонице Павелом Бранковићем, секретаром Александром Зарићем, парохом Андрејем Путићем. Нема архивских докумената о настанку Српске ратарске читаонице у Чанаду. Податке о њеном раду Иво Мунћан износи на основу текста „Тридесетогодишњица Српске ратарске читаонице у Ченаду и Маре“, објављеном 3. фебруара 1935. године у *Темишварском веснику*, и разговора са становницима Чанада. Српска ратарска читаоница је дакле основана 1905. године, чланови су се састајали сваке недеље после подне, читали новине, картали се, разговарали и позајмљивали књиге. Читаоница је од новина држала београдску *Политику* и

⁴²⁹*Српски дневник* 1, бр. 2 (1852): [3].

⁴³⁰„Позив [на беседу са игранком]“, *Застава* 4, бр. 19 (12. 2. 1869): [4]; „У Вел. Семиклошу“, год. 23, бр. 28 (5. 3. 1869): [4]; „Забава“, бр. 25 (16. 2. 1888): [2]; „Читаоница у Мехали код Темишвара“, год. 31, бр. 30 (28. 2. 1896): [3].

⁴³¹Иво Мунћан, *Из корена ружа цвета : (записи поводом стогодишњице Српске читаонице у Чанаду)* (Темишвар : Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, 1994), 14.

Темшварски весник. Млађи чланови су организовали балове и забаве са играма. Редовно је прослављан дан Св. Саве⁴³².

Велика српска земљорадничка задруга у Српском Семартону 1901. године отвара читаоницу, о којој има веома мало података: примала је неколико листова и часописа, имала је своје просторије и печат. Не зна се докле је постојала, али сигурно не дуже од 1913. године. У фебруару 1914. године семартоношки земљорадници оснивају своју Ратарску читаоницу. На скупштини читаонице одржаној у априлу исте године, одлучено је да се замоли учитељ Милан Предић, који се бринуо о претходној читаоници, да уступи књиге и печат новооснованој читаоници, а да се сви чланови задругарске читаонице приме за чланове ратарске читаонице. Донесена је и одлука да се за чланове могу примати и жене, али за све време дванаестогодишњег постојања, ниједна жена се није уписала као члан. Читаоница је била претплаћена на српске, румунске и мађарске листове. Свечано отварање читаонице било је за Ђурђевдан 1914. године. За време Првог светског рата читаоница није затворена, али је једва радила. Под неразјашњеним околностима 1926. године читаоница престаје са радом⁴³³.

Културни препород који је захватио грађанску класу Европе, није заобишао ни народе Аустроугарске монархије. Заједнички циљ свих словенских народа било је очување језика, књижевности и националног идентитета. Почетком 19. века код Чеха, Словака, Срба и Хрвата јавља се идеја свесловенске узајамности. Преко *Летописа*, који је Магарашевић основао као словенски лист за „неговање словенске узајамности“, протежирала се наука о свим Словенима и потреба за заједничким акцијама на културном пољу⁴³⁴. Ти словенски народи окружени туђим народима у Хабзбуршкој монархији осећајући међусобну блискост, сарађују на културном и књижевном пољу, развијајући панславистичке идеје народног препорода, одупирући се све већој германизацији, којој су константно били изложени. Оснивањем разних културних друштава и удружења борили су се против све веће германизације и мађаризације у својим срединама. Српска омладина школујући се ван своје матице, по повратку у своје средине, утиче на

⁴³²Исто, стр. 21 - 24.

⁴³³Стеван Бугарски, *По Семартону кроз простор и време* (Букурешт : Критерион, 1982), 156 - 160.

⁴³⁴Никола Радојчић, „Матица српска и словенска узајамност“, у *Матица српска : 1826 - 1926* (Нови Сад : Издање Матице српске, 1927), 409.

културни препород сопственог народа и по угледу на чешка и словачка удружења и друштва, ствара властита. Словенски народи, све до краја Првог светског рата, своја национална, културна и друштвена права остваривали су мање-више успешно у оквиру Монархије, када су коначно и добили своје националне државе.

2.3. Делокруг рада српских читаоница у Војводини

Став да су библиотеке као друштвене институције израз социјалног, историјског, економског и технолошког контекста у којем су деловале⁴³⁵, може се пренети и на појаву читалишта, односно читаоница. У економски развијеним и просвећеним земљама Европе, Француској и нешто касније у Енглеској, настају читалачка удружења још у 18. веку, да би се већ до половине 19. века читалачки покрет раширио на већину европских земаља.

Српска грађанска класа, првенствено омладина која одлази на школовање у европске центре, сусреће се са слободарским идејама европских народа и под утицајем просветитељских и реформистичких идеја Доситеја Обрадовића и Вука С. Караџића, увиђа значај образовања и просвећивања народа. У оквирима својих ђачких удружења у Сегедину (Младо јединеније и Друштво учећи се Србаља), Пешти (Читаоница српске омладине и Преодница), Бечу (Зора), Братислави (Друштво и књижевница српска у Пожуну), Модри, Левочу, Шћавницама и Липској, они оснивају и читаонице, у којима су се окупљали и бавили језичко – књижевним радом, као и српском историјом. Ове читаонице могу се сматрати претечама читаоница у Војводини. Повратком првих школованих Срба започиње развој читалачког покрета у Србији и земљама где су живели Срби, првенствено у аустроугарској Војводини. Допринос развоју читаоничког покрета несумњиво ће дати и Темишварска читаоница и румунски Срби, који су у том периоду били у саставу Српског Војводства.

⁴³⁵ Жељко Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање* (Нови Сад : Библиотека Матице српске : Футура, 2003): 62.

Подаци о Српској библиотеци у Темишвару налазе се у *Банатском алманаху* Димитрија Тирола, где се она спомиње у списку пренумераната 1827. године, тако да Стеван Бугарски⁴³⁶ претпоставља да је она основана 1826. године⁴³⁷, као јавна библиотека.

Те исте године у Пешти се оснива и Матица српска, наша најстарија културна, књижевна и научна институција. У оквирима Матице развија се књижевна и издавачка делатност српског народа, њена библиотека 1838. године отвара се за јавност што је несумњиво допринело и остваривању идеје о оснивању српских читаоница. Претече читаоница свакако су била касина, оснивана углавном при кафанама, где су се њуди окупљали да читају новине, разговарају и размењују информације. „Циљеви касина слични су циљевима читаоница, а основно средство за њихово спровођење било је читање новина“⁴³⁸.

Прве читаонице на територији данашње Војводине јављају се 40-тих година 19. века, да би тек двадесет година касније овај покрет узео замаха међу српским становништвом. Разлог овог застоја свакако се налази у политичким условима у којима су живели пречански Срби, после револуционарне 1848/49. године. Шездесетих година 19. века нова српска буржоазија преузима вођство у политичком и друштвеном животу војвођанских Срба из руку конзервативних и свештених струја, у исто време се обрачунавајући и са остацима старог грађанског сталежа феудалног друштва. За разлику од конзервативних кругова и њихове аустрофилске политике, они остварење националних права виде у сарадњи са мађарским слободоумним круговима, подржавајући њихову независност од Аустрије. Појава Народне либералне слободоумне странке са Милетићем на челу, као и стварање Уједињене омладине српске, довешће до не само националног освешћивања и препорода српског народа, него и до свеопштег друштвеног, просветног и културног напретка. Светозар Милетић је имао ширу визију српског националног покрета, које се није заснивало само на политичкој

⁴³⁶Стеван Бугарски (Српски Семартон, 25. септембар 1939) је српски писац, научник и истраживач српске културне и духовне баштине Срба у Румунији. Члан је Управног одбора Матице српске, заменик главног уредника публикације Темишварски зборник, сарадник је Српске академије наука и уметности и члан Удружења књижевника Србије.

⁴³⁷Жељко Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање* (Нови Сад : Библиотека Матице српске : Футура, 2003): 91.

⁴³⁸Исто, стр. 91.

борби, него и на деловању на културни препород Срба у Угарској⁴³⁹. У свом чланку „Значај Матице српске“, штампаном у *Србском дневнику* бр. 50 за 1860. годину, он јасно говори о значају просвете, културе и уметности у друштвеном животу Срба: „Ми имамо три главне потребе народне за које средства набављати морамо: имамо потребу да се оснује у средини заведеније у коме би се превно-политичне, а по могућству и филолошко-историјске науке на српском језику предавале и то ствари, и језика, и народа нашег ради, с тим ћемо добити бољих наученика српских; имамо потребу да се књижевност српска потпомогне и одржи, тим ће се образованост целог народа унапредити и они бољи наученици српски добиће више поља за радњу своју; имамо потребу да народ наш има онакву школу живота пред очима као што је други народи у представљању поетичних и умотворних својих и страних врских људи имају. – Прво зовео Правном академијом, друго Матицом српском, треће Позориштем народним“. Као четврту потребу свакако можемо истаћи читаонице, које су својом културно-просветном, политичком и друштвеном делатношћу допринеле препороду српског народа.

Читаонице су осниване као добровољна удружења грађана. Намера њихових оснивача није била да оснују библиотеке, читање и прикупљање књига и периодике је било само један сегмент делатности читаоница. Циљеви оснивања су били много шири, а у свој основни задатак, читаонице као културна средишта, стављају ширење просвете и културе, борбу за идентитет српског народа, очување народног језика и обичаја. У својим почецима читаоничком покрету снагу свакако дају припадници Милетићеве Либералне странке и Уједињене омладине српске. Оне су биле главни носиоци слободоумних идеја и у свом окриљу су одгајале најватреније поборнике за права радничке класе, родољубе и револуционаре⁴⁴⁰.

Оно што је карактеристично за рад читаоница у аустроугарској Војводини свакако је чињеница да су оне биле жаришта борбе за остваривање националних права и отпора према константној германизацији и мађаризацији којима је српски народ био изложен. Та борба највише се огледала у њиховој културно-просветној

⁴³⁹Божидар Ковачек, „Обнова српске читаонице“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), стр. 138.

⁴⁴⁰Мара Стајић, „Библиотеке и читаонице“, у *Војводина* (Нови Сад : Матица Српска, 1954), стр. 343.

делатности и хуманитарном раду. Утичући на стварање нових српских удружења, посебно певачких друштава, константим помагањем Српског народног позоришта чији је иницијатор оснивања била новосадска Српска читаоница, организовањем јавних предавања и беседа оне несумњиво представљају једну од најзначајнијих културних институција војвођанских Срба до 1918. године.

О делокругу рада српских читаоница у Војводини могуће је говорити на основу сачуване архивске грађе, правилника и статута њихових, написа у савременој штампи те других директних и посредних сведочења.

На основу сачуваних правилника и статута српских читаоница види се да им је делокруг рад дефинисан већ у првим ставкама, и да нема велике разлике у њима. Читаонице су у први план истицале културно - просветни задатак друштва, окупљање чланова „ради читања корисних новина и књига“, али живот се у њима одвијао у више сегмената. Поред читања и развијања читалачке културе у њима су организована јавна предавања, беседе са игранкама, забаве, обележаване годишњице значајне за српски народ, а не мали значај је имао и њихов добротворни рад.

Говорећи о српским читаоница професор Јован Грчић их дефинише као заводе „у којима се не само заједнички држе и читају листови и повремени списи и оснивају књижнице, него им се чланови ван тога састају, и то зрели људи на пријатељски разговор и договор а женске и млађешина на забаву у певању, свирању и игрању, на т.зв сѐла, беседе и друге јавне састанке те врсте“⁴⁴¹. Истичући у свом говору да оне иако се приближавају касинима европских народа, ипак имају „у себи карактеристичан моменат“ који Србе „одржава као Србе, што их гони, да и у сред најбујније забаве и веселја не забораве, да су пре свега и свега Срби, који ваља да поштују и љубе свој род и све што је његово“, он првенствено говори о њиховом националном и родољубивом својству.

Своје фондове читаонице су књигама, новинама и часописима попуњавале куповином и поклонима. Трудили су се да се задовоље различити читалачки укуси чланова. Поред *Заставе*, која је била најзаступљенији дневни лист у читаоницама, читао се *Напредак*, *Србобран*, *Браник*, *Панчевац*, *Српско коло*, *Сербске народне новине*, мађарски *Pesther Loyd*. Од часописа су примали *Летонис*

⁴⁴¹Јован Грчић, „Нешто о српским читаоницама“, *Браник* : орган српске народне слободоумне странке 11, бр. 97 (22. 8. 1895): [1 - 2]; бр. 98 (24. 8. 1895): [1 - 2]; бр. 99 (26. 8. 1895): [1 - 2].

Матице српске, Даницу, Јавор и друге. Читаонице су се трудиле да се у њиховим фондовима нађе што већи број дневних листова и часописа, тако да нису наручивале само часописе који су излазили на територији Војводине, него и српске часописе из других крајева Монархије, попут *Србско-далматинског магазина, Босанске виле, Обзора*; као и из Србије и Црне Горе. Угледнији и богатији чланови често су поклањали део својих личних библиотека читаоници, а поклоне у књигама давали су и издавачи и културно - књижевна друштва попут Матице српске и Српске књижевне задруге. Ове две институције биле су и најцењенији издавачи на чије књиге су се читаонице претплаћивале. Матица српска је у периоду од 1885. до 1932. године издавала едицију *Књига за народ*, у којој је објављена 161 књига из области здравства, пољопривреде, педагогије, економије, историје, књижевности и других области. Ова едиција је имала, пре свега, за циљ просвећивање народа, и била неизоставни део фондова српских читаоница. Након оснивања Српске књижевне задруге 1892. године читаонице се претплаћују и на књиге из едиције *Коло*, најзначајније библиотеке српске културе и књижевности.

На основу сачуваних статута види се да се о читаоничкој књижници бринуо књижничар, који је у одређене дане издавао књиге члановима. За разлику од новина и часописа, који су се могли читати само у просторијама читаонице, књиге су чланови могли да посуђују на одређени период. Чланови су потписивали реверс као гарант да ће вратити позајмљене књиге, а у супротном ако прекораче време позајмице плаћали су глобу. О набавци књига и периодике старао се књижничар, који је једном годишње подносио извештај о раду књижнице главној скупштини. Одбор читаонице је сваке године одређивао своту за набавку књига, новина и часописа. Чланови су по статуту били дужни да воде рачуна о позајмљеним књигама и читаоничком фонду. Такође, оснивањем књижних фондова, претплатом на дневне листове и стручне часописе, набавком књига на српском и страним језицима, позајмицом и давањем књига на коришћење, читаонице обављају и задатке карактеристичне за рад јавних библиотека.

Оно што раздваја читаонице и јавне библиотеке, осим начина финансирања, је и чињеница да књижни фондови нису били организовани на начин својствен библиотекама. У читаоницама нису израђивани каталози, преко којих би се

корисници могли информисати о фонду, и није постојао посебан инвентар за читаоничку књижницу. Средства за набавку књига, часописа и новина зависила су од редовног плаћања чланарине и расположивих финансијских средстава. Приступ фонду имали су сви чланови, а услед нестручне организације коришћења фонда ван просторија читаонице, фондови су често били оштећени, јер књиге нису враћане у библиотеку.

У Новом Саду је још од 18. века грађанска класа под утицајем европских градова, приређивала балове, беседе, концерте, музичке вечери. Мађарска и малобројна српска аристократија је одржавала своје „нобл - балове“, али су за српску грађанску класу најзначајнији били грађански и занатлијски балови одржавани у Будиму, Сент-Андреји, Пешти, Темишвару, Бечу, Новом Саду и другим градовима. Поред њих и разна струковна удружења имала су своје балове: трговачке, учитељске, правничке, медицинске. Обичан народ окупљао се на мобама, прелима, црквеним славама, бербама и на њима неговао своју народну традицију и обичаје⁴⁴². Отварањем читаоница друштвени живот Срба употпуњава се једним специфичним обликом културне активности – српском беседом.

На значај српских беседа и какве треба да буду указивали су многи наши књижевни посленици: Јован Грчић - Миленко, Ђорђе Звекић, др Лаза Костић, Чедомил Мијатовић, Стеван Павловић, Илија Вучетић и други. Истражујући порекло беседе Ђорђе Звекић говори да су Срби овај вид забаве преузели од Чеха: „Освешћени Срби хтедоше овај отров, који је њиховом народном животу смрћу претио, да утамане, и у тој вољи спазише у своје браће, у Чеха, њихове красне забаве, тако зване „бесед“; које су у многоне налик на наше саборе, па се сете на ове, - настанише их по варошима, а позајмише им имена од Чеха и назваше их 'беседом'“. Даље у свом тексту о српским беседама пише: „Беседа је вечерња забава у нас Срба, коју не приређује какав приватан, него ју дају поједина друштва, било певачка или у опште омладинска, било друге задруге. Циљ јој је уопште народна, или на по се каква добротворна. На беседи се држе говори, певају и декламују песме из народног и вештачког песништва, свирају на гласовиру или

⁴⁴²Хранислав Ђурић, „Музички живот, балови и беседе у Српској читаоници у Новом Саду: од њеног оснивања 1845.г. до I светског рата“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 182 - 193.

другим инструментима напеви, и друга дела из наше народне, из наше или туђе вештачке музике⁴⁴³. Беседе су се састојале из два дела, у првом се певало, декламовало, свирало; док се у другом одржавала игра „наших и туђих игара“. По Звекићу, основни циљ беседама треба да је потпомагање Српског народног позоришта, подизање споменика Доситеју и Вуку, али и помагање основаних и оснивање нових читаоница и „једном речју цел је била народно-просветна“. О карактеру, циљу и улози Уједињене омладине српске у организовању беседа говори и непознати дописник *Застава*⁴⁴⁴: „За развитак друштвеног живота, и утврђење морала као најглавније чињенице светском образовању, поникле су тако назване друштвене забаве. Те се забаве приређују под разним видовима, у других народа може бити и са другом цели. Али код нас, ни једна не може и несме бити са другом, до са том цели која је горе наведена. Како напредовање једног народа у сваком погледу, зависи од развијања друштвеног живота на основи утврђења морала, то је и уједињена омладина српска још на првом састанку свом изјавила, и примила се тога: да приређивањем беседа, села, и јавних предавања негује у народу свест о себи самом и свом позиву на овоме свету као чињеници светској, и да учвршћује морал“.

Дајући својеврсну критику нових обичаја који су завладали на беседама и све већег страног утицаја он истиче да: „српска беседа треба да је огледало српског друштвеног живота; у њој ваља да је оличен народњи карактер и народно мишљење, без икакве туђинштине, која је само подкопач народног карактера“⁴⁴⁵. Сличне критике српском грађанству које је више прихватало туђе обичаје него неговало своје, упућивали су и чланови Уједињене омладине српске који подижу глас против балова и других туђинских обичаја, залажући се да се на беседама носи народно одело и у народном духу пева уз гусле и игра српско коло. Сматрали су да се и на овај начин чува језик, обичаји и српско име. Беседе су се као вид забавног живота почеле приређивати шездесетих година 19. века у готово свим местима настањеним српским живљем. Организовала их је напредна омладина, читаонице, добротворне женске организације. Поводи за њихово

⁴⁴³Ђорђе Звекић, „Српске беседе“, *Застава* 2, бр. 4 (10. 1. 1867): [1 - 4]; бр. 5 (14. 1. 1867): [2 - 3]; бр. 6 (18. 1. 1867): [2 - 3].

⁴⁴⁴Ст., „Српске беседе“, *Застава* 4, бр. 83 (16. 6. 1869): [2].

⁴⁴⁵Ђорђе Звекић, „Српска беседа“, *Застава* 2, бр. 4 (1867): [1 - 4]

одржавање били су већином добротворни и хуманитарни: од сакупљања помоћи за пострадале у елементарним непогодама, у корист сиротиње или српских рањеника до сакупљања помоћи за Српско народно позориште или подизања споменика заслужним Србима. Најпознатије су биле Светосавске беседе, које почињу да се организују и пре појаве читаоница, међу ђацима српских школа и гимназија. Ове беседе су имале значајну друштвену, културну и историјску функцију у српском народу, и представљале су најзначајнији догађај у години, не само за ђаке и наставнике него и за целокупно српско грађанство⁴⁴⁶. Поред тога имала је и хуманитарни карактер, а савприход из фонда Светосавских беседа је био намењен помагању добрих, а сиромашних ученика као и за штампање школских књига.

Читаонице су поред беседа организовале и јавна предавања. Држали су их истакнути професори, књижевници, политичари. Теме су биле шаролике, у зависности од интересовања публике. Најчешће су то била предавања из српске историје, књижевности, политике и о културном, социјалном и економском положају српског народа. У занатским и ратарским читаоницама одржавала су се и стручна предавања намењена усавршавању радника и занатлија.

Хуманитарни рад читаонице су организовале у сарадњи са певачким друштвима и Добротворном задругом Српкиња. Ове три организације дале су велики допринос за време свих ратова које су Срби водили током 19. и 20. века, почевши од босанско-херцеговачког устанка 1876. године па све до балканских ратова (1912 - 1913). Организоване су беседе, забаве и игранке са томболом, а сав приход био је намењен за куповину лекова и хране српским борцима. Помоћ је сакупљана и за пострадале од поплава, сиромашне и све оне које је задесила нека несрећа.

Поред ових активности, у читаоницама су обележавани и јубилеји познатих јавних радника попут Светозара Милетића⁴⁴⁷ и Јована Јовановића Змаја⁴⁴⁸. Организоване су прославе и предавања поводом преноса земних остатака Вука

⁴⁴⁶Прва Светосавска беседа одржана је 1806. године у Араду. Ширењу култа св. Саве као школског патрона у 19. веку међу Србима у Хабсбуршкој монархији, допринела је и Матица српска и пештански Текелијанум.

⁴⁴⁷„Милетићева седамдесетогодишњица. 10. фебруар 1896.“, *Застава* 31, бр. 20 (7. 2. 1896): [2 - 3].

⁴⁴⁸„Срби и Српкиње“, *Застава* 9, бр. 123 (18. 10. 1874): [4].

Карацића и Бранка Радичевића⁴⁴⁹. Све читаонице су својим прилозима потпомагале рад Српског народног позоришта. На иницијативу многих читаоница, у појединим местима оснивана су позоришна дилетантска друштва, певачка друштва, као и друга српска удружења. Оне су биле средиште свих културно - просветних дешавања и матица око које се окупљало српско становништво.

⁴⁴⁹ „Беседа са играчком у Новом Саду“, *Застава* 18, бр. 97 (26. 6. 1883): [3]; „Ред по коме ће се обавити свечани пренос земних остатака Бранка Радичевића“, *Застава* 18, бр. 97 (26. 6. 1883): [1 - 2].

3. КРАТАК ИСТОРИЈАТ ЧИТАОНИЦА У ВОЈВОДИНИ

Прве читаонице на територији данашње Војводине јављају се почетком четврте декаде 19. века. Њихово оснивање подстакнуто је са једне стране просветитељским идејама Доситеја Обрадовића и реформаторским радом Вука С. Карацића, а са друге слободарским идејама свесловенског покрета, које преко српске омладине продиру у наше крајеве.

Поред тога, оснивање читаоница су одредиле политичке прилике, буђење националне свести српског народа, међустраничке борбе и уопште економски и друштвено - културни односи војвођанских Срба. Читаонице се оснивају на иницијативу грађана - појединаца, као друштвене установе, које се самостално издржавају. Периодизација историјата настанка војвођанских читаоница не може се прецизно одредити. На основу истраживања и увида у расположиву грађу, можемо утврдити да су постојала три периода у развоју читаоница у Војводини до 1918. године.

У првом периоду (1842 - 1849), основано је пет читаоница на територији данашње Војводине: у Иригу (1842), Сомбору (1845), Кикинди (1845), Новом Саду (1845), Мокрину (1847) и Шиду (1849). Делатност ових читаоница прекинула је мађарска револуција 1848/49. године, након чега је наступио период стагнације на целокупној територији Аустроугарске монархије, за време Баховог апсолутизма и гушења свих грађанских и националних слобода.

Други период (1861- до краја осамдесетих година 19. века) може се повезати са оснивањем Српске народне слободоумне странке и Светозарем Милетићем, као њеним идејним творцем и вођом. У овом периоду јачања националне свести и

парламентарне борбе за национална права српских грађана у Угарској, оснива се већина српских грађанских читаоница.

Трећи период везан је за оснивање ратарских и занатлијских читаоница (осамдесетих година 19. века) када овај слој српског становништва свестан свог социјалног, друштвеног, националног и културног положаја почиње да се организује. У првим декадама 20. века, као и у претходном периоду, читаонице остају жаришта политичке и националне борбе, а њихову активност прекида Први светски рат.

3.1. Српска читаоница у Иригу

Крајем тридесетих година 19. века постојала је библиотека у Иригу. Доказе да је она постојала налазимо у загонеткама објављеним у алманаху *Цвеће*⁴⁵⁰ за 1829. годину („Ја допирем оном крају ближе ди се нова књижарија диже, по имену баш „подлужко Сремска“) и *Србској пчели*⁴⁵¹ (1830), где налазимо и потпис аутора – Подлужко – Сремска Библиотека. Осим ова два спомена о библиотеци под овим именом, немамо других потврда о њеном постојању. У списковима пренумераната српских књига иришка библиотека се јавља под разним именима: Библиотека местна, Славено-Србска библиотека, Библиотека Ирижка, Библиотека Обшества Иррижког. Постојање библиотеке у Иригу није довољно расветљено, али чињеница је да у том периоду влада велико интересовање за српску књигу међу становницима Ирига. Спискови пренумераната на српске књиге 30-тих година 19. века сведоче о чињеници да је у Иригу владало велико интересовање за књигу, што је вероватно и навело његове становнике да оснују читаоницу⁴⁵².

⁴⁵⁰ „Загонетке“, у *Цвеће : сочиненія и преводи за поученіе, увеселеніе и забаву* 1, св. 2. (1829): 82 -83.

⁴⁵¹ „Загонетка на загонетку“, у *Србска пчела или Новыи цветникъ* 1 (1830): 133 – 134.

⁴⁵² Радован Мићић, *Српска читаоница у Иригу : 1842 - 1992* (Ириг : Српска читаоница ; Нови Сад : Прометеј, 1997) 15 - 20.

Подаци о оснивању, уређењу и почетку рада иришке читаонице забележени су у *Изватку из паметника Српске Народне Читаонице Иришке*, објављеном поводом 80-годишњице њеног оснивања, у септембарском броју *Заставе* из 1922. године⁴⁵³. *Извадак* је део несачуваног летописа *Паметника Српске Народне Читаонице Иришке*, у којем су оснивачи бележили све важније догађаје и одлуке делатника читаонице, желећи да оставе писани траг о оснивању и активностима читаонице. Из овог документа сазнаје се да је ванредно заседање чланова читаонице било 23. новембра 1841. године „...под председништвом г. Гаврила Васића у присуствију многих читаонице членова у којем је по правилу у уставу Читаонице изложено... „По овоме видимо да је *Устав* Српске читаонице раније био написан и усвојен. На овој првој седници за председника Читаонице изабран је парох Кирил Неофитовић, потпредседника Гаврило Васић, бележника Аца Васић (на првој редовној седници уместо њега је изабран учитељ Ђорђе Заборски, који је са пуно ентузијазма покренуо рад читаонице), благајника Никола Николић, за надзиратеља Георгије А. Поповић. За свечано отварање Читаонице одређен је 1. јануара 1842. године (по старом календару), а такође је одређена и годишња чланарина за чланове у износу од 5 форинти. Усвојена је одлука да се читаоница претплати на све српске пештанске и београдске новине, као и на илирске и немачке, и једне господарске, трговачке, учитељске и забавне.

Вест о оснивању Читаонице објавиле су *Србске народне новине* 31. децембра 1841. године, а непознати аутор са пуно родољубивог жара наводи разлоге и циљ оснивања читаонице: „И мѣ се Србства дичнымъ именовъ поносимо; и мѣ желимо радости общте участницы быти. Тако дале Обштество наше Иришко, слѣдећи прекрасне примере и лепа предпрїятїя Духомъ правоꙗ, чистоꙗ Родолубїя одушевлѣне Матице Србске завело є Србску Читаоницу у зданїю Србске школе; опредѣлене су за ню три собе у првомъ спрату, у две собе быће Читаоница, у трећој пакъ Библиоѳека. Наша є цѣль найглабнїя, осимъ другїй на страномъ езыку изданы кнѣига, сваку ону кнѣигу куповати, коя на нашемъ Србскомъ езыку изашла буде на светъ; а особито нашъ Народный Листъ и Новине и све оне, коє родољубива Матица Србска издала буде, и сотимъ желимо кнѣижеству нашемъ, у колико намъ мале силе наше допуштаю помоћь

⁴⁵³ Душан Орешковић, „О иришкој читаоници“, *Застава* 53, бр. 210 (19. 9. 1922): [1]; бр. 211 (20. 9. 1922): [1]; бр. 212 (21. 9. 1922): [1]; бр. 213 (22. 9. 1922): [1].

принети; ерѣ свакой некъ и едно ма найманѣ зрнце песчано на созиданіе светогъ просвештенія Храма на жертву принесе, пакъ неће никадъ нашъ драгій Народъ последній быти. Све Новине и кнѣиге, коє се за Читаоницу купиле буду, припадаю Библіоѳеки нашой, коя є іоштъ пре две године заведена врло малимъ фондомъ, но великомъ ревностію овдашњи Родолюбаца, особито млогозасуженогъ старине Г. Захар. Добричића и Г. Николая Николића трговца, и коя садъ преко све надежде наше осимъ прочій на страномъ єзыку на светъ изданы кнѣига, преко шесть стотина комада само србскій брои⁴⁵⁴.

У фебруарском броју *Сербских народних новина* из 1842. године непознати дописник пише да је Читаоница за свог патрона узела св. Трифуна свечано обележивши тај дан: „Данъ 1-огъ Фебр. быо є радостанъ данъ: Дружество Читаонице Србске тай данъ є свогъ Патрона С. Трѣфона торжественно прославило. У очи истогъ дана у вече было є цело зданіе школсо, у комъ се Читаоница находи, велелѣпно осветлѣно. На среди слѣдуюћи стихови были су осветлѣни: 'Цветаѣ Србство и додаѣ пупольке – да плетемо венаць за потомке'; и на прочимъ прозорима могле се по нешто читати, као на єдномъ 'Любовь', на другомъ 'Слога'⁴⁵⁵. Прослава је трајала два дана и завршила се балом у просторијама Читаонице. Аутор кнѣиге о иришкој читаоници⁴⁵⁶ сматра да избор св. Трифуна за патрона није био случајан. Срби су широм монархије прослављали св. Саву као највећег српског просветитеља, а у Земуну се он од 1812. године прослављао као школски заштитник и заштитник библиотеке која је основана уз школу. „Оснивачи иришке Читаонице изабрали су, за патрона светог Трифуна да би, по свој прилици, нагласили посебно, грађанско обележје свога друштва и да би прослављајући га, имали још једну манифестацију у српском народном духу, каква је била, како се зна, и прослава светог Саве у Иригу. И избором патрона и ширењем делатности Читаонице Ирижани су исказали тежњу да њихово заведеније буде посебно у свом времену⁴⁵⁷. Да је Читаоница свесно и интензивно радила на развоју националних осећања, ширењу културе и науке међу својим члановима, види се из чињенице да је била претплаћена на све српске новине, као

⁴⁵⁴ „Изъ Ирига 28. Дек.“, *Сербске народне новине* 4, бр. 103 (1841): 1.

⁴⁵⁵ „Изъ Ирига“, *Сербске народне новине* 5, бр. 15 (1842): 57.

⁴⁵⁶ Радован Мићић, *Српска читаоница у Иригу : 1842-1992* (Ириг : Српска читаоница ; Нови Сад : Прометеј, 1997) .

⁴⁵⁷ Исто, стр. 28.

и илирске и немачке, али и на стручну периодику. Као пренумерант, заједно са иришком Србском библиотеком, јавља се у издањима српских књига 40-тих година 19. века. Свесни чињенице да само духовним напретком и буђењем националних осећања може да се сачува српски језик и култура, у земљи у којој су били у потчињеном и неравноправном положају, стално изложени германизацији и мађаризацији, иришки грађани су се трудили да одрже и развију рад своје Читаонице, донацијама појединаца, које су коришћене искључиво за набавку периодике и књига за Читаоницу.

Као најзаслужнији за отварање Српске читаонице у Иригу, спомињу се Захарије Добричић⁴⁵⁸, Никола Николић и Димитрије Крестић⁴⁵⁹. Име Захарија Добричића налази се на списковима пренумераната за српске књиге, које су излазиле почетком 19. века. Поред српских књига, куповао је и књиге на страним језицима, а део своје личне библиотеке даровао је Српској читаоници и њеној библиотеци. Име иришког трговца Николе Николића, такође се среће на списковима пренумераната, а на списку пренумераната у *Голубици*, поред његовог имена стоји и „Српске Библиотеке Кустос“, па се може закључити да је био задужен за њено пословање. Као и Захарије Добричић, и он се бавио сакупљањем пренумераната за српске књиге, и сматра се да је поред тога што је био један од идејних твораца Читаонице, поклањао и њеној библиотеци сопствене књиге. Димитрије Крестић, архимандрит манастира Крушедол од 1812. године, од друге половине 19. века спомиње се као један од оснивача Читаонице. Из дописа у *Србским народним новинама* од 7. јануара 1843. године, сазнаје се да је Српској Читаоници даровао 100 форинти и свој портрет. Та сума је несумњиво могла бити темељ за отварање Читаонице. Поред њих, значајан поклон Читаоници упутио је и Глигорије Возаровић, књиговезац и књижар из Београда, даровавши јој све изашле бројеве *Голубице* и дела Доситеја Обрадовића⁴⁶⁰.

Догађаји током револуције 1848/49. године утицали су и на рад Српске читаонице. Српски ђаци и студенти који су били на школовању у Пожуну, Пешти, Сегедину и другим местима, враћају се у Ириг задојени либералним идејама

⁴⁵⁸Захарије Добричић Зарија (Сремска Рача, око средине 18. в. - Ириг, после 1834) инжењер, земљомер.

⁴⁵⁹Димитрије Крестић (1762 - 1834) архимандрит манастира Крушедол.

⁴⁶⁰Радован Мићић, *Српска читаоница у Иригу : 1842-1992* (Ириг : Српска читаоница ; Нови Сад : Прометеј, 1997), 33-39.

Светозара Милетића и сном о Српској Војводини, и стају насупрот промађарски орјентисаних суграђана, узимају учешћа у раду Читаонице и утичући на делатност ове културне установе и њену опредељеност у борби за српску националну ствар.

После формирања Војводства Србије и Тамишког Баната, Ириг се нашао на самој граници новоформиране области, далеко од културних центара Срба у Бечу и Пешти. У Читаоници се обновљају културне делатности, а с обзиром на чињеницу да је њена збирка књига остала очувана у вихору револуције, она преузима и улогу јавне библиотеке. Од 1857. године у њој се отвара народна књижница, која није позајмљивала књиге само Ирижанима, него и грађанима Руме, Сремске Митровице, Земуна, Вршца. Тих година примала је и српске новине и часописе и из Аустрије и из Србије: *Србски дневник*, *Световид*, *Српске београдске новине*, *Подунавку*, *Летопис Матице српске*, али и мађарски *Pester Lloyd*⁴⁶¹.

Српска читаоница је имала веома значајну улогу у културном и друштвеном животу Ирига. Још 1843. године основала је *Добровољно дружество позоришно*, чији је рад забрањен 1848. године, због величања националне прошлости у представама⁴⁶².

У читаоници се 24. јануара 1857. године отвара народна књижница, коју су уређивали Никола Симоновић, Јосим Горановић и Петар Радуловић. Читаоница је претплаћена на *Србски дневник*, *Световид*, *Српске београдске новине*, *Подунавку*, *Летопис српски* и *Pester Lloyd*. Књигама читаоничке књижнице служили су се поред Ирижана и становници Београда, Земуна, Митровице и Руме⁴⁶³.

Године 1861. поново почињу да се организују дилетантске позоришне представе под руководством Петра Радуловића, глумца дилетанта и руководиоца народне књижнице. Окупљени око Српске читаонице, глумци дилетанти су те године извели пет представа. Део прихода је био намењен устаницима из Црне Горе и Херцеговине, док је већи део стављен на располагање Читаоници и на тај начин су помагали њен рад. Рад позоришне дилетантске трупе настављен је и наредних година у оквирима Читаонице.

⁴⁶¹ Исто, стр. 49-50.

⁴⁶² Ђорђе Утвић, прир., *Устав из 1874. године* (Нови Сад : Српска читаоница и књижница Ириг, 1989), 11.

⁴⁶³ Душан Орешковић, „О иришкој читаоници“, *Застава* 53, бр. 212 (21. 9. 1922): [1].

Шездесетих година 19. века, Читаоница не сија оним почетним сјајем, а један незадовољни Ирижанин извештава у *Застави*: „...Година 1861. која је многоме очи отворила није промашила ни нас Ирижане. Другима је она показала пут, којим треба Србљи да корачају, а нас, који пута већ понешто знадијасмо, пооштрила је, да напред ступамо. И ко је ушао после благовештенског сабора у ирижку читаоницу, морао се задивити, кад је видео све наше тадање политичке и белетристичке листове, а уз њих још и по неко странче. Ја тада бејех још млађан, па сам се ипак дичио тиме, а сада? о tempoга...! Црвенити морам сада, кад кажем, како стојимо данас са читалиштем. Ви зацело мислите, да се чак и вранцузким журналима забављамо, јер ће тек сваки од нас рећи: Ирижани напредују-чујте! Сада после пуних пет год. напредовања нашег пао је број листова од неких дванаест тек на два. Ту је рачији напредак! Срамота и грехота! Је ли то поштовање према основатељима читаонице? Је ли то љубав према општем напредовању? Имаду ли господа која тим заводом рукују, изговора што тако чине? Мислим, да је већ крајње време да се овога зла отресемо“⁴⁶⁴.

У политичком животу Ирига на сцену ступају Милетићеви либерали⁴⁶⁵, а њихове присталице свештеник Јован Јовановић и Бранко Николић су на челу Српске читаонице. Своје либерално опредељење читаоница исказује и на скупштини 14. јула 1868. године, када за своје почасне чланове бира Светозара Милетића, Михајла Полита – Десанчића и Јована Суботића. На истој скупштини одлучено је да се лист Напредак избаци из читаонице, због својих „јер војује против интереса и части народне“⁴⁶⁶.

Са уласком млађег нараштаја Срба, у њој се поред културне делатности развија и жива политичка делатност. *Застава* 1869. године доноси два интересантна дописа о дешавањима у Српској читаоници. У првом нас известилац обавештава о беседи са игранком и лутријом која је приређена у корист читаонице, али не пропушта да да критику старог руководства читаонице: „...Уједно морам приметити, да се наше читалиште више година из сами старији чланова састајало, но нажалост, морам истину казати да поред њихове најбоље

⁴⁶⁴Б. Н., „Ириг 24. септембра“, *Застава* 1, бр. 68 (1. 10. 1866): [3].

⁴⁶⁵Михаило Полит Десанчић побеђује 1870. године на изборима за Земаљски сабор као представник иришког среза.

⁴⁶⁶Душан Орешковић, „О иришкој читаоници“, *Застава* 53, бр. 212 (21. 9. 1922): [1].

воље, наше читалиште би јако уназађено, шта више доста пута се поред малог броја чланова (наравно све чрез старо јогунство) и од самог капитала читалишног трошило, и на саме новине предплаћивало, и сотим капитал мало помало крњио, и да не спомињем читалиштну књижару, где се неколико хиљада књига налазило, поверавало се управо рећи ма коме у руке где је на жалост за кратко време неколико стотина књига нестало, за које и данас незна се где су, а рачуна ни од кога искати неможесе. Од ове године поче се и омладина наша за чланове уписивати, и мора заиста сваки ваљан и поштен грађанина признати, да читалиште наше за кратко време у сваком обзиру напредује, само ово двоје да наведем капитал умножи се на близу 300 фор. – тако пре имаде читалиште обично 10 највише до 15 чланова а данас Богу хвала броји читалиште наше 65 чланова, а надати се за који дан још барем 20 новим, немогу прећутати и то даје заиста жалост што се наши неколико стари чланова (иначе пре ревносни радни) од читалишта без узрока одцепише, и нити се за чланове уписах нити на позив председников на главну скупштину доћи хтедоше, желити је, ако читалишту користи желе, да скупа са млађим члановима што топле преону, и тако за напредак и обстанак читалиштни као прави отцеви и родољуби заузму се и постарају се, како ће и потомство као ваљане и честите свагда благосиљати и спомињати⁴⁶⁷.

Стари нараштај није остао дужан, па већ у 37. броју *Заставе*, један старији члан читаонице реагује на ове критике: „...Читаоница ирижка основана је у почетку 1842 и то у оно време кад код Србаља ако се неварам дотле нигде заведена није била, и мислим да ће бити прва и најстарија; штатути њени налажу нам а и цел читаонице је подпомагати србску литературу и књижевност, ми пак чланови ондашњег доба према доходцима набављалисмо како политички тако и забавни листова толико колико нам је капитал допуштао, покрај тога да дуго неређам што је год нужно било набављало се, нуз то старали смо да и фонд оснујемо, и тај ако и није био знатан опет је из године у годину прирашћивао, и ако је које године число чланова и малено било, зато се и опет од капитала крњило није као што г. дописник мисли, а да се боље увери, нека прегледа протоколе читаоничке. Кад се читаоница завела није нам намера била, да са

⁴⁶⁷Н.С., „Ириг 28. фебр.“, *Застава* 4, бр. 28 (5. 3. 1869): [3].

нашим веком и она оконча, но и да на позне потомке остане, питам ја млађе грађанство ирижко, едали је и једна година прошла да нису позвани били не само цивилни, но и отлични земљеделци да се за чланове читаоницке уведу, и то са малом жртвом једне особе 1 ф. а. в. И јесте ли се одазвали, да ли то називате старим јогунством, и тко би вам пречио да ви беседе недржите у корист читаонице! Било је и млађи људи такођер који су се за чланове уписали но ретко. На десетину година после основања читаонице ирижки млади грађани највише упражњаваху се у позоришним преставама, и такове на обште задовољство публице испадлаху, па тим су себи забаву прибављали и време прекраћивали, у овој пак последњој десетини година, млађе грађанство наше другаме је себи забаве тражило⁴⁶⁸.

Нови Устав Српске читаонице потврђен је 12. августа 1874. године у Загребу од стране Краљевске земаљске владе, мада је познато да је он усвојен још на Оснивачкој скупштини 1841. године, али нажалост није сачуван. У њега су унесене и одређене ставке које су одговарале савременим политичким приликама. Организација и делатност Читаонице, права и дужности чланова, начин избора и рада њених органа, сажети су у осам тачака и тридесет чланова, које су нам сачуване као „сведочанство високих демократских и цивилизацијских вредности ове установе, и у исто време потврда њене родољубиве и слободарске традиције“⁴⁶⁹. У члану 2 Устава одређује се циљ Читаонице: „Циљ је Српске читаонице у Иригу, да помоћу науке и међусобним познавањем и убавештавањем, а и могућим материјалним средствима, шири просвету и покреће народно унапређење. а. Читаоницом и библиотеком, б. Приређивањем поучних и забавних састанака у духу народном, као што су: беседе, јавна предавања, села и позоришне представе“⁴⁷⁰. Отвореност Ирижана према другим верама и народима, као и осећаји припадања словенској заједници види се из члана 4, који дефинише чланство и њихова права и дужности: „Сваки неприкорног владања Србин, Хрват и уопће Словен, као и сваки Несловен, коме лежи на срцу напредак нашег народа, може бити чланом овога друштва, а примањем кога за члана, бива на предлог

⁴⁶⁸ „Ириг 12. марта“, *Застава* 4, бр. 37 (26. 3. 1869): [3].

⁴⁶⁹ Жељко Вучковић, *Памтеник читалишта иришког : 1842 - 2002* (Ириг : Српска читаоница, 2002), 19.

⁴⁷⁰ Ђорђе Утвић, прир., *Устав из 1874. године* (Нови Сад : Српска читаоница и књижница Ириг, 1989), 25. Види Прилог 3.

којег од чланова⁴⁷¹. У одредби о члановима истакнуто је и да „ово важи и за женскиње“, што сведочи о томе да је читаоница и по питању равноправности полова била претеча другим српским културним установама.

Да би Читаоница остваривала своје циљеве и боље радила, бирани су председник, потпредседник, перовођа, благајник и књижничар. Такође, биран је и годишњи одбор, који се бринуо о пословима Читаонице, њеној имовини, одржавању беседа, села, јавних предавања и позоришних представа, старао се о набавци књига и листова за књижницу итд. Последњи члан Устава предвиђа да у случају да се Читаоница затвори, сва њена имовина (новчана и у књигама) треба да се преда иришкој православној црквеној општини, али под условом да се њена имовина може користити само у школске просветне сврхе.

О читаоничкој библиотеци сведочи запис објављен у *Застави* фебруара 1887. године, из кога се види да читаоница има лепу библиотеку у којој се поред књига и новина из 18. и 19. века, чувају и разни „стогодишњи“ протоколи, записници, рачуни и тефтери. Из овога се може закључити да је библиотека сакупљала и завичајна архивска документа.

Осамдесетих и деведесетих година 19. века, када се српски народ налазио у неповољном политичком положају, јер је са једне стране Угарска јачала своју централистичку власт желећи да створи хомогену мађарску нацију, а са друге стране међу самим српским политичарима дошло је до још већег раслојавања цепањем Милетићеве странке, Српска читаоница настоји да што више негује културне садржаје који ће утицати на јачање националног духа. Редовно се одржавају позоришне представе и беседе са игранком и лутријом, набављају се сви значајнији српски листови и књиге, а посебна пажња се поклања набавци књига новоосноване *Српске књижевне задруге*⁴⁷². Године 1890. читаоница се уписује за члана Матице српске⁴⁷³.

⁴⁷¹ Исто, стр. 25.

⁴⁷² Српска књижевна задруга, основана је априла 1892. године са циљем да буде друштво које ће се систематски бавити књижевношћу, просветом и науком. Њени оснивачи били су Стојан Новаковић, Јован Јовановић Змај, Љубомир Стојановић и други тадашњи значајни српски научници и писци. Српска књижевна задруга временом израста у утицајну националну установу, која у редовним годишњим колима објављује најбоља дела из српске и преводне књижевности, историје и научно-популарне литературе.

⁴⁷³ Душан Орешковић, „О иришкој читаоници“, *Застава* 53, бр. 213 (22. 9. 1922): [1].

Читаоница се укључује и у живу политичку борбу за национална права, будући да су њени челници били водећи људи опозиције у Иригу. У њој се окупљају водећи иришки чиновници, трговци, занатлије и ратари, дижући свој глас против конзервативних грађанских и црквених кругова борећи се за српске националне интересе. Године 1893. Српска читаоница на свечани начин и уз пригодан програм обележава своју педесетогодишњицу постојања.

Током година читаоница је била претплаћена на педесетак српских листова, мађарски *Pester Lloyd*, и немачке *Fliegende Blätter, Zeit, Illustrierte Zeitung*⁴⁷⁴.

Почетком века Срби који су стално били изложени националистичким притисцима у Аустроугарској, желећи да се одрже као народ све више се залажу за национални културно - просветни програм, а иницијатори овог националног програма била је српска омладина окупљена у ђачким дружинама широм монархије. Овом, за Србе веома значајном питању, велику пажњу је посветила и Радикална странка. Један од учесника омладинског збора у Сремским Карловцима 1903. године, био је и млади Ирижанин Васа Царићевић⁴⁷⁵. У његовој књизи *Народне јавне књижнице*⁴⁷⁶, налазе се подаци о културном животу Ирига, и између осталог и подаци о сарадњи иришке Читаонице и Матице српске, о чему обавештава и Матичин библиотекар Јован Радонић. Наиме, Читаоница је Библиотеци Матице српске уступила књиге старије српске књижевности, које Библиотека Матице није имала, а заузврат су тражили новије књиге *Летописа*. По Радонићевој препоруци уступљене су им и књиге из едиције коју је утемељио Петар Коњовић - *Књиге за народ*⁴⁷⁷. Да је залагањем Васе Царићевића у Иригу основана Народна књижница, сведочи један једини допис из *Заставе*: „Пишу нам из Ирига: Свесни великог значаја оваке установе на пољу опште, народне просвете, основали су Срби Ирижани заузимањем вредног омладинца г. Васе Царићевића свршеног медицинара јавну народну књижницу. Ми се оване искрено

⁴⁷⁴ Исто, стр. [1].

⁴⁷⁵ Васа Царићевић (1879 - 1954) један од првих српских теоретичара библиотекарства.

⁴⁷⁶ Народне јавне књижнице : (с упутством за оснивање и руковање) / Васа Царићевић. - У Земуну : Штампарија Јована Пуљо, 1906. - [6], 79 стр. ; 24 см. + [6] картончића. - (Омладинска књижница ; књ. 4).

⁴⁷⁷ Јован Радонић, „Славни управни одборе!“, у *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ.3 (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1966), 139-146.

радујемо и желимо родољубивим оснивачима сваки успех у „њиховом“ родољубивом раду⁴⁷⁸. О раду и судбини ове библиотеке немамо других података.

Исте године, у Иригу је основана, по угледу на друге градове, и *Добротворна задруга Српкиња* у Иригу, национална и хуманитарна организација, која је тежила еманципацији српских жена, радила на културно-просветном пољу оснивањем забавишта и новчано потпорног друштва. Учествовале су и на изложби „Српске жене“, 1910. године у Прагу⁴⁷⁹, и издали публикацију под називом *Српкиње*, у којој су представљени портрети заслужних Српкиња 19. века⁴⁸⁰.

Две године касније, 1905, Читаоница је основала певачко друштво *Змај*, које је добило име по песнику Јовану Јовановићу Змају, почасном члану Читаонице од 1903. године. Српска читаоница била је иницијатор подизању споменика Милици Стојадиновић Српкињи у Врднику (1912), а помагала је и подизање споменика Доситеју Обрадовићу у Београду⁴⁸¹. Вест о учешћу чланова Читаонице на откривању споменика Доситеју у Београду је последња вест о њеном јавном деловању пред почетак Првог светског рата. Аустријске власти, свесне њеног друштвено-политичког, културног и националног значаја, првих дана рата ухапсиле су чланове Одбора, сва имовина Читаонице је конфискована, а уништен је и део инвентара. После 72 године Српска читаоница је престала са радом.

После Првог светског рата читаоница наставља свој рад, а 1922. године свечано обележава и свој 80-годишњи јубилеј. У овом периоду њој ће велику помоћ пружити књижевник и професор Васа Стајић, који је често гостујући у њој као предавач, указивао на нов правац и садржај рада Читаонице. На његову иницијативу основан је одбор Матице српске у Иригу, који је заједно са Читаоницом постао центар културно-просветног рада у Иригу и околини⁴⁸².

⁴⁷⁸„Оснивање народне књижнице“, у *Застава* 41, бр. 256 (5.12.1906): [3]. О раду ове књижнице не постоје други сачувани подаци.

⁴⁷⁹Радован Мићић, *Српска читаоница у Иригу : 1842 - 1992* (Ириг : Српска читаоница ; Нови Сад : Прометеј, 1997), 82.

⁴⁸⁰Ђорђе Утвић, прир., *Устав из 1874. године* (Нови Сад : Српска читаоница и књижница Ириг, 1989), 14.

⁴⁸¹Исто, стр. 14.

⁴⁸²Stevan Jelkić, „120 godišnjica iriške Srpske Čitaonice i knjižnice“, у *Bibliotekarski godišnjak Vojvodine* (S.l. : s.n, 1962): 177 - 178.

Почетак Другог светског рата био је погубан за постојање Српске читаонице. Усташка власт је уништавајући све материјалне и духовне вредности српске културе широм Срема и Фрушке горе, спалила целокупну библиотеку, архиву, уметничке слике и инвентар Читаонице. Уништено је више од 3500 књига и око 50 комплекта штампе и периодике од прве половине 19. века до 1941. године. Сама зграда Српског дома где је Читаоница била смештена минирана је и срушена октобра 1944. године приликом повлачења немачке војске из Ирига⁴⁸³.

3.2. Српска читаоница у Сомбору

Три године после оснивања Иришке читаонице, грађани Сомбора, оснивају своју Српску читаоницу. У Сомбору је и пре тога постојао неки вид културно-просветне делатности, с обзиром да се од 1778. године, када је Аврам Мразовић отворио „Норму“, прву српску школу за образовање учитеља, негована традиција развоја школства. Веома значајан податак за историју српског школства је свакако то да је сентандрејска препарандија 1817. године пребачена у Сомбор и од тада непрекидно ради на усавршавању и образовању учитеља. Код Радивоја Плавшића⁴⁸⁴, хроничара развоја сомборског библиотекарства, налази се податак да су Сомборци примали и пратили периодичку и књиге, имена многих се налазе и на списковима пренумераната, а до 1830. године аутори 32 српске књиге били су Сомборци⁴⁸⁵. Стога је поприлично нејасно, који су разлози утицали на то да се мисао о оснивању српске читаонице јавила тако касно. Подстицај за оснивање читаонице Срби у Сомбору добили су, сасвим неочекивано, од мађарске стране. Наиме, децембра 1844. године мађарска омладина на иницијативу из Будимпеште, оснива Мађарску читаоницу, чији су чланови били и Срби (неки од њих ће

⁴⁸³ „Читаонице у Срба у XIX веку“, у *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1992): 111.

⁴⁸⁴ Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 12.

⁴⁸⁵ Аутори поменутих књига су: Василије Дамјановић, Аврам Мразовић, Козма Јосић, Николај Шимић, Аврам Максимовић, Василије Булић, Павле (Платон) Атанацковић и Константин Пејачић.

касније бити оснивачи српске читаонице). Поменути аутор наводи да је Гросшмид Габор, хроничар Мађарске читаонице, забележио, да је ова читаоница за циљ имала читање новина, разговоре и опште образовање, а и активно је радила на ширењу мађаризације. Вероватно је ова последња чињеница покренула сомборске Србе да оснују своју читаоницу. С обзиром да се први податак о оснивању читаонице налази у *Сербским народним новинама* од 11. јануара 1845. године, припреме за њено оснивање морале су почети отприлике у исто време када и припреме за оснивање Мађарске читаонице. Дописник из Сомбора⁴⁸⁶ обавештава: „Хвала Богу већ се и наши Сомборци изъ словесногъ свогъ дремежа буде, свесрдну готовость къ онимъ благимъ предпріятіама указуюћи, коя съ умнымъ имъ развиткомъ скупа и сладко чувство народности у њима подранюю. О томе се ради, да се заведе у Сомбору Србска Читаоница, а за то е красанъ и потреби времена сходанъ на мышляй“. Даље у тексту он наводи да за то нису потребна велика средства, и да се сигурно може наћи 40 српских грађана (од 14000) који ће дати новчани прилог, а од те своте може да се плати најам просторија за Читаоницу, као и да се набаве новине и књиге. Дописник сматра да се за потребе Читаонице морају набавити све политичке новине које излазе на народном језику „Пештанске, Београдске и Загребачке са њиовимъ учебнымъ и белетриџическимъ Листовима, и Зора Далматинска, сва повремена списанія, као: С. Лѣтопись, Далматинскій Алманнахъ, Коло, Србиска Голубица, Црногорска Грлица, и Драголюобъ, сва та списанія, велимъ, могла бы се држати, могле бы се и друге све новоизлазеће књге Србске а и стране које се насъ или у обште Славена тичу, куповати...“

Оснивачкој скупштини, која је одржана је 12. марта 1845. године, присуствовало је 72 члана, и за првог председника Читаонице изабран је Аврам Максимовић⁴⁸⁷, сомборски парох. На скупштини је донесен и први *Устав Сомборске српске читаонице*⁴⁸⁸, који је одобрен од Градског поглаварства следеће

⁴⁸⁶Разрешење потписаног иницијала –ч– даје Радивоје Стоканов у поговору *Устава Сомборске српске читаонице* из 1998. године, и именује као аутора текста Александра Стојачковића.

⁴⁸⁷Аврам Максимовић (1772 - 1845) је 1810. године објавио књигу *Нови пчелар*, која је сматрана најбољом књигом о пчеларству тог доба. На месту председника Читаонице био је веома кратко, јер је умро већ у јулу 1845. године.

⁴⁸⁸Оригинал Устава је изгубљен, као и његов препис из 1847. године. Сачувана су два превода. Један од њих превео је Карло Бијелицки, између 1856. и 1858. године, када је припремао Статут Градске библиотеке. Други текст је на српском језику, и не зна се ко и када га је превео. Штампала

1846. године и 17. фебруара 1847. године потврђен од стране цара Фердинанда I⁴⁸⁹. Устав је садржавао 15 чланова, којима су дефинисани званични назив и циљ удружења. У првом члану *Сомборске српске читаонице* истакнуто је: „Ова српска читаоница има се сматрати као место састанка једног у љубавном и пријатељском споразумљењу склопљеног друштва, кога су чланови с том намером здружују, да читајући разне користне новине и књиге укусу живота благонаравним дружевним саобраћајем и забавом, по потреби учтивости и начину племенитог мишљења повишавати и облагорођавати могу, не имајући никаквих политичних намера“⁴⁹⁰. На скупштини је на основу устава усвојен и *Кућевни ред*, који садржи одредбе о праву чланства, понашања и раду читаонице. Члан читаонице је могао бити свако ко је „примерног владања, и да му је поштење, доброта и правичност његова осведочена“. Чланови су се делили на основне, редовне и месечне према висини и начину плаћања чланарине. Основни чланови (оснивачи) имали су доживотно чланство у читаоници (осим ако су поднели оставку или били искључени). Сви чланови имали су право „свога часнога и интелегентног госта са стране у читаоницу довести“ обавестивши о томе председника или било ког другог члана одбора. Из читаонице није било дозвољено износити новине, земљовиде и остало што је власништво читаонице. Књиге су се издавале на реверс од 30 дана. У просторији за читање морао је владати мир и тишина, а било је забрањено и пушење. У другим просторијама читаонице чланови су могли да играју билијар, домине, шах и карте⁴⁹¹.

На основу списка чланова из 1845. године Радивој Плавшић⁴⁹² износи занимљиву статистику социјалне структуре чланства из које проистиче да је читаоница била друштво вишег слоја сомборске буржоазије, коју су чинили земљопоседници, трговци и интелигенција⁴⁹³. Тај виши слој буржоазије и

га је Српска читаоница 1908. године, а на насловној страни стоји: „Устав Сомборске српске читаонице. Кућевни ред. – Пословник. Статут за књижницу. Први оснивачи. Основни и редовни чланови 1907/8. године“. – У Сомбору. Штампариија М. Бикара и Другова, 1908". Види прилог 4.

⁴⁸⁹ Види Прилог 5.

⁴⁹⁰ Радивој Стоканов, прир., *Устав Сомборске српске читаонице* (Сомбор : Историјски архив : Српска читаоница „Лаза Костић“, 1998), 9.

⁴⁹¹ Исто, стр. 23.

⁴⁹² Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 19 - 20. Види Прилог 6.

⁴⁹³ Према наведеном списку чланство је чинило 60,5% тј. 43 интелектуалца (највише је било правника-18, 1 лекар, 1 професор цртања, 3 учитеља, 12 чиновника, 2 свештеника, 1 инжењер, 1

интелигенције је, од оснивања читаонице па све до краја Првог светског рата, био најактивнији носилац буђења и развоја националне свести, просвете и културног живота сомборских Срба.

Да се мађарском делу становништва Сомбора није свидела идеја о отварању читаонице, која у свом називу има префикс „српска“, може се видети из дописа Александра Стојачковића⁴⁹⁴, где он између осталог наводи да је у мађарском листу *Pesti Hírlap* дошло до критике имена друштва. Он такође бранећи српске националне интересе наводи: „Што му појава српске читаонице у Сомбору у средњ толико хиљада Србаља није по ђуди, за то мене нека некриви, као и сбогъ тога, што ни членови Србљи немогоше читаоницу своју ни лѣпше ни природније назвати, него кадъ ње 'србскомъ' нарекоше. Ово ње име нама тако мило, као и њма њиово, 'мађаръ'. А кадъ они самее веле, да ње име народностъ народу највеће благо, онда вальда немисле, да то преимувствено о мађарскомъ народу важи, али само не о славенскоме?“⁴⁹⁵. Напади у мађарској штампи нису наудили раду читаонице, а Срби су се уверили да и мађарски либерали са Кошутом на челу, имају шовинистичке ставове према немађарском становништву.

О раду читаонице до револуције 1848/49. године нема пуно података. У *Сербским народним новинама* из 1847. године постоје три дописа који говоре о њеном раду и напретку. Из њих се између осталог види да је 17. фебруара 1847. године читаонички устав одобрен и потврђен од стране цара Фердинанда I, да је посета читаоници слаба и да још увек нема библиотеку. Аутор дописа⁴⁹⁶ критикује чланове читаонице што се нису позабавили овим питањем јер „неоснивао се читаонице само ради Новина, које се и по кафанама или касинама читати могу, него највише сбогъ тога, да се обштимъ незнатнимъ жертвама и непримѣтително мѣстне заведу библиотеке, какви обично по мањимъ мѣстима нема“.

студент и 1 надзорник шума); 32,6 % тј. 23 трговца, 1,3% тј. 1 занатлија и за 5,6% тј. 4 особе није утврђено занимање. Већина од њих имала је земљишне поседе са салашима.

⁴⁹⁴Александар Стојачковића (Сомбор, 1822 - Будимпешта, 1893) политичар, историчар, писао је правно-историјске и политичке расправе и чланке. Први је код Срба почео да пише историјске расправе на основу извора.

⁴⁹⁵А. С. [Александар Стојачковић], „О Србској Читаоници у Сомбору“, *Сербске народне новине* 8, бр. 41 (28. 5. 1845): 161 – 162.

⁴⁹⁶Допис је потписан са „-вић“ и аутор је Александар Стојачковић.

Читаоница је примала новине и часописе на српском и другим језицима, који су излазили у Београду, Загребу и Пешти. Имала је сва годишта *Летописа Матице српске*, *Сербске народне новине*, *Сербски народни лист*, *Србску пчелу*, *Бачку вилу*, *Поучитељни магазин за децу* Аврама Мразовића, Давидовићев *Забавник*, *Банатски алманах*. Такође је поседовала и значајнија дела на латинском, мађарском и немачком језику, као и географско-историјске мапе и земљописе⁴⁹⁷. Читаоница је одржавала и везе са Матицом српском у Пешти, претплатом на *Летопис* и друга њена издања, а и преко својих чланова, који су били и чланови Матице и сарађивали са *Летописом*.

Рад читаонице је прекинут за време револуције 1848/49. године, да би био обновљен одмах по њеном окончању, у јесен 1849. године. Период који је наступио није био лак за националне мањине у Аустроугарској. Изложена насилној германизацији и апсолутистичкој политици, српска буржоазија се окренула читаоницама, установама које су могли легално да користе, јер су оне од раније имале одобрење власти. Ипак, већ 1852. године Читаоница је морала да тражи нову дозволу за обављање своје делатности од Градског и Србско-банатског намесништва у Темишвару. Две године касније су дозволу Намесништва и Статут на немачком језику морали доставити Ц. Кр. Окружном суду у Сомбору. Тек 1855. године читаоница поново добија одобрење за рад. Министарство унутрашњих дела је будно мотрило на сва национална културно-просветна друштва желећи да у њима створи упоришта бечког апсолутизма и потчини их политици германизације, што се види из разних дописа од 1854. до 1856. године. Управа града је морала достављати детаљне извештаје о делатности установа, годишње извештаје и статистичке прегледе. Сваке године до 10. јануара Читаоница је морала доставити Табеларни исказ и Годишњи извештај. На основу сачуваних Табеларних исказа из 1856. и 1857. године сазнајемо да је председник Сомборске српске читаонице био Трифун Атанацковић⁴⁹⁸, да се Генерална скупштина одржавала сваке године 12. децембра (по старом календару) уочи Светог Андрије Првозваног, свеца - заштитника Читаонице, да основни фонд

⁴⁹⁷Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 22-23.

⁴⁹⁸Трифун Атанацковић (Сомбор, 1809 – Сомбор, 1878) адвокат, професор сомборске Препарандије, поджупан Бачко - бодрошке жупаније и посланик

износи 3837 форинти и 37 круна, да у Читаоници постоји библиотека, потребан намештај и једну просторију, да се Генералној скупштини подноси извештај и да има 115 чланова (72 оснивача, 12 редовних и 31 нередован)⁴⁹⁹.

Из дописа Николе Ђ. Вукићевића објављеног у *Србском дневнику* 1858. године, бр. 27 види се и да се Читаоница тих година налазила у згради Препарандије, где се налазила и Српска учитељска школа, као и да омладина „слабо мари за србске књиге и за ово србско друштво“. Између осталог он пише и како се у лепо украшеној дворани читалишта, снабдевеној српским и немачким новинама „налазимо ми, покрај душевне хране, пријатно опорављњћ и одморъ од дневних послова у кругу одабраних и за опште благо одушевљњћнихъ мужева“. Читајући између редова може се закључити да су ови „за опште благо одушевљњћени мужеви“ били они чланови читаонице који су несумњиво били и носиоци препорода српске националне свести и културно-просветне политике у Сомбору.

Да сомборска српска омладина није била заинтересована за српска друштва није сасвим тачно, јер је још у децембру 1849. године, група младих Сомбораца предала молбу Великом жупану и члану оснивачу Читаонице Исидору Николићу⁵⁰⁰, да јој се дозволи „једно или више театралних сочињенија претставити“. Омладина је на овај начин желела да приходима од позоришних представа помогне пострадалима у Потисју, да искаже поштовање преминулом војводи Стевану Шупљикцу⁵⁰¹ а њихов главни циљ био је „да се овде у Сомбору на овај начин темељ положи на ком би се мало немало стално српско позориште подигло“⁵⁰². Нажалост, овај покушај оснивања позоришта је био неуспешан и проћи ће десет година док се у Сомбору не оснује ново дилетантско позоришно друштво.

У овом нимало лаком периоду Баховог апсолутизма, у Сомбору су се десила још три догађаја која су повезана са Српском читаоницом. Карло Битерман

⁴⁹⁹Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 41.

⁵⁰⁰Исидор Пл. Николић - Србоградски (Цавер) (Србобран, 1806 — Сомбор, 1862) српски политичар. Посланик на црквено - народним саборима у Карловцима 1837. и 1842. године, од 1843. секретар Угарског намесничког већа. Као царско - краљевски повереник именован је 1849. за врховног жупана у Бачкој и Торонталској жупанији и Вршачком округу, са седиштем у Сомбору.

⁵⁰¹Стеван Шупликац (Петриња, 1786 – Панчево, 1848) аустријски генерал-мајор и први војвода Српске Војводине.

⁵⁰²Димитрије Кириловић, „Сомборско дилетантско друштво из 1850“, *Дан*, бр. 4 (1936): 24.

је 12. октобра 1850. године основао прву штампарију у граду, што је свакако утицало на развој издавачке делатности у граду. Основано је *Мушко певачко друштво* 1857. године, које је по свом Статуту морало имати 6 концерата годишње. Карло Бијелички, финансијски службеник, најзаслужнији је што је Сомбор 1859. године добио јавну библиотеку и у њене руководеће органе изабрано је девет Срба⁵⁰³.

Када је укинута Српска Војводина и њене територије прикључене Угарској, на иницијативу Мађарске читаонице, долази до сарадње у циљу учвршћивања добрих односа. Српска и Мађарска читаоница одржавају неколико сусрета ради договора о заједничком раду, али по рестаурацији жупаније 1861. године, Срби су увидели да су тежње њихових суграђана исте као и у званичној мађарској политици, и њихови односи су се погоршали.

Године 1861. у Сомбору је зачет српски омладински покрет, чији су чланови углавном били синови чланова Читаонице. Њихове активности кретале су се на културно-просветном и политичком пољу, а прва акција коју су предузели угледајући се на Новосађане, била је оснивање *Српског добровољног позоришног друштва*. Друштво је под вођством Гедеона Леовића⁵⁰⁴ окупило поред нових чланова и чланове некадашњег Друштва српских добровољаца и до 1863. године извело низ представа у корист позоришта у Новом Саду. Поред мушких чланова друштву су се прикључиле и жене, од којих не можемо а да не споменемо Сомборку Милку Гргуорову⁵⁰⁵ будућу првакињу Српског народног позоришта у Београду. Поред позоришног друштва, српска омладина је основала и певачку и шаховску дружину. До оснивања Уједињене омладине српске 1866. године, чланови омладинског покрета себе су називали *Гружанима*, по Гружанима у Србији који су за њих, како наводи Р. Плавшић⁵⁰⁶, представљали симбол српског родољубља и јунаштва.

О раду Српске читаонице у овом периоду нема података, зна се само да је прво била смештена у једној просторији старе Учитељске школе, да би се 70-тих

⁵⁰³Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 43 - 47.

⁵⁰⁴Леовић, Гедеон (Сомбор, 1825 - Сомбор, 1887) адвокат, бележник.

⁵⁰⁵Милка Гргуорова - Алексић (Сомбор, 1840 - Београд, 1924) глумица. Од октобра 1868. до пензионисања у марту 1902. била је члан Народног позоришта у Београду.

⁵⁰⁶Радивој Плавшић, *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960* (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 70.

година преселила у црквену зграду прекопута Градске куће, и у тим просторијама је остала све до 1882. године када је добила сопствену зграду.

Сомборска српска читаоница је од свог оснивања била центар политичког живота града, нека врста стожера градске и црквене општинске политике. У јек партијских борби српских странака 70-тих година и доцније, свака странка је настојала да у њеним редовима буду присутни чланови руководства читаонице, да би и на тај начин пропагирани своје програме. Поред мањег или већег политичког ангажовања, читаоница је активно помагала све културно-просветне и хуманитарне делатности, не само у Сомбору, већ и у другим местима како Монархије тако и Србије. Организовала је прикупљање добровољних прилога, беседе и игранке. Од 1868. године па све до 1940, у читаоници се одржавала годишња скупштина на дан Светог Андрије Првозваног, 13. децембра, који је изабран за свеца-покровитеља читаонице.

У животу читаонице свакако је значајна 1882. година, када се приступило изградњи властите зграде. Иницијативу за подизање новог Дома Српске читаонице дао је Сима Бикар⁵⁰⁷, један од најугледнијих грађана Сомбора. О томе сведочи и чланак у *Голубу*⁵⁰⁸ из кога се сазнаје да је на Божић 1881. године у кући г. Симе Бикара, домаћин изнео предлог да се купи кућа на главној улици за Српску читаоницу „за оне новце, што их Читаоница има у готовини“ и на том месту сазида нова зграда читаонице. Читаоница је располагала основним капиталом тј. фундацијом која се сакупљала од њеног оснивања, тако да су имали на располагању 10.000 форинти. Изградња би се финансирала и из добровољних прилога и зајма. Овај предлог је одмах прихваћен и купљена је кућа браће Шлисер на Великој пијаци, а пројекат и градња поверени су будимпештанском архитекти Децеру. О овом догађају извештавала је и *Застава* у фебруару 1882. године⁵⁰⁹, истичући увек будну родољубиву свест Срба Сомбораца. На седници читаонице 9. маја 1882. године донесена је одлука да се купљена кућа сруши и сазида нова зграда, и већ је 25. маја исте године положен камен темељац. У темеље читаонице положен је по један сребрни и бакарни новчић, као и запис за будуће генерације у

⁵⁰⁷ Сима Бикар (Сомбор, 1832 - Сомбор, 1899) један од водећих привредника и најугледнијих грађана Сомбора друге половине 19. века.

⁵⁰⁸ „Прослава Српске сомборске читаонице“, *Голуб* 17, бр. 17 (1. 9. 1895): 261.

⁵⁰⁹ „У Сомбору 30. јануара“, *Застава* 17, бр. 20 (3. 2. 1882): [3].

херметички затвореној кутији од дебелог стакла са калиграфски написаним писмом следеће садржине:

„Сомборска српска читаоница закључила је у својој седници од 9. маја 1882. год. бр. 35 да назидва за своје потребе ову кућу.

Зиданем је руководио Одбор и то: г. Јустин Коњовић председник, Јован Јерасовић управитељ, Никола Бугарски благајник, Ника Грујић перовођа и чланови г.г. Сима Бикар, Младен Гергуров и палика Бикар.

План за кућу правио је Л. Децер, а зидао је З. Децер из Будимпеште. Исти је те године зидао и вермеђу.

Те године владао је Фрања Јосиф I.

Те године зидано је позориште.

Био је рат у Босни и Херцеговини.

Србија је постала краљевина.

Било је помрачење сунца и појавила се репата звезда.

У Дунаву била је с пролећа тако вода мала, да су код пакше људи сувом ногом Дунав прелазили.

Те године прогонили су у Русији Чивуте.

Темељ је положен 25. маја 1882. год.

Темељ је осветио Милош Јанковић, заменик проте.⁵¹⁰

Као крајњи рок за довршење градње био је 1. новембар 1882. године. Још док је трајала градња предузимљиви челници читаонице у *Застави*⁵¹¹ су штампали објаву о „издавању у своме красном новом здању (горњи спрат је читаоница) гостионице од 1. новембра т.г. на три године дана“.

Свечано освећење нове зграде одржано је на Св. Андрију 1882. године. Читаоница је усељена на горњи спрат, у највећој првој просторији била је сама читаоница, у другој „дворница за разговор и ћеретање“, а у трећој сала са билијаром и библиотеком, која је служила и за балове и забаве. Да би отплатили дугове око изградње, чланови читаонице су организовали приредбе са томболом, чајанке, пикнике, а за Светог Саву 1883. године супруга управитеља Јелисавета Јовановић заједно са осталим Српкињама приредила је појутарје у

⁵¹⁰ Записник одбора за зидање читаонице 17. марта 1882. год. у Сомбору.

⁵¹¹ „Објава“, *Застава* 17, бр. 102 (2. 7. 1882): [4].

корист Читаонице. Овај догађај је значајан за Читаоницу не само због тога што је прикупљен знатан приход него и због тога што су жене први пут прекорачиле њен праг.

Вихор међустраничких борби и раскола у Српској напредној странци није заобишао ни Сомбор. Бирачки збор Српске народне слободоумне странке у Сомбору донео је марта 1884. године одлуку да не присуствују конференцији у Кикинди, и после тог догађаја странка се дели на либерале и нотабилитете приклоњене српским велепоседницима, и на радикале које су подупирали трговци и занатлије. С обзиром да је после ове конференције лист *Застава* прешао у руке нотабилитета и из корена променио своју уређивачку политику тако да је све што је до тада заступао и бранио сада нападао, радикално опредељени чланови Читаонице сазвали су Ванредну скупштину 20. маја 1884, на којој је, после жучне расправе, донесена одлука да се *Застава* избаци из Читаонице све док је уређује Тоша Бекић. Крајем 1884. године *Застава* прелази у руке радикала са Јашом Томићем као главним уредником, док десница - нотабилитети оснивају свој часопис *Браник*.

Њихов сукоб у наредном периоду утицао је на целокупан политички и културно-просветни живот у Сомбору. С обзиром да су и једни и други били чланови Српске читаонице сукоб се неповољно одразио и на њен живот и рад. Наредне 1885. године одржана је Реставрациона скупштина Читаонице на којој је десница поражена не само политички, него је и доласком трговца Симе Бикара на место председника учињен ударац породично-родбинским везама сомборске „више класе“ и њеном кројењу политичког и културног живота Сомбораца. Поражени десничари, међу којима су се посебно истицали доктор Ника Максимовић⁵¹², Јустин Коњовић⁵¹³, Петар Вукићевић⁵¹⁴ и адвокат и књижевник

⁵¹²Никола Ника Максимовић (Сомбор, 1840 – Сомбор, 1907) најистакнутији политички првак Сомбора у другој половини XIX века. Један је од оснивача познатог књижевног друштва српске омладине „Преодница“, а потом и један од покретача Уједињене омладине српске. Максимовић је био међу оснивачима Милетићеве Српске народне слободоумне странке. Након несугласица у странци Светозара Милетића, Ника Максимовић се одвојио и основао тзв. „Нотабилитете“, који су 1884. г. донели познати „Кикиндски програм“. Био је писац бројних политичких и књижевних чланака у оновременим српским листовима.

⁵¹³Јустин Коњовић (Сомбор, 1836 - Сомбор, 1896) сомборски инжењер, један од најимућнијих људи свог времена. Био је активан у сомборском омладинском покрету *Гружани*, члан управе *Српског добровољног друштва* и председник Сомборске певачке дружине. После распада Милетићеве странке прикључио се „нотабилитетима“.

Мита Петровић⁵¹⁵ наредне четири године бојкотовали су рад Читаонице, и ишли су толико далеко у целој овој ствари да су постали чланови Мађарске читаонице. Читаоница постаје упориште левице односно радикала, од којих су се посебно истицали професори Ника Грујић⁵¹⁶ и Јован Благојевић⁵¹⁷. Сукоб је може се рећи, достигао свој врхунац 1892. године, када су сомборски радикали незадовољни начином на који је сомборски посланик и присталица Апоњијеве политике Паја Дракулић⁵¹⁸ водио *Српско црквено певачко друштво*, основали своје *Српско грађанско певачко друштво*. У исто време у Сомбору почиње да излази и антирадикалски лист *Српски Гласник*, чији су покретачи били Јустин Коњовић и Ника Максимовић, а уређивао га је Ђура Маширевић. Радикали су лист убрзо назвали *Гнусник*, а групу око њега *Гнусниковци*, због начина на који су се обраћали јавности. Највише су се устремили на Јована Благојевића, оспоравајући му све људске квалитете, идући тако далеко да су нападали и његов часопис намењен деци - *Голуб*. Странке нису бирале ни средства ни речи у међусобним нападима, излазећи из оквира грађанске пристожности и уз одсуство основних моралних и људских принципа. У таквим условима дочекана је и 1895. година када је Читаоница славила свој јубилеј – 50 година од оснивања. Уочи прославе јубилеја дописник *Заставе* из Сомбора извештава са одређеном дозом горчине о стању у Читаоници: „Ове године месеца марта навршиће се 50 година од како је у нас основана 'српска читаоница'. Ни једно српско место нема такве читаонице као што је наша. Али ни у једном месту нема таког немара и нехата према том просветном средишту као што је у нас. Дивна зграда, какве заиста нема ни једна читаоница у Српству, сведочи нам, да је некадња слога и свест сомборска могла да створи много, а данашње празне просторије читаоничке казују нам, да српска слога много ствара, ал неслога све обара. Стид нам удара у образе, кад помислимо, докле смо ми Сомборци дотерали да једва можемо да очувамо и

⁵¹⁴ Петар Вукићевић (Сомбор, 1828 – Сомбор, 1905) државни службеник, градоначелник Сомбора (1872-1880).

⁵¹⁵ Димитрије Мита Петровић (Панчево, 1848 – Будимпешта, 1891) дугогодишњи професор Српске учитељске школе у Сомбору, научник и књижевник, дописни члан Природњачког одељења Српске краљевске академије у Београду, објавио је више књига и уџбеника.

⁵¹⁶ Ника Грујић - Огњан (Сомбор, 1842 – Сомбор, 1892) сомборски учитељ, књижевник и српски политички трибун.

⁵¹⁷ Јован Благојевић (Сомбор, 1848 - Сомбор, 1918) оснивач и дугогодишњи уредник омладинског листа *Голуб*.

⁵¹⁸ Паја Дракулић (Сомбор, 1856 - Будимпешта, 1907) адвокат и политичар, припадник Апоњијеве мађарске Народне странке и посланик у мађарском државном сабору.

одржимо оно, што су нам очеви и дедови створили! Место да градимо и дижемо, ми се таворимо тек да се види да смо живи, а по мало и разграђујемо, у оваквим приликама ето, очекујемо ми 50-годишњицу читаоничку...⁵¹⁹

На свечану прославу, која је почела 2. септембра 1895. године, позвани су представници свих српских читаоница, разна културно - уметничка друштва, представници мађарске и православне црквене општине сомборске. Прослава је почела увече - бакљадом - поворком која је после обиласка града, завршила песмом певачких друштава испред куће председника Читаонице др Стевана Кронића⁵²⁰. Кронић је Читаоници поклатио свилену заставу, на којој је био извезен грб града и текст „Српска читаоница 1845-1895“. Сутрадан, на свечаној скупштини 3. септембра 1895. одржао је говор апелујући на помирење и слогу. Постоје две верзије овог говора, које се суштински разликују. У белешкама др Јоце Коњовића⁵²¹, које је прикупио Ђурица Антић, Стеван Кронић осврћући се на прошлост, истиче достигнућа Сомбораца на културном пољу и позива на помирење: „Дела народна траже посленике који ће истрајати у послу без обзира на осећања радости и жалости, љубав и мржњу. Људи настају и нестају а дела њихова стоје као светао споменик великог заједничког рада утолико чвршће, уколико је на ширим и поузданијим темељима подигнут. Овом приликом дозволите ми да нагласим да је за сваки народни подухват потребно одушевљење, али одмах подвлачим, да поред одушевљења требамо истрајности у раду и одважности. То су, мили гости, одсутна два услова од којих зависи успех и одбрана наших права. Без тога неће се ни камен са камена помаћи, акамоли да се остваре велике и племените идеје, од којих зависи успех и одбрана наших права. Будимо свесни да од наше слоге зависи успех, тим пре, јер нас чека јака борба а у тој борби треба да будемо несебични. Борба ради сићушних смерова, болесне амбиције појединаца и лично разрачунавање раствара, разара друштвени

⁵¹⁹„Педесетогодишњица српске читаонице“, *Застава* 30, бр. 7 (12. 1. 1895): [3].

⁵²⁰Стеван Кронић (Сомбор, 1852 - ?).

⁵²¹Радивој Плавшић у својој књизи *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960*, наводи различите изворе за овај говор. По фусногама у тексту говор је записао др Јоца Лалошевић, док се у прилогу на крају књиге као аутор записа именује др Јоца Коњовић (Сомбор, 1858 - ?). Провером Фонда Ђурице Антића у Историјском архиву у Сомбору није се могло утврдити ко је записао говор, јер је изгубљен. Говор је вероватно записао Јован Коњовић, јер се у Фонду Јоце Лалошевића налазе само његови политички говори о добровољачком питању. Говор се не налази ни међу говорима Јоце Коњовића, тако да се истраживања морају ослонити на посредне изворе, односно монографију Радивоја Плавшића.

организам. Нарочито подвлачим да би у животу наше Читаонице требали да отклонимо жучну борбу и страначку политику. У нашој претстојећој борби требамо миран, прибран, солидан и организован рад, јер ништа не помажу празне речи, узрујане и до крајности напете препирке и препотентни захтеви“. У другом говору који је уведен у записник Кронић говори уопште о разлозима оснивања читаоница код Срба, и њихове почетке доводи у везу са развојем новије српске књижевности и радом Вука Караџића и Ђуре Даничића. Само оснивање сомборске читаонице је од „епохалног значаја“ за сомборске Србе „јер је тиме подигнут храм српским осећајима, српским мислима, и љубави према народу свом“. Кронић наглашава да читаоница није била само читајуће друштво него је увек била активна на друштвеном и општенародном пољу и „у овој читаоници су се научили многи, и многи српски дисати, српски мислити, који су после целом српству на дику служили“.

На крају прославе је у великој сали „Ловачког рога“ одржана беседа и концерт, на коме је поред *Српског грађанског певачког друштва* из Сомбора, учествовао и *Мушки хор певачког друштва грађанске касине* из Сомбора, *Српско певачко друштво* из Суботице и *Хор занатлијског удружења* из Сомбора. О прослави су извештавали српски листови попут *Заставе*, *Српства*, *Голуба*⁵²².

После прославе педесетогодишњице страсти су се полако смириле и политичке странке су од тада заједнички радиле у њој. За часнике Читаонице бирани су припадници различитих политичких опредељења, али то се није позитивно одразило на њен рад. У Читаоници се поново одржавају добротворне забаве, а од оснивања *Добротворне задруге српкиња сомборкиња* 1896. године и у њеним оквирима *Српског девојачког кола* 1907, сви облици њихове друштвене и културно-просветне активности одржавани су у просторијама Читаонице.

За члана Читаонице је 1897. године примљен др Лаза Костић, њен будући и најславнији председник. Читаоница је била претплаћена на 45 листова и часописа. Руковођење Читаоницом преузимају конзервативни интелектуалци и велепоседници, орјентисани на поједине мађарске политичке партије, што постепено доводи до апатије чланства а саму Читаоницу у финансијску кризу, јер

⁵²² „Педесетогодишњица српске читаонице“, *Застава* 30, бр. 7 (12. 1. 1895): [3]; „педесетогодишња прослава српске читаонице у Сомбору“, *Српство* 1, бр. 21 (13. 8. 1895): [2]; „Прослава Српске сомборске читаонице“, *Голуб* 17, бр. 17 (1. 9. 1895): 261.

већина чланства није желела да плаћа чланарину. Финансијску кризу делимично су ублажили легати појединих чланова и грађана Сомбора: Ђоке Михајловића⁵²³, Лиле Стојковић, Берте Живановић, Јована и Јелисавете Јерасимовић.

На Рестаурационој скупштини 1901. године за председника Читаонице изабран је др Лаза Костић⁵²⁴, а за перовођу учитељ Стефан Илкић.⁵²⁵ Под утицајем Костића и Илкића већа пажња се поклања набавци часописа, новина и друштвеној библиотеци. Од тада па све до Првог светског рата Читаоница је набављала око 50 разних листова и часописа на српском, мађарском и немачком језику. На истој скупштини донесена је и одлука да Стефан Илкић сачини Статут библиотеке и да се заједно одштапају Устав Читаонице, Пословник, Кућевни ред, Статут библиотеке и каталог књига. *Статут за књижницу сомборске Српске Читаонице* усвојен је на Скупштини 13. јануара 1902. године, и према извештају библиотека је имала 1236 дела у 1321 свесци. Те исте године Српска Краљевска Академија у Београду одлучила је да Читаоници редовно поклања своја издања.

⁵²³Ђока Михајловић (Сомбор, 1813 - Сомбор, 1895) трговац, економ и земљопоседник. Један је од оснивача Српске читаонице, „Читалачког кружока“ (1857) и Општинске библиотеке (1859).

⁵²⁴Др Лаза Костић (Ковиљ, 1841 - Беч, 1910) српски песник, књижевник, филозоф, естетичар, преводаца, полиглота, доктор права, позоришни критичар, новинар и политичар своје службовање је започео као гимназијски наставник у Новом Саду; затим постаје адвокат, велики бележник и председник суда. Државна служба није могла да задовољи Лазин дух и он почиње да се бави искључиво књижевношћу, новинарством, политиком и јавним националним пословима. Као посланик у Угарском сабору и један од сарадника Светозара Милетића, борио се живо и смело за српске интересе. Једно време живи у Београду и уређује часопис *Српска независност*, али под притиском реакционарне владе напушта Србију. На позив кнеза Николе одлази у Црну Гору где ради као уредник званичних црногорских новина и кнежев политички сарадник. По повратку са Цетиња преводио је, за хрватску Земаљску владу, Дербургове *Пандекте*, у којима је установио бројне иновације у правној терминологији. Последњих петнаест година живота провео је у Сомбору, где се 1895. године оженио богатом наследницом Јулијаном Паланачки. Врсни познавалац античких и модерних језика и културе преводио је Шекспира, Хомера, Хајнеа и друге. У Сомбору је 1902. г. објавио своју познату студију-памфлет *О Јовану Јовановићу Змају (Змајови), његову певању, мишљењу и писању* – неку врсту свог животног песничког, естетског и филозофског манифеста, које је изазвало праву буру у књижевном свету свог доба; ту је годинама водио белешке о „снохватицама“ које је записивао у свој *Дневник снова*, а у пролеће 1909. године, пише своју последњу песму, изузетне језичке, стилске и духовне лепоте и ненадмашне осећајности, чувену *Santa Maria della Salute*, надахнуту љубављу према Ленки Дунђерски. За члана Српског ученог друштва изабран је 1883. године, а почетком 1909. г. изабран је за члана Српске краљевске академије.

⁵²⁵Стефан Илкић (Сомбор 1875 - 1963) учитељ, катихета, публициста, управник Градске библиотеке. Годинама је био активни друштвени и културни посленик Сомбора. Предсеник омладинског удружења *Напредак*, перовођа *Добротворнег задруге Српкиња Сомборкиња*, председник *Сомборске српске певачке дружине*, председник *Свештеничког удружења* и члан *Историјског друштва* у Сомбору. Годинама се бавио публицистиком и књижевним радом. Био је један од најактивнијих сарадника (једно време и уредник) првог српског педагошког часописа *Школски лист*, сарадник недељног листа *Слога*, а између два рата издавао је и уређивао часопис *Духовна стража*.

На Рестаурационој скупштини 1912. године одлучено је да се библиотека преуреди и да се задрже само новије књиге. Остале књиге поклоњене су Матици Српској и Учитељској школи у Сомбору, али нема података колико је раритета том приликом поклоњено овим установама⁵²⁶.

Што се тиче културних манифестација у периоду до првог рата, остало је забележено само обележавање 50-годишњице смрти песника Бранка Радичевића, и том приликом поред парастоса одржана је и Свечана скупштинска седница у октобру 1903. године.

Млађи чланови читаонице на челу са Стефаном Илкићем покушали су да оживе културно - просветну и политичку делатност Читаонице. Стефан Илкић је читаоничком Одбору поднео предлог о оснивању Народног универзитета унутар Читаонице указујући на потребу стварања друштвеног центра који ће окупљати Србе и припомоћи да се развије здраво јавно мњење и подстицати рад. Он је упутио Читаоници предлог о оснивању друштвеног центра „...јер је једино српска читаоница позвана, да постане онај жељени друштвени центар, који нам је јако потребан“⁵²⁷. Даље у свом чланку он истиче да је неопходна модернизација читаоничког живота који је потребно довести у склад са текућим друштвеним потребама, јер ће у супротном постати застарела установа бачена у заборав. Овакви предлози нису наишли на одобравање старијих чланова. У периоду од 1907. до 1914. године једине културно-просветне активности у Читаоници одржавало је *Девојачко коло* и *Трговачко коло*, којима је Читаоница уступала просторије за њихове приредбе. Године 1910. умире у Бечу Лаза Костић, председник Читаонице. У име Читаонице од свог председника опростио се њен секретар др Бранко Маширевић, који је између осталог истакао да „под његовом мудрошћу и савесном управом осигуран је опстанак наше читаонице, те је тако постала она средиштем целог овомесног српског грађанства и једна од најзначајнијих друштвених просветних установа наших у Сомбору“⁵²⁸. На песников гроб чланови Читаонице нису положили венце већ су уместо тога даровали 50 круна сомборском сиротишту и Певачком дому. На Св. Андреју

⁵²⁶Радивој Плавшић, „Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960“ (Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961), 138.

⁵²⁷Стефан Илкић, „Срби Сомборци“, *Слога* 3, бр. 25 (1907):1.

⁵²⁸„Погреб дра Лазе Костића“, *Слога* 6, бр. 49 (1910): 3.

Првозваног одржана је Главна скупштина на којој је одлучено да ће Читаоница годину дана бити у жалости и неће бирати новог председника⁵²⁹.

Смрћу Лазе Костића окончан је и на неки начин живот сомборске читаонице. После Првог светског рата уједињењем војвођанског Српства са матицом Србијом, српске читаонице полако губе своју улогу и значај. У марту 1921. године управник Градске библиотеке је проследио молбу Српској читаоници „да своју библиотеку уступи граду било бесплатно, било уз награду, да би се тиме број српских књига у град. библиотеци увећао и тако библиотека постала приступачнија српској публици“⁵³⁰. Ванредна скупштина Читаонице одлучила је да се читаоничка књижница уступи градској библиотеци „на реверс“ на годину дана, с тим да чланови читаонице могу све књиге употребљавати⁵³¹.

Упозорење које је давне 1908. године у свом чланку „Српска читаоница у Сомбору : неколике рапсодије пред годишњу скупштину“ објављеном у *Слоги*, дао Стефан Илкић визионарски предвиђајући крај ове установе није озбиљно схваћено: „Већ и само поштовање према намерама оснивача Српске Читаонице иште од нас да овим завештањем рукујемо онако, како потоњи културни наш историчар не ће моћи тврдити: велике намере и тежње су предали јаки дедови мекшем потомству, па су тиме још ускорили копњење и венуће његова живота....Кружење крви у Читаоници бива из године у годину све тромије као у организму који стари...Код нас многи Читаоницу употребљавају као јефтину кафану“⁵³².

Живот Српске читаонице у Сомбору настављен је до данас. После Другог светског рата нова власт ју је 1957. године преименовала у Читаоницу „Лаза Костић“ избацујући префикс „српска“ из њеног имена. Данас читаоница носи назив Српска читаоница „Лаза Костић“, а њена основна сврха је изгубљена у прохујалим временима и од славе и значаја за српски народ остало је само име. Читаоница у сарадњи са Градском библиотеком „Карло Бијелички“, Колом српских сестара, Црквеном општином и другим институцијама и друштвима

⁵²⁹Радивој Стоканов, прир., *Устав Сомборске српске читаонице* (Сомбор : Историјски архив : Српска читаоница „Лаза Костић“, 1998), 78 - 80.

⁵³⁰Архив Градске библиотеке „Карло Бијелички“, Од Сената града Сомбора, бр. 6466 / 1921.

⁵³¹Архив Градске библиотеке „Карло Бијелички“, Извод из записника са седнице Управног одбора Срп. Чит. одржане 22.-ог децембра 1921. год.

⁵³²Стефан Илкић, „Српска читаоница у Сомбору : неколике рапсодије пред годишњу скупштину“, *Слога* 4, бр. 47 (1908): 1.

организује књижевне вечери, прославе годишњица и друге манифестације, али већину времена је намењена искључиво потребама чланова. Књижни фонд је занемарен, смештен је у два ормана и броји 1093 књиге. Не зна се где је нестала архивска грађа о читаоници на основу које је Радивоје Плавшић писао своју монографију *Читаоница „Лаза Костић“: 1845 - 1960*⁵³³.

Српске занатлије су у Сомбору основале Занатлијску читаоницу 1890. године, али с обзиром да нису предале своја Правила на одобрење, њен рад наредбом великог жупана Бач - бодрошке жупаније забрањен исте године⁵³⁴. Две године касније пропао је још један покушај занатлија да оснују своју читаоницу. Овога пута власти су им замериле да је Правилник о раду непотпун и да циљеви друштва нису јасно формулисани⁵³⁵.

3.3. Српске читаонице у Новом Саду

3.3.1. Српска читаоница

Идеја о оснивању српске читаонице у Новом Саду сигурно је зачета пре 1845. године. Почетком 19. века Нови Сад се развија не само у привредном, него и у културном и просветном погледу. Српска гимназија основана је 1810. године, покренут је *Летопис* 1824. године, занатлије имају своје цехове, а грађански слој се све више претплаћује на нове српске књиге и новине. Повећава се и број наслова српске штампе, која је, иако штампана ван територије Војводине, била намењена српској читалачкој публици. Душан Попов истиче да су у Новом Саду,

⁵³³ Архива Српске читаонице данас обухвата само грађу која се односи на последњих десетак година и није доступна истраживачима. Председник Управног одбора не зна шта се десило са архивском грађом везаном за период до 1918. године. Није предата Историјском архиву у Сомбору, као ни Градској библиотеци „Карло Бијелицки“.

⁵³⁴ Историјски архив Сомбор, бр. 923 /1890. Магистрат слободног краљевског града Сомбора.

⁵³⁵ Историјски архив Сомбор, бр. 4360 /1893. Магистрат слободног краљевског града Сомбора.

пре оснивања Српске читаонице, постојала три места где су новосадски интелектуалци читали књиге и новине. Прво се налазило у књижари Емануила Јанковића, у кући „Код белог лава“, чији су се посетиоци зацело задржавали да нешто занимљиво прочитају и о томе продискутују. Друго, у “гимназијском књигохранилишту”, где су се читале стручне књиге и лепа књижевност, а које је утемељио Павел Јозеф Шафарик, када је постављен за директора Новосадске гимназије, и апеловао на Новосађане да помогну богаћење библиотеке⁵³⁶. О трећем месту окупљања нема уверљивих докумената. Алимпије Поповић, председник Српске читаонице 1938. године, спомиње у свом захтеву Градском поглаварству да му се одобре средства за обнову библиотеке Српске читаонице „која постоји од год. 1838, и која је „за време рата потпуно уништена“. Поглаварство је одбило молбу, сматрајући да је довољно што издваја одређену суму за Матичину библиотечку делатност, и да још једно „књигохранилиште“ није потребно⁵³⁷. О овој читаоници не постоји ниједан други архивски податак, који би потврдио њено постојање.

У *Пештанско-будимском скоротечи* из 1842. године, налазе се подаци о томе да родољубиви Новосађани који су се претплатили на *Скоротечу*, *Сербске народне новине* и београдске *Сербске новине*, остављају исте у кафани „Код зеленог венца“, да би и други грађани могли да их читају⁵³⁸, али нема података да је на том месту основано неко читаоничко друштво.

Исте године су *Сербске народне новине*⁵³⁹ објавиле вест да у Новом Саду постоји библиотека, али да је треба боље уредити, како би била доступнија и грађанству и ђацима српских школа. Дописник предлаже да се изда "ротулус"-каталог како би грађанство и ученици знали каквих књига има у библиотеци, и да се уведе и обавеза за новосадске штампаре да по један примерак сваке одштампане књиге дарују библиотеци. У тексту се даље напомиње да у граду постоји једна „књигопечатња“, а да друга треба да се отвори, да је велики број грађана на списковима пренумераната што показује да су веома заинтересовани за

⁵³⁶ Душан Попов, „Почеци Српске читаонице“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 79 - 80.

⁵³⁷ Писмо Српске читаонице Градском поглаварству, Архива Градске библиотеке у Новом Саду, бр. 25, 25. XI 1937.

⁵³⁸ *Пештанско-будимски-скоротеча* 1, бр. 18 (30. 8. 1842): 106.

⁵³⁹ *Сербске народне новине* 5, бр. 65 (23. 8. 1842): 262.

књигу и читање, и да би била срамота да Нови Сад нема једну лепу библиотеку. Која библиотека је у питању, не види се из овог дописа. С обзиром на чињеницу да је у том периоду, у Новом Саду, српском грађанству и ђацима била на располагању библиотека Српске православне велике гимназије, можемо претпоставити да је реч о њој. Ову библиотеку, основану 1819. године, помиње и Васа Стајић у својој монографији о новосадској гимназији⁵⁴⁰. Потврду за ову тврдњу, можемо пронаћи и у допису која се налази у *Сербским народним новинама* из 1846. године, где аутор износи податак да у Новом Саду желе да „заведу“ библиотеку, „премда гимназијалну библиотеку лепу и красну имамо, али никад у њу и независимо, а камоли да јо умножавамо“⁵⁴¹.

Исто гласило две године касније доноси вест да се новосадска младеж окупила и основала „зрилиште србско, при когъ представленијама разны игра театралны“ са циљем да установе новчану потпору за оснивање читаонице, и да је исто друштво организовало бал на коме су сакупљани добровољни прилози у корист читаонице⁵⁴². Бал је одржан на Стрелишту, 14. августа 1844. године, а присуствовало му је сво српско племство из Војводине и енглески конзул из Београда.

Када се у угарском делу Монархије уместо латинског језика за званични језик увео мађарски, Срби су, сматрајући да ће овај чин власти неповољно утицати на опстанак српског језика и српску националну независност, предузели кораке за оснивање читаоничког друштва. Како истиче Т. Милитар⁵⁴³ било је природно да се у таквим условима оснује установа, која ће својим члановима омогућити читање већег броја књига и новина, а читаоница је имала задатак да на културном пољу заустави талас мађаризације. С обзиром да су новчана средства била велика препрека поново је организован бал, у гостионици „Код фазана“, 6. септембра 1845. године, о чему извештавају и *Сербске народне новине*, чији се допис завршава речима: „Наша се србска читаоница завела са новчаномъ подпоромъ одъ две хиляде форинти бечке вредности, а књижевномъ одъ едне

⁵⁴⁰ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду* (Нови Сад : Матица српска, 1949), 231 - 232.

⁵⁴¹ Н. „Из Н. Сада. – (Докле ћемо тако сакато радити?)“, *Сербске народне новине* 9, бр. 98 (12. 12. 1846): 389 – 390.

⁵⁴² *Сербске народне новине* 7, бр. 72 (10. 9. 1844): 286 – 287.

⁵⁴³ Трива Милитар, „Новосадска Српска читаоница“, *Књижничар* бр. 15 (1955): 376 - 382.

хиљаде комада разны и важны кнѣга до садъ; а светчано заведеніе те држат' ће се у идућу неделю на зачатіе св. Јована⁵⁴⁴.

Оснивачка скупштина је одржана 23. септембра 1845. године, када су установљена и правила читаонице и њена привремена управа. За привременог председника изабран је новосадски адвокат Јован Рајић⁵⁴⁵, за потпредседника парох Саборне цркве Платон Јевремовић, а за секретара Радивоје Стратимировић. Као први библиотекар спомиње се Глигорије Глиша Новаковић⁵⁴⁶. Јован Рајић је у име читалачког друштва известио Магистрат о припремама за оснивање читаонице и изради статута⁵⁴⁷. Српска читаоница је прво смештена у зграду Грчке школе, да би се ускоро преселила на Главну улицу (Змај Јовина). Устав Читаонице одобрен је тек крајем 1846. године, од стране Намесничког већа у Будиму, које је тражило да се пре одобрења изврше промене у статуту.

Из дописа *Сербским народним новинама* из 1846. године⁵⁴⁸ сазнаје се да се у Читаоници одржавају балови, и да је захваљујући прилозима читаоничко друштво у стању да ради на „поспѣшествованю“ српске литературе, као и да су предузети кораци да читаоница издаје књижевни часопис који би одговарао потребама српске књижевности. Такође, од једног дописника сазнајемо да је покретање часописа остало само идеја, и да су постојале жеље појединих чланова да Читаоница постане Саборна, као и да неки желе да разоре Матицу српску у Пешти, а да њени чланови пређу у Српску читаоницу⁵⁴⁹.

Сербске народне новине и током 1847. године доносе неколико дописа о новосадској Читаоници, из којих се сазнаје да је на ванредној скупштини 10. маја 1847. године, после оставке Јована Рајића, за председника Читаонице изабран Јован Хаџић⁵⁵⁰; да Читаоница лепо напредује и да је одржан бал са лутријом-ручним радовима које су новосадске Српкиње даровале у корист Читаонице, тако да је фонд Читаонице знатно обогаћен. У допису из бр. 93 истих новина, стоји да

⁵⁴⁴*Сербске народне новине* 8, бр. 75 (23. 9. 1845): 297 – 298.

⁵⁴⁵Јован Рајић (1806-1856) адвокат, вицефишкар новосадског Магистрата, професор на крагујевачком Лицеју.

⁵⁴⁶Глигорије Новаковић (1798 - ?) учитељ, као библиотекар Читаонице спомиње се у тексту „Србство у Новом Саду“ у *Сербским новинама* од 10. 9. 1846. године, бр. 72.

⁵⁴⁷Историјски архив Града Новог Сада, Ф1, 5511/1845.

⁵⁴⁸*Сербске народне новине* 9, бр. 23 (21. 3. 1846): 89 – 90.

⁵⁴⁹*Сербске народне новине* 9, бр. 98 (13. 12. 1845): 389 - 392.

⁵⁵⁰Јован Хаџић - Милош Светић (Сомбор, 1799 - Нови Сад, 1869), песник, преводилац, правник, председник Матице српске, израдио је Грађански законик Кнежевине Србије. Изабран је за сталног председника Читаонице 1847. године и на том положају је био до 1861. године.

Читаоница има 9 „основатеља“, који су приложили сваки по 100 форинти, 200 чланова који плаћају по 10 форинти годишњу чланарину, као и више „приложника“. У читаоници има 18 новина и преко 1500 књига, а годишње се за набавку нових књига издваја 250 форинти. Годишњи приход Читаонице је 2500 форинти, а непокретни капитал износи преко 5000 форинти.

Наредне 1848. године почиње револуција, и не зна се поуздано шта се дешавало са Српском читаоницом. Уништена је, као и цео град, у бомбардовању 12. јуна 1849. године, и са тим је окончан први период у животу новосадске Читаонице.

Крајем 50-тих година 19. века новосадски Срби покушавају да обнове и покрену културни живот у свом девастираном граду. Почетком марта 1858. године постојала је и иницијатива да се капитал читаонице преда фонду новосадске гимназије, јер је била, како пише *Дневник* „слаба е или никаква надежда“ да власти у граду одобре њену обнову⁵⁵¹. Јован Ђорђевић, уредник *Србског дневника*, у свом листу током 1858/59. године константно објављује расправе везане за обнову читаонице. Њему се у томе придружује и Светозар Милетић. У чланку објављеном у *Дневнику* 2. септембра 1858. године, он поставља питање о судбини читаонице и њеног фонда. Председник читаоничког друштва још увек је Јован Хацић, који бојећи се да ће у новим политичким приликама изгубити подршку чланства са једне стране властима шаље молбе за обнову рада читаонице, а са друге сазива чланове да се изјасне на скупштини да фонд Читаонице поклоне Гимназији, што би окончало њено постојање. Полемика је у *Србском дневнику* трајала и целу наредну годину, да би ипак крајем 1859. године коначно био заказан састанак бивших чланова Читаонице, на којем су се сви присутни изјаснили да се пошаље молба за обнову рада Читаонице Намесништву Војводства у Темишвару. Молба им је услишена, а на скупштини чланова одржаној 26. децембра 1859. године одлучено је да се уради нови статут и устав. Ипак, морало је проћи још две године да би Читаоница наставила са својим радом. Уредник *Србског дневника* Јован Ђорђевић је редовно извештавао о дешавањима око обнове њеног рада, оштро осуђујући немарност и летаргију чланова скупштине Читаонице. У овоме му се придружио и Ђорђе Поповић

⁵⁵¹ „Нови Сад 4. марта“, *Србски дневник* 7, бр. 19 (6.3.1858): [2]; „Изяснѣиѣ“, *Србски дневник* 7, бр. 20 (9. 3. 1858): [2 - 3].

Даничар, који преко свог листа *Данице*, такође почиње да извештава о овим догађајима.

На скупштини одржаној јануара 1861. године дефинисани су и основни задаци читаонице и да ће она бити место где ће се неговати „умно развијање духа изображености, човечности и друштвености“. По одлукама скупштине члан читаонице је могао бити свако, без обзира на то које је вере и националности, а за потребе читаонице набављаће се осим српских часописа и часописа на свим словенским језицима, још часописи на немачком, француском, грчком и мађарском језику. На овој скупштини Читаоница је била само формално обновљена, јер нису били изабрани чланови скупштине као и место где ће се она сместити. Председник скупштине Јован Хаџић је одуговлачио са решавањем ових питања, што је изазвало велико незадовољство чланова. За немар га директно оптужује и Емил Чакра⁵⁵² у *Српском дневнику*⁵⁵³.

Јован Хаџић коначно заказује скупштину 2. марта 1861. године, да би се изабрало часништво Читаонице. На овој скупштини он подноси оставку, а за председника новосадске Читаонице једногласно је изабран Светозар Милетић, за потпредседника хирург Димитрије Сарачевић, а за секретара Јован Јовановић Змај. Избором Милетића за председника и Змаја за секретара Читаонице, започиње њен најплоднији период у коме је „читаоница постала поље на којем ће млађи и напреднији новосадски кругови да се окупљају и да развијају делатност у духу нове културно-политичке идеологије либералистичкога правца“⁵⁵⁴.

За свој први задатак Милетић, као председник Српске читаонице, узео је оснивање Српског народног позоришта, у чему је имао велику и несебичну помоћ Јована Ђорђевића, уредника *Српског дневника*. Ђорђевић серијом чланака у *Српском дневнику* крајем 1860. године, указује на значај оснивања једне овакве институције. У том периоду, на политичком плану, решава се питање Српског Војводства и угрожена је српска аутономија у Аустрији. Апелујући на народну свест истиче преку потребу и значај оснивања народног позоришта, које само као

⁵⁵²Емил Чакра (1837 - 1884) књижевник, писац и уредник листова и алманаха. Сарађивао је у више листова (Световид, Седмица, Словенка, Путник, Србобран, Лист за Народ, Даница, Летопис Матице српске, Јавор). Био је члан књижевног одељења Матице српске и уредник Словенке, Путника и Листа за Народ. Засебно је објавио: Словенска азбука кирилица и латиница једна према другој, алманах Слога и путописе: Сто дана по Југославији и На Неретви.

⁵⁵³ *Српски дневник* 11, бр. 6 (9. 1. 1861): [3 - 4].

⁵⁵⁴Трива Милитар, „Новосадска Српска читаоница“, *Књижничар* бр. 15 (1955): 379.

такво-народно, може сачувати Србе од „моралне смрти“. Другим својим чланком, објашњава на који начин се позориште може основати, који су предуслови за то и позива Србе да дају добровољне прилоге за његово оснивање. У свом трећем чланку, када је већ дошло до укидања Војводства, Ђорђевић указује да цео српски народ треба да узме учешћа својим прилозима у оснивању позоришта а дужност да се брину о позоришном фонду поверава читаоницама које су „средоточија за просвету, стецишта интелигенције и одабранији становника једног места“⁵⁵⁵.

Челници Српске читаонице, после молбе дилетантске позоришне трупе Јована Кнежевића, да их Читаоница прими, одлучили су да оснују *Друштво за Српско народно позориште*, које је имало задатак да обави све припреме за оснивање позоришта, подизање позоришне зграде и да добије законско одобрење угарских власти. Друштво је било под надзором Српске читаонице све док позориште није постало самостална установа. Српска читаоница која је оформљена легално и имала свој Устав, могла је од угарских власти тражити дозволу за оснивање позоришта, и чим је дозвола добијена, преко *Српског дневника* кренуло се у сакупљање добровољних прилога за оснивање сталног позоришта, и оно је основано 16. јула 1861. године. Чланови Читаонице и Друштва ангажовали су се око сакупљања добровољних прилога за позориште, и упућени су позиви свим српским општинама да новчано потпомогну оснивање. Тек годину дана касније, крајем маја 1862. године, одржана је Оснивачка скупштина Друштва, а председник Српске читаонице Светозар Милетић саопштио је да су власти одобриле оснивање Друштва⁵⁵⁶. За председника *Друштва за Српско народно позориште* изабран је Стеван Брановачки⁵⁵⁷, потпредседника Јован Ђорђевић а секретара Јован Јовановић Змај. Усвојен је и Устав Друштва⁵⁵⁸ и изабран Управни одбор. *Друштво за Српско народно позориште* одваја се од Читаонице 1865. године и започиње свој самосталан рад.

⁵⁵⁵ „Народно позориште“, *Српски дневник* 11, бр. 13 (1861): [1 - 3].

⁵⁵⁶ Позив за оснивање Српског народног позоришта у Новом Саду, Архив Војводине, Ф. 35, кут. 4, бр. 1; Записник установљујуће скупштине Српског народног позоришта у Новом Саду, Архив Војводине, Ф. 35, кут. 4, арх. бр. 5.

⁵⁵⁷ Стеван Брановачки (1804 - 1880) био је новосадски судија, народни посланик, градоначелник, председник Матице српске.

⁵⁵⁸ УСТАВЪ за Читаоницу сербску у Н. Саду. – У Новомъ Саду . Брзотиском Игната Фукса, 1861. - [2], 8 стр. ; 18 см. Градска библиотека у Новом Саду, Завичајна збирка, сиг.: А1 – 12.

Српска читаоница се ангажовала и на другим пољима у овом периоду. Учествовала је у организацији прославе, која је у августу 1861. године у Новом Саду, приређена у част стогодишњице рођења Саве Текелије. Три године касније, 1864. године одржан је помен Вуку Карацићу чиме је ново руководство Читаонице желело да покаже да Српска читаоница „није више антивуковска тврђава“⁵⁵⁹. Када је исте године дошло до пресељења Матице српске у Нови Сад, ове две српске институције успостављају коректне и пријатељске односе. Те исте године, Милетић је по други пут изабран за председника Читаонице, и одлучено је да њени чланови могу бити и новосадски трговачки помоћници, што је било у складу са Милетићевом политиком демократизације друштва. У Читаоници је уведена потпуна национална равноправност и верска толеранција, што се огледа у сарадњи са новоформираном Хрватском читаоницом у Мајуру, код Петроварадина. Милетић и његови истомисљеници све више утицаја имају и у Матици, а сам Милетић постаје потпредседник Матичиног Књижевног одељења. Млађа генерација прихвата Вукову реформу, а старе снаге са Хаџићем на челу полако губе свој утицај. Поред позоришта, Читаоница је 1867. године учествовала и у оснивању првог српског певачког друштва, а годину дана касније и *Српског друштва за радиност*.

Што се тиче смештаја Читаонице, неколико пута се селила, мада је увек била у центру Новог Сада, у некој од главних улица. Убрзо по пресељењу Матице српске у Нови Сад ове две установе су користиле заједнички простор и селиле се из зграде у зграду, све до 1888. године, када се раздвајају једна од друге. У свом тексту⁵⁶⁰ о Српској читаоници Илија Огњановић Абуказем⁵⁶¹ наводи да је она била смештена на сред пијаце у кући, која је била својина Матице српске. Читаоничке просторије су заузимале цео први спрат. Поред централне читаоничке дворане постојале су још четири просторије. У једној од просторија на два дугачка зелена стола, члановима је било на располагању око четрдесет разних новина. Читаоница је имала и простор за обедовање. Абуказемов рукопис сведочи

⁵⁵⁹Живан Милисавац, „Српска читаоница и Матица српска“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 166.

⁵⁶⁰ Илија Огњановић Абуказем, „Српска читаоница у Новом Саду – примедбе једног седог члана“, Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М4975.

⁵⁶¹ Илија Огњановић Абуказем (Нови Сад, 1845 – Нови Сад, 1900) хирург, књижевник, научни радник.

и о активном животу читаонице: „Једни читају новине, други се билијаре, трећи боме хоће мало и да се картају, четврти, пети и шести кибицују, седми политизирају, осми пију каву и пуше, девети гледе кроз прозоре и балконе и плуцкају доле на сиротињу и тд.“⁵⁶². До године 1898. нема података где се налазила Читаоница, а од те године она је смештена у Задужбини Марије Трандафил. Интересантан је податак да за све то време није било ближе сарадње између Библиотеке Матице српске и Српске читаонице, и њихов однос се углавном заснивао на односу станодавац-закупац. Матица је, као и свим другим читаоницама, и новосадској поклањала своја издања, али неке ближе сарадње и заједничког деловања није било.

Милетић је на челу Читаонице био све до 1866. године, када је због својих политичких обавеза поднео оставку. У то време је већ био под будним оком угарских власти због својих политичких иступања, и није желео да доведе Читаоницу у незгодан положај. Њега је на месту председника заменио трговац и добротвор Марко Поповић, који са Милетићем и Народном странком сарађује до 1867. године, када Читаоница одступа из оквира Милетићевог општеномског покрета⁵⁶³.

У јеку омладинског покрета 60-тих и 70-тих година 19. века, Читаоница свесрдно потпомаже рад Уједињене омладине српске. Утицај Омладине на живот и рад Читаонице огледа се и у прихватању одлука прве Омладинске скупштине, одржане у Новом Саду 1866. године, које су се тичале рада на напретку и ширењу образовања народа. Током 1867. године одржава се низ предавања са књижевним, историјским и друштвеним темама, и она поред беседа, постају устаљена културна делатност Читаонице. Такође, под утицајем Омладине, 1868. године оснива се и *Српско друштво за радиност*, а Главна скупштина Читаонице, још годину дана раније, док су текле припреме за оснивање *Друштва*, доноси одлуку да се пресели у просторије *Друштва*, и да заједничким снагама раде за добробит народа. Ова сарадња трајала је до 1873. године када Министарство унутрашњих дела укида *Друштво за радиност*, које је деловало под утицајем Уједињене

⁵⁶² Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М4975.

⁵⁶³ Живан Милисавац, „Српска читаоница и Матица српска“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845-1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 167.

омладине, а угарске власти су забранивши деловање ове организације, настојале да укину и сва удружења повезана са њима⁵⁶⁴.

У *Застави* из 1871. године, налазимо вест о оснивању друштва *Српско новосадско коло*, које се најављује као „друштво за политички саобраштај, политичко образовање и делање слободоумних грађана у Новом Саду и околини“. Статут Друштва је одобрен две године касније, и оно се 1875. године спаја са Српском читаоницом, мада већ од следеће године ова два друштва делују одвојено, једни на политичком, други на културном плану⁵⁶⁵. У Читаоници се одржавају и састанци *Срба занатлија Новосађана*, деоничара прве Бачке трговачке и прометне Банке, скупштине јахачког, веслачког и ватрогасног друштва⁵⁶⁶. После примедби на статут⁵⁶⁷, које је Магистрат упутио челницима читаонице 1876. године, читаоница усваја нови Статут (Устав) исте године⁵⁶⁸. У првом члану Устава стоји да се постојећа читаоница у Новом Саду обнавља и „установљава ради развијања изобраења, човечности и друштвености“.

Од самог свог оснивања 1845. године, новосадска Српска читаоница велику је пажњу поклањала друштвеном животу грађана. Балови су у Новом Саду одржавани у кафанама и Градској кући. На баловима су учествовала певачка друштва, играло се српско коло, скупљали се добровољни прилози. Српска читаоница која је била централна друштвена установа у Новом Саду предузимала разне активности на друштвено-политичком и културно-националном плану, организујући балове, беседе, села, предавања дилетантске позоришне представе и друго⁵⁶⁹.

⁵⁶⁴Радован Мићић, „Српска читаоница и Уједињена омладина српска“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божићар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 176 - 179.

⁵⁶⁵ Исто, стр. 180.

⁵⁶⁶Драган Којић, „150 година Српске читаонице у Новом Саду“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845-1995*, уређивачки одбор Божићар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 10-11.

⁵⁶⁷ Историјски архив Града Новог Сада, Ф 1, 5114 / 1876.

⁵⁶⁸ Историјски архив Града Новог Сада, Ф 1, б.б. / 1876; Устав за Читаоницу српску у Новом Саду. – У Новом Саду : Српска народна задружна штампарија, 1877. – 10. Стр. ; 17 цм. Историјски архив града Новог Сада, Ф259, 34797/1941. Види Прилог 7.

⁵⁶⁹Хранислав Ђурић, „Музички живот, балови и беседе у Српској читаоници у Новом Саду : од њеног оснивања 1845. г. до I светског рата“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845-1995*, уређивачки одбор Божићар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 182-193.

Од 1867. године па све до Првог светског рата, новосадска Српска читаоница подстицала је културна дешававања у граду и у њима активно учествовала. Поводом двадесетпетогодишњице песничког рада Јована Јовановића Змаја, 1874. године, организовала је прославу Змају у част; у периоду 1875 - 77. године одржан је низ вечерњих забава са предавањима, свиркама, декламацијама, игранкама; читаоница је учествовала и у преносу посмртних остатака Бранка Радичевића на Стражилово; организовала помоћ пострадалима од поплаве грађанству Загреба заједно са Певачким збором „Újvidéki Dalárda“. Добру сарадњу Читаоница је имала са Војном музиком петроварадинске 70. пешачке пуковније, која је често суделовала у извођењу музичких програма. Читаоничко мешовито певачко друштво редовно је одржавало концерте, а њиме су руководили између осталих Јован Грчић, Хуго Доубек⁵⁷⁰, Јосиф Јудл⁵⁷¹. У фебруару 1896. године у Новом Саду је одржана велика прослава посвећена 70-годишњици Светозара Милетића, у којој је учествовало и читаоничко певачко друштво. Ово певачко друштво расформирано је после неколико година, а заменила га је *Певачка дружина Трговачке омладине*, која је формирана као огранак Српске новосадске читаонице марта 1899. године⁵⁷². Певачко друштво при Српској читаоници поново је основано 1905. године, и учествује на свим селима које Читаоница организује.

По избијању Првог светског рата, сва имовина Српске читаонице је уништена, заједно са њеном архивом. Готовина је депонована код новосадске Српске гимназије⁵⁷³. Читаоница обнавља свој рад 1919. године, али у новоформираној држави она губи значај и улогу коју је имала у ранијем периоду.

⁵⁷⁰Хуго Доубек (Стренице, Чешка, 1852 – Мостар, 1897) педагог и композитор.

⁵⁷¹Јосиф (Јован) Јудл, музичар и композитор чешког порекла.

⁵⁷²Хранислав Ђурић, „Музички живот, балови и беседе у Српској читаоници у Новом Саду : од њеног оснивања 1845. г. до I светског рата“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), 200-240.

⁵⁷³Драган Којић, „150 година Српске читаонице у Новом Саду“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), стр.10-13.

3.3.2. Српска занатлијско - ратарска читаоница

У Новом Саду је 1901. године основана и Српска занатлијско-ратарска читаоница. Циљ друштва био је да се створи средиште, где ће се окупљати првенствено новосадски ратари и занатлије „у сврху унапређења друштвено живота и просвете“⁵⁷⁴. Да би се постигао овај циљ друштво ће „...б) држати новине и часописе; в) набављати књиге из свију грана науке и привреде, као и поучне и забавне; г) приређивати јавна предавања и забаве“. Чланови друштва могли су бити само „безпрекорни“ угарски држављани. О друштвеним пословима читаонице старали су се главна скупштина, управни одбор, председник и управник. Главна скупштина одржавана је најмање једном годишње у јануару месецу. Часништво друштва чинили су председник, управник, перовођа и књижничар, благајник и осам чланова управног одбора. Читаоница је сигурно радила и у првој декади 20. века, што доказује плакат који се чува у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти⁵⁷⁵. Плакат садржи позив на бербанску забаву са игранком, која треба да се одржи 28. септембра 1908. године. Други подаци о раду ове читаонице нису пронађени.

3.3.3. Женска читаоница „Посестрима“

У јануару 1905. године на редовној годишњој скупштини новосадске Српске читаонице покренуто је питање да ли жене могу бити чланице друштва. Скупштина је једногласно изјавила да и жене могу бити редовни и пуноправни

⁵⁷⁴ *Правила Српске занатлијско - ратарске читаонице у Новом Саду* (Нови Сад : Српска штампарија дра. Св. Милетића, 1901): 3.

⁵⁷⁵ Године 1980. направљен је микроснимак овог плаката који се чува у Библиотеци Матице српске.

чланови друштва. По први пут у историји аустроугарских Срба мушки и женски чланови неког друштва постају равноправни. Требало је да прође пуних пет година да се ова идеја оствари. За женску читаоницу је одређена засебна просторија, и на располагању су имале све књиге из фонда читаоничке библиотеке, новине и књижевне листове. Највише заслуга за њено отварање имала је свакако Милица Томић⁵⁷⁶. У свом поздравном говору, 3. јануара 1910, када је основана Женска читаоница, истакла је колики је значај оваквог окупљања српских жена, у циљу њиховог просвећивања и напретка. На њену иницијативу још 1904. године почеле су да се окупљају Новосађанке на кућним селима. Том приликом сакупљале су и добровољне прилоге од којих су пред Божић даровале сиромашну децу и старе⁵⁷⁷. Значајну акцију предузеле су поводом предлога Угарског сабора да се изврши мађаризација српских школа, када су сакупиле преко 300.000 потписа против овакве одлуке. Акција је била неуспешна, али су Српкиње показале изузетну организованост. На једном од села јавила се и мисао о оснивању Женске читаонице у којој би се састајале жене, без обзира на сталешку припадност. У читаоници би могле да читају, да се упознају и помажу једне другима. Већ у фебруару 1910. године уписано је 96 чланица, а до краја године тај број је порастао на 170. У сусрет им је изашла и Српска православна црквена општина, која им је прво уступила просторију у основној школи, а после дворану у којој су се одржавале скупштине црквене општине⁵⁷⁸. Министарство унутрашњих дела потврдило је у новембру 1910. године Правила, са знаком да се из назива читаонице мора избацити реч – српска. На главној скупштини одлучено је да се читаоница назове Женска читаоница „Посестрима“ у Новом Саду. За прву председницу изабрана је Милица Томић, потпредсеницу Љубица Јерковић, перовођу Евица Павковић и књижничарку Вукосава Алексијевић. Чланица друштва могла је бити само „одрасла беспрекорна угарска држављанка“. Из друштва су се искључивале све које „не проводе примеран живот“, као и оне које вређају чланице друштва и шире о њима увреде и клевете. Мушкарци нису

⁵⁷⁶Милица Томић (Нови Сад, 1859 - Нови Сад, 1944) српска политичарка, посланица, уредница листова *Застава* и *Жена*, феминисткиња и активисткиња. Била је ћерка Светозара Милетића и жена Јаше Томића, истакнутих српских политичара у Угарској.

⁵⁷⁷Милица Јаше Томића, „Женска читаоница“, *Жена* 1, бр. 1 (1. 1. 1911): 20.

⁵⁷⁸Бранислава Новаковић, „Женска читаоница 'Посестрима' у Новом Саду“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : (1845 - 1995)*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), стр. 265.

имали приступа читаоници⁵⁷⁹. Током прве године постојања, углавном преко поклона, прикупљено је око 300 књига за библиотеку. Чланице су поред књига могле читати и новине и књижевне листове. У зимском периоду читаоница је била посећенија, и у њој се окупљало око 80 чланица, док је лети тај број био дупло мањи, због ратарских послова. Чланице су годишње организовале око 7 - 8 сéла, забавно-поучне садржине. На овим сéлима учествовао је и женски хор *Ратарског певачког друштва*. Чланице су 1910. године имале идеју да оснују школу за неписмене жене, на чијем челу би стајала учитељица Даница Томићева⁵⁸⁰. На Главној скупштини следеће године, једногласно је усвојен предлог да се оснује Добротворно друштво женске читаонице „Посестрима“. Циљ овог друштва је био да помогне болесне чланице и издаје скромне посмртнине. Друштво је касније добило и свој огранак за помоћ породиљама. Током српско-турског и српско-бугарског рата, чланице су прикупљале помоћ за српске рањенике. Приходе од сéла даровале су и Вишој девојачкој школи у Новом Саду. Под окриљем Читаонице основано је и *Девојачко омладинско коло*, чије су чланице биле српске девојке из Новог Сада, а састајале су се недељом у просторијама Читаонице. Свој рад читаоница је морала да прекине 1914. године, угарске власти су укинуле Добротворно друштво и одузело му прикупљени новац. Након рата читаоница наставља свој хуманитарни и просветитељски рад. Последња вест о раду Женске читаонице објављена је у децембру 1935. године у листу *Дан*. Нема података када је читаоница престала са радом⁵⁸¹.

⁵⁷⁹ *Правила Женске читаонице „Посестрима“ у Новом Саду* (Нови Сад : Штампарија Супек-Јовановић и Богданов, 1922).

⁵⁸⁰ Бранислава Новаковић, „Женска читаоница 'Посестрима' у Новом Саду“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : (1845 - 1995)*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), стр. 266.

⁵⁸¹ Исто, стр. 268 - 275.

3.4. Српске читаонице у Кикинди

Србске народне новине у свом 36. броју 1845. године доносе вест да су у Кикинди, родољубиви Срби увидевши да је „народност“ занемарена, предали молбу Надлежству за оснивање Српске читаонице. Непознати дописник из Кикинде пун ентузијазма позива све Србе у Кикинди да не буду равнодушни према оснивању Читаонице „знајући да је ово само, едань единити органь, кои ће раздой у слогу преобратити моћи“. У доба оснивања Читаонице, Кикинда је била мала варошица са већинским српским живљем. Иницијативу за оснивање ове, преко потребне културне установе, дали су Кикинђани-пожунски студенти, од којих треба поменути Павла⁵⁸² и Михаила Трифунца, Сергија Биримца, Атанасија Удицког, учитеља Лазара Кирића, Георгија Станковића⁵⁸³.

Читаоница је била смештена у кући учитеља Лазара Кирића, и у прва два месеца чланови су сакупили фонд од 250 књига и добијали су шест гласила: *Србске Народне новине*, *Београдске новине*, *Хрватске новине*, *Зору Далматинску*, мађарски *Budapesti Hiradó* и немачки *Spigel*. Свештеник Василије Стојановић поклонио је читаоници 60 књига, међу којима су се нашла и дела Доситеја Обрадовића. Поред тога, Друштво читаонице издавало је, у рукопису, сваке недеље *В. Кикиндскій Листъ*, који је доносио вести из свакодневног живота града⁵⁸⁴. Лист је почео да излази 6. маја 1845. године, а уређивали су га Ратко Станковић и Павле Трифунац. Главни сарадници били су оснивачи читаонице Сергије Бирминац и Атанасије Удицки. *Великокикиндски лист* био је први рукописни лист на нашим просторима⁵⁸⁵. Лист није дуго опстао, јер је његово стварање и дистрибуирање изискивало велике напоре, с обзиром да није штампан. Тек четрдесет година касније појављује се нови лист на српском језику –

⁵⁸² Павле Трифунац (1796-1882) председник Магице српске (1844 - 1851).

⁵⁸³ Миливој Рајков, *Култура у Кикинди до 1941*. (Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1987), 159.

⁵⁸⁴ Едань Кикинђанинь, „Изъ В. Кикинде“, *Србске народне новине* 8, бр. 55 (1845): 1.

⁵⁸⁵ Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа : 1768 - 1995 : историјско - библиографски преглед*. Милош Мишковић, *Штампа и српско друштво 19. и 20. века* (Београд : Медија центар, 1996), 58.

*Садашњост*⁵⁸⁶. Циљ овог „приватног друштва“ је „читати и изображавати се“⁵⁸⁷. Књиге и часописи набављани су од чланарине.

Читаоница се током свог рада борила са многим тешкоћама, и повремено је обустављала рад. У *Застави* бр. 64 из 1866. године⁵⁸⁸ дописник из Кикинде обавештава да је основан *Casino*, немачко - мађарска читаоница, у коју су се уписали и многи Срби. Овај догађај нагнао је 40 Срба да се у априлу месецу исте године окупе у гостионици „Код три краља“ и посаветују како да оснују српску читаоницу, како да јој осигурају опстанак и које новине ће држати. Власник кафане доделио им је собицу а за набавку новина сваки члан је требао да издвоји 50 новчића. Два месеца читаоница се у оваквом виду одржавала, а у септембру 1866. позвани су „многи Срби“ да се посаветују о оснивању једне достојне читаонице и певачког друштва. Од овог договора није изгледа било ништа, јер у бр. 8 од 26. јануара 1867.⁵⁸⁹ дописник из Кикинде између осталог напомиње да српска читаоница више не постоји. Крајем године читаоци *Заставе* су обавештени да је у Кикинди основана Српска читаоница и да броји 130 чланова. За председника је изабран Лаза Влаовић, сенатор. Међу члановима су и они који живе и изван Великокикиндског дистрикта, а „друштвена је цел на ширем темељу основана: 'напредовање у друштвеном животу путем умног развијања'. Цел ту тежи друштво да достигне између осталог и 'приређивањем јавних предавања и забава“⁵⁹⁰. Чланство су осим студената и интелектуалаца, чинили и трговци, занатлије, чиновници и богатији ратари⁵⁹¹. У 1868. години, у допису о позоришту у Кикинди сазнајемо да је одбор читаонице одлучио да из ње избаце лист *Напредак*⁵⁹². Тих година, а нарочито после Милетићеве посете читаоници 1869. године, идеје либералне народне странке су водила у њеном раду.

Током наредних деценија, кикиндска интелигенција окреће леђа својој читаоници, и због својих интереса учлањује се у друге градске касине (немачке, мађарске и јеврејске). Поједини чланови читаонице су се трудили да се одржи

⁵⁸⁶Наташа Иветић, „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Читалиште*, бр. 27 (2016): 60 – 67.

⁵⁸⁷Р. С., „Извјестие о Вел. Кикиндској С. Читаоници“, *Србске народне новине* 9, бр. 28 (1846): 1.

⁵⁸⁸Миленко Србендић, „У В. Кикинди 11. септембу(р)а“, *Застава* 1, бр. 64 (17. 9. 1866): [2].

⁵⁸⁹М. О., „У Кикинди 16. јануара“, *Застава* 2, бр. 8 (26. 1. 1867): [2].

⁵⁹⁰„У В. Кикинди 10. децембра“, *Застава* 2, бр. 113 (1867): [2 - 3].

⁵⁹¹Миљивој Рајков, *Култура у Кикинди до 1941*. (Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1987), 160.

⁵⁹²Е-м., „У Кикинди, 25. јула“, *Застава* 3, бр. 61 (1. 8. 1868): [3].

континуитет њеног рада, али је неплаћање чланарине и неизвршавање других обавеза и дужности отежавало њен опстанак и рад⁵⁹³. Године 1873. смањена је чланарина и увећао се број чланова. Читаоница која се налазила на спрату Варошке кафане, премештена је у просторије у приземљу. Лист *Панчевац* оштро је критиковао овакве поступке Срба из Кикинде, и за пропадање читаонице окривљује српску интелигенцију⁵⁹⁴.

Почетком 1887. године, *Застава*⁵⁹⁵ доноси кратку вест која провејава ентузијазмом, да је српска ратарска омладина основала у Кикинди Ратарску српску читаоницу, на иницијативу народног учитеља Белеслина. Он је читаоници бесплатно уступио просторију у школској згради, и на његов позив учланило се тридесетак Срба. Из извештаја са одборске седнице сазнајемо да се за три месеца утростручио број чланова, да су правила читаоничка послата на одобрење. Дописник позива интелигенцију да ради на развоју читаонице, јер је она неопходна ратарима и занатлијама, и за свеопшти народни напредак⁵⁹⁶. Ратарска читаоница је свечано отворена на Ивандан (7. јула) 1887. године, када је одржана и прва главна скупштина. Свечаности после литургије, присуствовао је велик број грађана, а српско кикиндско певачко друштво *Гусле* је увеличало ову прославу. Кикиндски прота Ђ. Влаовић указао је на значај науке за ратаре и ширење просвете, као циљ читаонице; док је Ђакон М. Радовић указао на то да сви треба да раде заједнички и истрајно, јер само тако свест и народно благостање може да се увећа. На свечаној седници за председника читаонице изабран је Ника Недучин, ратар; за потпредседника Михаило Коић, занатлија; благајника Марко Богда, трговац; перовођу Михаило Косић, учитељ. Учитељ Н. Николић предао је новоизабраном председнику имовину бивше кикиндске читаонице⁵⁹⁷. У читаоничким правилима стоји да је циљ друштва да „становништво свих сталежа у једно тело споји“, тако да су чланови читаонице били и припадници грађанске интелигенције, и трговци, занатлије и ратари⁵⁹⁸. Читаоница је за своје чланове

⁵⁹³ „Кикинда 30. Јануара“, *Панчевац* 4, бр. 10 (1873): 4; „Новости („Грађанска читаоница“), *Садашњост*, 1, бр. 47 (1884): 269.

⁵⁹⁴ „Кикинда 30. Јануара“, *Панчевац* 4, бр. 10 (1873): 4.

⁵⁹⁵ „Српска ратарска читаоница у Вел. Кикинди“, *Застава* 22, бр. 15 (30. 1. 1887): [3]; „Уписивање у чланство читаонице“, *Садашњост*, бр. 10 (1897): 75.

⁵⁹⁶ „Српска ратарска читаоница у Вел. Кикинди“, *Застава* 22, бр. 38 (13. 3. 1887): [3].

⁵⁹⁷ „Освећење срп. ратарске читаонице у В. Кикинди“, *Застава* 22, бр. 98 (1. 7. 1887): [2].

⁵⁹⁸ „В. Кикинда 18. фебр.“, *Застава* 23, бр. 28 (21. 2. 1888): [2].

организовала разна предавања на тему просвете и пољопривреде⁵⁹⁹, као и беседе са игранком. Иако је по правилнику политика била забрањена у друштву, читаоница је на самом почетку свог рада била изложена нападима у реакционарном листу *Браник*. Како се током година број чланова – ратара осипао, у марту 1897. године на главној скупштини промењена су правила и назив читаонице у Српска читаоница⁶⁰⁰, а њен Статут је верификован код власти у јулу 1897. године⁶⁰¹. Нова читаоница је своју прву скупштину одржала 5. октобра 1897. године, када су бирали нову управу. У статуту читаонице као циљ је истакнуто да она треба да „спаја све слојеве српског становништва великокикиндског у интересу културног напретка“ и да би то остварила отвориће се локал где ће се држати састанци, читаоница ће држати новине и часописе, набављати књиге из свих грана науке и привреде као и поучне и забавне, и приређивати јавна предавања и забаве⁶⁰².

Читаоница је имала и свој печат са ликом Светог Саве и називом установе. У раду читаонице у употреби су били српски и мађарски језик. Српски језик се користио за свакодневне потребе Читаонице, док су се мађарским језиком служили у комуникацији са мађарским властима⁶⁰³. Читаоница није имала свој стални простор за смештај и често се селила. О раду Читаонице и одржавању њених скупштина редовно је извештавала кикиндска *Садашњост*. У овом периоду је имала само 86 чланова⁶⁰⁴. Редовно су се организовале забаве на други дан Божића, а у програму су учествовали певачка друштва, позоришне дружине, одржаване беседе⁶⁰⁵. Организована су и дружења са другим културним и уметничким друштвима, попут друштва за неговање музике „Гусле“⁶⁰⁶.

У освит Првог светског рата број чланова читаонице незнатно је увећан и кретао се до 150 чланова. Књижни фонд читаонице имао је око 600 књига, скоро

⁵⁹⁹ „Шта и како се ради у 'ратарским читаоцима'“, *Застава* 23, бр. 31 (26. 2. 1888): [3].

⁶⁰⁰ Радојица, „В. Кикинда“, *Застава* 32, бр. 36 (7. 3. 1897): [3].

⁶⁰¹ „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Српска просвета : лист за народно просвећивање код Срба у Угарској*, бр. 6. и 7. (1914): 198 – 200.

⁶⁰² Миливој Рајков, *Култура у Кикинди до 1941*. (Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1987), 161 - 162.

⁶⁰³ „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Новине београдског читалишта* бр. 23 – 24 (1996): 24 – 25.

⁶⁰⁴ „Српска читаоница“, *Садашњост* бр. 43 (1897): 391.

⁶⁰⁵ „Српска читаоница“, *Садашњост* бр. 49 (1897): 391; „Забава српске читаонице“, *Садашњост* бр. 51 (1898): 3.

⁶⁰⁶ „Заједничко село наше читаонице и Гусала“, *Српски глас* бр. 9 (1908): 2.

сва издања Матице српске, Српске књижевне задруге, књиге мостарске *Мале библиотеке*. Читаоница је била претплаћена на 25 листова различите садржине. Интересантан је податак да су се политички листови после читања даље препродавали, а они забавне садржине остајали у фонду. Донесена је и одлука о прилагању новчаних средстава намењених набавци нових књига и корицењу старих. На овај начин фонд се увећао тако да је одлучено да неко од чланова обавља послове библиотекара и води евиденцију о издавању књига⁶⁰⁷. Рад читаонице био је углавном орјентисан на очување и развој националне свести.

За време Првог светског рата рад читаонице је обустављен. У новој држави функционисала је као установа затвореног типа и била место окупљања српске буржоазије. С обзиром на повећано интересовање за књигом и читањем јавила се и потреба за оснивањем јавне библиотеке. Године 1834. градске власти су са Српском читаоницом направиле споразум о оснивању Јавне народне књижнице. Грађани су могли узети књиге уз симболичан новчани залог, док су их чланови читаонице позајмљивали као и дотада. Оснивање Јавне народне књижнице није утицало на рад читаонице, која је неометано наставила свој рад, одржавањем скупштина, обележавањем славе, популарисањем књиге. Крајем 30-тих година 20. века повећан је број млађих чланова, који су дали иницијативу да се у рад читаонице укључе и жене⁶⁰⁸.

Када су Немци 1941. године ушли у Кикинду уништили су део фонда читаонице и библиотеке, а архива је спаљена⁶⁰⁹. У Градској библиотеци „Јован Поповић“ и Историјском архиву у Кикинди данас не постоји архивска грађа везана за српске читаонице у Великој Кикинди. Од књижног фонда сачувано је осамнаест наслова са печатом Српске читаонице, који се данас чувају у Завичајном одељењу градске библиотеке⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Српска просвета : лист за народно просвећивање код Срба у Угарској*, бр. 6. и 7. (1914): 199.

⁶⁰⁸ Наташа Иветић, „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Читалиште*, бр. 27 (2016): 60 – 67.

⁶⁰⁹ Миливој Рајков, *Култура у Кикинди до 1941. (Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1987)*, 162.

⁶¹⁰ Наташа Иветић, „Српска читаоница у Великој Кикинди“, *Читалиште*, бр. 27 (2016): 60 – 67.

3.5. Српска читаоница у Шиду

Датумом оснивања прве Српске читаонице у Шиду, сматра се 17. децембар 1849. године, када је Мита Орешковић поклатио читаоници чувене „Буквице“ Доситеја Обрадовића⁶¹¹, штампане на старословенском језику, а објављене у Бечу 1830. године. У бр. 17 *Заставе* из 1869. године, у допису из Шиде стоји да је сав приход од прве одржане српске беседе са игранком за Светог Саву намењен „читаоници овдашњој, која већ увелико постоји“. Из дописа истом гласилу двадесет година касније⁶¹², сазнаје се да се читаоница састоји од једне велике и једне мање сале, и да броји 80 чланова. Може се претпоставити да је дошло до прекида у раду читаонице која је постојала раније, јер у тексту стоји да читаоница основана три месеца раније заслугом М. Мркишића. Ову читаоницу спомиње и Фајфрић Жељко, шидски хроничар, али као годину оснивања узима 1889. Ни ова читаоница изгледа није била дугог века, јер у броју 1 вечерњег издања *Заставе* за 1906. годину излази текст под насловом „Оснивање 'Српске Читаонице' у Шиду“. Из текста се види да је одржана оснивачка скупштина, предложена правила и „... једногласно је обављен избор управе, у коју уђоше људи различитих сталежа, различитих политичких начела, но мислимо да ће учинити све да се Српска Читаоница у Шиду што боље развије. Читаоница ће имати и своју књижницу те ће чланови моћи водити књига и код куће читати“⁶¹³. Других података о раду шидске читаонице нема.

⁶¹¹ Види Прилог 8.

⁶¹² „Шидска читаоница“, *Застава* 23, бр. 13 (24. 1. 1888): [3].

⁶¹³ „Оснивање 'Српске Читаонице' у Шиду“, *Застава* (вечерњи лист) 61, бр. 1 (2. 1. 1906): [3].

3.6. Српска читаоница у Великом Бечкерекy

Библиотечка делатност у Великом Бечкерекy (данашњем Зрењанину) започета је тридесетих година 19. века, када је грађанска интелигенција основала неку врсту клуба за састајање и дружење 1833. године, али о овој *Касини* знамо само да је постојала. *Велико-бечкеречка грађанска касина* основана је 1837. године, и имала је 187 чланова разних националности (Срба, Мађара, Немаца и Јевреја). Њена правила сачувана су на немачком и мађарском језику, и у њима су дата и правила о организацији и раду библиотеке. Касина је била затвореног типа и намењена искључиво члановима, а претпоставка је да је књижни фонд бројао око 1000 књига, географских карата, новина и часописа, који нису смели да се износе. У Правилима се наводи и име првог библиотекара Александра Николића, а поред њега у управи читаонице било је још шест Срба. Библиотека Грађанске касине радила је све до Првог светског рата⁶¹⁴. Читаоница је била основана као акционарско друштво и на основу списка 189 деоничара, види се да је међу њима било 63 Србина⁶¹⁵. Срби су 1846. године у граду основали и гимназију, у оквиру које је формирана и професорска библиотека.

Српска читаоница у Великом Бечкерекy основана је 1861. године. По Уставу „Читаоница српска установљава се ради многа развијања духа изображености, човечности и дружевности међу становницима В. Бечкеречким и у околини. Ово се намерава постићи међусобним саобраштајем и читањем добрих књига, новина, часописа итд., које ће читаоница себи набављати“⁶¹⁶. Чланови читаонице били су „основатељи, редовни и учасници“, а морали су бити „лојални, поштени и уљудни људи“. Читаоница је за своје чланове била отворена сваки дан „осим недеље и празника у време службе божије“. Књиге, новине и часописи могли су да се користе само у оквиру Читаонице, осим у неким

⁶¹⁴Аранка Балинт, „Библиотека Касине-прва библиотека у Великом Бечкерекy“, *Улазница: часопис за културу, уметност и друштвена питања*, XLI, бр. 206-207 (2007): 217 - 218.

⁶¹⁵Д. Цвејић, „Књижнице града Зрењанина од прве половине деветнаестог века до 1941. г.“ (специјалистички рад за државни испит, одбрањен у Народној библиотеци Србије 1959.), 2.

⁶¹⁶*Устав Читаонице српске у Великом Бечкерекy* (Велики Бечкерек : Штампарија Ј. Грчића, [б.г.]), 3.

изванредним случајевима, а у самој просторији било је забрањено точити пиће, јести, картати се⁶¹⁷.

Већ после две године, Читаоница се сусреће са проблемима. Од 179 уписаних чланова, само двадесет долази на главну скупштину. Из дописа у *Српском дневнику* сазнаје се да председник друштва, адвокат С.С. напомиње да је материјално стање лоше и да чланови не пружају новчану помоћ. На скупштини општински судија Ђ.С. [Ђура Станковић]⁶¹⁸ говорећи о тешком положају читаонице износи: „Ми, вели, установљавамо заводе, да ихъ по имену имамо, а за њиово унапредованѣ ништа се небринемо; зашто сад да овомъ заводу материјална помоћ оскудѣва, кад е пре имао? А гди му е цѣл, гди му е душевна корист?“⁶¹⁹ Настављајући свој говор, пита се шта је то читаоница учинила за три године свог постојања, по питању „духа изображености, човечности и и дружевности“ за становнике Бечкерека и оптужује „управљајући одбор“ да је крив за овакво стање у читаоници. Председник Читаонице на ове оптужбе одговорио је да је за такву ситуацију крив неповољан материјални положај Читаонице, јер без материјалне потпоре она не може напредовати.

Да се ситуација није поправила ни следеће године, види се из дописа Ђорђа Димитријевића у *Србском дневнику*⁶²⁰, јер и даље се слабо долази у читаоницу, а чланови не могу да се сакупе ни за редовну годишњу скупштину. Димитријевић, у име одбора читалишта, истиче да у граду не постоји ниједно друго место где би се грађани „забавно и у србском духу провести могли“ и да ако се сами Срби не заузму за њега и не почну материјално потпомагати, опстанак читаонице биће доведен у питање, а „цѣл читалишта спада у ред најблагородниих, та оно нам прилику дае, осим користне листове и књиге у њѣму читати, упознати се, едан другом приближити се, о нашим потребама, које се сваког поединце јошт те како здраво тичу, посаветовати се, мисли међу собом изменјати, и.т.д.“⁶²¹.

⁶¹⁷Исто, стр. 4 - 5.

⁶¹⁸На крају овог дописа наводе се новоизабрани чланови одбора, међу којима и Ђура Станковић, тако да је претпоставка да је ове речи он изговорио, а у допису су наведени само иницијали говорника. Да ли се иза иницијала С.С. крије Славнић Стојан, један од акционара Грађанске касине, нисмо могли утврдити.

⁶¹⁹„Изъ Вел.Бечкерека“, *Србски дневник* 12, бр. 215 (1863): [2].

⁶²⁰Ђорђе Димитријевић, „Србско читалиште у Вел. Бечкереку“, *Србски дневник* 13, бр. 7 (1864): [4].

⁶²¹Исто, стр. [4].

Године 1867. великобечкеречка омладина организовала је беседу са игранком, а приход је био намењен „србкој читалишној библиотеци и србском народном позоришту“⁶²². О фонду библиотеке постоје подаци тек из 1885. године, када је имала свега 626 примерака новина, часописа и књига (17 свезака на мађарском језику, 64 свеске на немачком, 8 свезака на француском, 6 свезака на латинском и 202 свеске на српском језику. Библиотека је имала и каталог књига, који није сачуван. Читаоница се налазила у згради црквене општине, а у једној просторији била је постављена и спомен плоча, на чијим се угловима види година 1861, када је читаоница основана, и година 1899⁶²³. Не зна се шта се десило у животу читаонице 1899. године, а на плочи стоје имена девет добротвора⁶²⁴.

Да је Српска читаоница у Великом Бечкереку имала константне проблеме, види се и из дописа објављеним у *Застави*⁶²⁵. Читаоница је имала свега педесетак чланова и већина није плаћала чланарину. Из дописа објављеног 1873. године сазнајемо: “Било је време, када Бечкеречани у два табора подељени, наравно да је читаоница то осећала, али данас кад смо токорсе сви „народњаци“, кад међу нама- с незнатном изнимком- постоји слога у политичким питањима, и кад немојемо један од другог да се уклањамо и да бежимо, заиста је непоњатно, да се бечкеречка интелигенција клони једног места, где би се скупљати и састајати могла. Ако и беше читаоница једно време скуп свакидањих политичара, који више тога ради долажаху да новости слушају, ил пикантности приповедају- а из дугог времена по који пут и дарде играју,-то је било па и прошло,-дотичнима се шта више ни за зло не може примити, и баш напротив морамо оне осуђивати, који позвани беху, да читаоницу подигну, и да својим понашањем осталима за пример служе, - требало је само озбиљне воље, па не би читаоница толико година вегетирала, неби тај народни завод пао на прост скуп, где се коваху сплетке и удешаваху интриге“⁶²⁶. Иако се ситуација по питању политичких трвења променила, чланови и даље нису долазили, како наводи дописник. Узрок томе он

⁶²² „Позив на беседу са игранком“, *Застава* 2, бр. 87 (17. 9. 1867): [4].

⁶²³ Плоча се данас чува у Народном музеју у Зрењанину, а међу именима добротвора налази се и име сликара Уроша Предића (1857 – 1953).

⁶²⁴ Д. Цвејић, „Књижнице града Зрењанина од прве половине деветнаестог века до 1941. г.“ (специјалистички рад за државни испит, одбрањен у Народној библиотеци Србије 1959), 13 - 14.

⁶²⁵ а – а „В. Бечкерек 30. Априла 1873.“, *Застава* 8, бр. 48 (25. 4. 1873): [3]; а - а „У В. Бечкереку 5. јула 1873.“, бр. 83 (18. 7. 1873): [3]; „Позив на вечерњу забаву с игранком“, *Застава* 10, бр. 42 (9. 4. 1875); год. 11, бр. 43 (18. 3. 1876): [4].

⁶²⁶ а – а., „У В. Бечкереку 5. јула 1873“, *Застава* год. 8, бр. 83 (18. 7. 1873): [3].

види што су богати грађани и званичници чланови мађарске касине, а трговци и занатлије немају времена да долазе у читаоницу. Критикујући своје суграђане завршава свој допис: „Да је овде стид и срам изван питања, то је јасно, јер кад се данас за наше не отимамо, где нам други све што је добро одузимљу и са терена на терен нас сузбијају, то је онда сувише. За оваке ствари не ишту се коментари, можда би вам ту помагали какви енергични комесари мађарске народности, који би нам читаоницу растерали, да успаван дух Бечкеречана на ново оживе и на упорност подстакну. Оће ли ово претресање и изнашање „на видик“ нашој болној читаоници помоћи, не знамо, ил да је, - не за Бечкерек- већ за Србе у Бечкереку грдна срамота и грехота, да своју јединицу читаоницу нису кадри издржати, то мора и онима јасно бити, који се иначе не дају капацитирати, а притом су опет 'најбољи Срби'“.

Године 1875. за председника Читаонице изабран је Пера Јовановић, који је желео да поново подигне занемарену бечкеречку читаоницу⁶²⁷, али ситуација је остала иста.

Деценију касније у *Застави* је објављено да је читаоница скоро пропала, да је просторија намењена читаоници претворена у радионицу, не плаћа се претплата за новине и часописе, чланови не плаћају чланарину, а управа ништа не предузима да поправи лошу ситуацију⁶²⁸.

У два дописа *Застави* из 1887. године, сазнаје се да је изабрана нова управа, да читаоница започиње нов период. Одржавају се беседе и забаве, а на једној од седница одлучено је да се у граднуличком крају отвори „филијал“ читаонице за ратаре и занатлије, са мањом чланарином⁶²⁹.

Последњи податак о Читаоници доноси *Застава* из јануара 1889. године. Из дописа се види да је читаоница има сталне проблеме у раду и да „једва држи душу“⁶³⁰. После ове године нема података о раду Читаонице, а није сачувана ниједна књига са њеним овалним печатом, који је утиснут у Уставу из 1861. године⁶³¹.

⁶²⁷ „Дописи“, *Застава* 10, бр. 42 (9. 4. 1875): [4].

⁶²⁸ „Дописи“, *Застава* 21, бр. 166 (29. 10. 1886): [3].

⁶²⁹ „Српска читаоница у Вел. Бечкерек“, *Застава* 21, бр. 71 (12. 5. 1887): [2].

⁶³⁰ Е. З., „Вел. Бечкерек 1. јан.“, *Застава* 24, бр. 4 (6. 1. 1889): [2].

⁶³¹ Д. Цвејић, „Књижнице града Зрењанина од прве половине деветнаестог века до 1941. г.“ (специјалистички рад за државни испит, одбрањен у Народној библиотеци Србије 1959), 14.

3.7. Српска читаоница у Земуну

Године 1812. на иницијативу проте Јефтимија Ивановића⁶³² основан је Земунски црквено - школски фонд из чијих средстава је Српска црквена општина подигла нову школску зграду 1822. године. На Савиндан 1825. године, поред прве српске школе основана је *Библиотека славено - сербска земунска*, чији је покретач био Мојсије (Милош) Лазаревић⁶³³ заједно са парохом Константином Ракићем. Основу фонда чинили су поклони њених оснивача М. Лазаревића (145 латинских, немачких и српских књига) и К. Ракића (71 књига већином на италијанском језику)⁶³⁴. Велики број књига даровао је и др Ђорђе Пантелић⁶³⁵ углавном историјског, филозофског и медицинског садржаја⁶³⁶. Библиотека је набављала по један примерак сваке српске књиге и захваљујући поклонима дародаваца до 1830. године у свом фонду је имала преко хиљаду књига. Године 1834. њено име се спомиње у списку претплатника на *Сербку пчелу*⁶³⁷, године 1847. под именом „Школска Библиотека“, а 1850. као „Библиотека С. Србска“, јавља се као претплатник на *Летопис*⁶³⁸. Над улазом у школску зграду стајао је натпис исписан златним словима: Школска Библиотека, а испод њега стихови:

Мудрости је цвеће у књигама,
Који овде има стотинама,
Читај, роде, и сабирај цвеће,
Оно т' нигда увенути неће.

1825.

⁶³²Јефтимије Ивановић (Сен Миклуш, 1773 – Митровица, 1849).

⁶³³Мојсије (Милош) Лазаревић (1799 - 1849).

⁶³⁴Живановић, „Славено - Сербска Земунска Библиотека“, *Летопис Матице српске*, св.4 (1830): 56.

⁶³⁵Ђорђе Пантелић (1802 - 1858)

⁶³⁶Пера Марковић, „Библиотека Славено - Сербска Земунска“, *Летопис Матице српске*, књ. 307, св.1 - 2 (јануар - фебруар 1826): 197 - 198.

⁶³⁷СЕРБСКА пчела или Новый цветникЪ: сЪ различнымЪ драге народности, душевногЪ увеселенія, забаве умне и словесности Сербске цвећемЪ. За год. 1834 : Год. 5 / засађенЪ и обдѣланЪ ПауломЪ СтаматовичемЪ.... - У Будиму : Писмены Кр. Всеучилища ПештанскогЪ, 1834. - 188 стр. ; 20 см.

⁶³⁸*Летопис Матице српске* 21, књ. 79 (1847): 151; *Летопис Матице српске* 24, књ. 82 (1850): 186.

Приложи и позлати Димитриј Братоглич⁶³⁹

Ком типу библиотеке је припадала ова библиотека, остаје отворено питање и данас, с обзиром да није сачуван акт о оснивању. Основала ју је Српска црквена општина у оквиру нове школе, а право коришћења су имали сви српски грађани. Љубомир Дурковић - Јакшић и Васа Стајић⁶⁴⁰ класификују је као општинску јавну библиотеку, без обзира на то што је и изнад самог улаза стајао назив „Школска библиотека“.

У исто време када је основана библиотека, основана је и нумизматичка музејска збирка. До 1850. године име земунске библиотеке јавља се на списковима пренумераната појединих издања српских књига. Почетни занос око оснивања и рада библиотеке спласнуо је у периоду после мађарске револуције 1848/49. године и до 1860. године нема значајнијих трагова о њеном раду⁶⁴¹.

Почетком 1861. године *Србски дневник*⁶⁴² извештава своје читаоце да је у Земуну основано Грађанско србско читалиште, да је одржана главна скупштина и изабрано руководство. Истичући значај читаонице дописник пише: „Време е већ, да и ми еданпутъ до тогъ увѣрена дођемо, да овакова заведениа као што су читалишта, нису само обичне забаве, него су практична училишта дружевног живота, извор сваког грађанскогъ напредка, и у просвети и у социалноме животу, а то су живе науке црплѣне из самогъ живота народногъ“. Висока земаљска генерална команда одобрила је оснивање „грађанског читалачког удружења“ и наложила Магистрату да одобри статут удружења⁶⁴³. За првог председника Читаонице изабран је Василије Васиљевић⁶⁴⁴, Градски физикус Милош Радојчић, који је постављен за његовог заменика написао је први читаонички Статут. Према *Статуту Грађанског српског читалачког друштва* читаоница „постоји као затворено удружење од уредно уписаних чланова“ и „нико ко припада грађанском

⁶³⁹ Пера Марковић, „Библиотека Славено - Србска Земунска“, *Летопис Матице српске*, књ. 307, св. 1 - 2 (јануар - фебруар 1826): 58.

⁶⁴⁰ Љубомир Дурковић - Јакшић, *Историја српских библиотека (1801 - 1850)* (Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963) 68 - 71.; Васа Стајић, „Поводом још једне стогодишњице“, *Летопис Матице српске*, књ. 303, св. 1 (јануар 1925): 80.

⁶⁴¹ Стеван Радовановић, *Из културне историје Земуна до 1941. године* (Земун : МХ Актуел, 1997), 199-201.

⁶⁴² Р., „У Земуну“, *Србски дневник* 10, бр. 3 (8. 1. 1861): [3].

⁶⁴³ Историјски архив Београд, Архив Земунског Магистрата, 1860, П. 109.

⁶⁴⁴ Василије Васиљевић (1792-1879), земунски трговац и дугогодишњи Вуков пријатељ и мецена.

елементу (слоју) овога града не може бити искључен од тога да буде у друштво примљен⁶⁴⁵. У првом члану Статута истакнут је смисао постојања друштва: „Грађанско српско читалачко друштво (читаоница) у Земуну има сврху да помоћу заједничких састанака својих чланова искључиво у својим просторијама набавља корисну и пријатну лектуру разног политичко-белетристичког садржаја и да се тиме служи; затим да набавља добре енциклопедијске књиге како би се тиме увећала општинска библиотека⁶⁴⁶. Читаоници је црквена општина уступила бесплатно једну просторију у школској згради поред цркве Рођења блажене Марије, „као и коришћење своје властите библиотеке“. Уколико би се Читаоница расформирала, њен књижни фонд би по Статуту, прешао у власништво црквене општине.

Прва годишња скупштина одржана је већ у децембру 1861. године. Читаоница је тада имала 149 чланова и набављала је 18 различитих новина⁶⁴⁷.

Градске власти нису благонаклоно гледале на ову српску институцију и тадашњи градоначелник Немац, мајор фон Јакоб, 1862. године оснива Немачку читаоницу и *Немачко певачко друштво*⁶⁴⁸. Срби су одговорили оснивањем првог земунског културно уметничког друштва – *Српске црквене певачке задруге*, 1863. године, која је вођена идејама Уједињене омладине српске своју делатност усмерила на развој и јачање националне свести код свих слојева српског становништва⁶⁴⁹.

Читаоница је заједно са *Српском црквеном певачком задругом* и другим српским културним установама редовно учествовала у народним и верским догађајима. Посебну пажњу су сваке године обраћали на прославу светосавке свечаности и том приликом се редовно читао *Устав школског фонда* из 1812. године као и имена оних који су дали прилоге у његову корист⁶⁵⁰. Локални листови *Земунски лист* и *Граничар* пажљиво су пратили рад читаонице. Шест година по оснивању чланство је било преполовљено, једва је одржана годишња

⁶⁴⁵Историјски архив Београд, Архив Земунског Магистрата, 1860, П. 109, кут. 908.

⁶⁴⁶Историјски архив Београд, Архив Земунског Магистрата, 1860, П. 109, кут. 908.

⁶⁴⁷Х., „У Земуну“, *Србски дневник* 10, бр. 121 (30. 12. 1861): [2].

⁶⁴⁸Стеван Радовановић, *Из културне историје Земуна до 1941. године* (Земун : МХ Актуел, 1997): 205. Петар Ст. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас* (Земун : Мост арт, 2004), 151.

⁶⁴⁹Миодраг А. Дабижић, „Земунска библиотека од 1825. до 1941. године“, у *Земунска библиотека 1825-1975*, уредник Љубомир Тешић (Земун : Библиотека „Јован Поповић“, 1975), 39.

⁶⁵⁰Исто, стр. 42.

скупштина која је донела одлуку да се из Читаонице распродају новине⁶⁵¹. *Граничар* пише да је Читаоница добро радила све до 1870. године, а да 1874. једва има десет чланова и има само два листа која добија бесплатно од Милоша Грабовачког⁶⁵². Из текста Петра Марковића о Славено - Србској библиотеци⁶⁵³ може се закључити да су Библиотека и Читаоница биле смештене у истој згради Српске Црквено - Школске општине, и да су тесно сарађивале. По његовим речима Читаоница је престала са радом 1874. године, и тако „је Библиотека остала без надзора“.

О Читаоници нема података све до 1897. године, када је у листу *Граничар* најављена конститутивна скупштина Српске читаонице, у гостионици хотела „Ројал“ и позивају се сви грађани Земуна да дођу на скупштину јер „Чланом читаонице може бити сваки Србин аустро-угарски држављанин који је навршио 18. годину а непорочног је владања (§ 3. статута)“. Позив су потписали прота Димитрије Руварац, привремени председник и адвокат Јован Радивојевић⁶⁵⁴. Скупштина је била добро посећена и усвојени су нацрти правила, који су поднесени месном краљевском редарственом повереништву да их проследи ради потврде високој краљевској земаљској влади у Загребу. Изабран је и привремени одбор на челу са председником Антонијем Г. Димитријевићем. На скупштини је уписано преко 100 чланова и донета је одлука да се пронађе простор „достојан Српске Читаонице“⁶⁵⁵. У истом броју *Граничара* најављен је и концерт са игранком *Српске црквене певачке задруге* у просторијама „Гранд Хотела“, а у корист оснивања Српске Читаонице: „Pošto se daje isti koncerat za osnivanje srpske čitaonice u Zemunu, to se je nadati, da će i svi utemeljači čitaonice posetiti taj dostojan koncerat. Srpska publika treba i da se odazove sa dobrovoljnim prilogom, koji se prima sa zahvalnošću“.

Да је читаоница и почетком 20. века имала финансијских тешкоћа може се наслутити из позива на забаву *Српске певачке занатлијске задруге*, а у корист

⁶⁵¹ *Земунски гласник*, год. 1, бр. 7 (17. 12. 1867): 50.

⁶⁵² „Земунско 'Српско – грађанско читалиште“, *Граничар* 1, бр. 6 (22. 12. 1874): [1 - 2].

⁶⁵³ Петар Марковић, „Библиотека Славено - Србска Земунска“, у *Летопис Матице српске* (1925): 197-198.

⁶⁵⁴ „Позив на скупштину 'Српске Читаонице' у Земуну“, *Граничар - Graničar* 1, бр. 81 (29. 9. 1897): [1 - 2].

⁶⁵⁵ „Srpska čitaonica u Zemunu“, *Граничар-Graničar* 1, бр. 90 (8. 10. 1897): [2 - 3].

Читаонице јер јој је „врло потребна материјална припомоћ“⁶⁵⁶. Почетком марта 1902. године одржана је ванредна скупштина читаонице, на којој је одлучено да се у мају месецу читаоница пресели у кафану „Ориент“, где ће „добити стан далеко угледнији, него што је досад имала, те се на сваки начин може очекивати, да ће се и земунско српско грађанство у већем броју него ли досад одлазити овој просветној установи и уписати се за чланове њезине“⁶⁵⁷. На овај начин, сматрала је управа читаоничка, читаоница би постала средиште око кога би се окупљали српски грађани и место где би могли размењивати своје мисли, разговарали, саветовали се. Рад читаонице ослабљен је јер се део чланства, због личних разлога, одвојио и основао Српску касину. Оваква ситуација потрајала је до 1906. године, када су чланови обе установе увидели да им подељеност шкоди. На заједничкој скупштини одлучили су да се обе установе уједине под називом Српска читаоница. Том приликом изабрана је и нова управа на челу са председником др Владимиром А. Николићем и потпредседником др Јованом Радивојевићем - Вачићем, који су на тој функцији остали до 1914. године⁶⁵⁸.

У условима Анексионе кризе 1913. године рад културно-просветних установа у Земуну је стагнирао, а притисак на српско грађанство је био огроман. Станимир Субић, земунски учитељ, у *Малом гласнику* од 26. октобра 1913. године⁶⁵⁹, критикује страначку и сталешку подељеност Срба у Земуну. Између осталог дотиче се и Српске читаонице, износећи податак да поред седам хиљада Срба у Земуну, читаоница нема ни стотињак чланова. На годишњој скупштини 1914. године чланство је захтевало да се одржи низ предавања у читаоници, која би била од користи и члановима и осталом грађанству. Сви планови су пропали избијањем Првог светског рата. Међу првим ухапшеним земунским Србима били су челници и чланови српских културних установа. Већ почетком августа забрањен је рад свим институцијама и друштвима. Аустријске војне власти реквирирале су Српски дом. Архива Српске црквене општине је спашена, али је страдала Славено - Србска библиотека, која је без обзира на све тешкоће

⁶⁵⁶ „Новости из места и са стране“, *Исток* год. 1, бр. 17 (10. 11. 1901): [3].

⁶⁵⁷ „Новости из места и са стране“, *Исток* год. 2, бр. 19 (7. 3. 1902): [3].

⁶⁵⁸ Миодраг А. Дабижић, „Земунска библиотека од 1825. до 1941. године“, у *Земунска библиотека 1825 -1975*, уредник Љубомир Тешић (Земун : Библиотека „Јован Поповић“, 1975), 47.

⁶⁵⁹ Ст. Суб. [Станимир Субић], „Наше српске установе“, *Мали гласник . за привреду, поуку и забаву* 2, бр. 42 (13. 10. 1913): [1].

опстајала од свог оснивања 1825. године⁶⁶⁰. Не зна се поуздано шта се десило са фондом новина, часописа и књига читаонице. Део књига је развучен, а део је доживео судбину свих осталих српских књига из фондова разних земунских друштава - спаљен је од стране мађарских војника⁶⁶¹.

Три године по окончању рата у Земуну је основана Грађанска читаоница, која ће до почетка Другог светског рата, обележити културни и просветни живот Земуна. Почетни књижни фонд чиниле су сачуване књиге Хрватске читаонице, као и поклони чланова. У оквиру Грађанске читаонице радило је више клубова и секција: радио – клуб, фото – секција, позоришно друштво, есперанто клуб, шаховска и музичка секција. У њеним просторијама налазила се и Руска библиотека, коју су 1920. године основали руски емигранти. Од 1933. до 1941. године читаоница се налазила у новосаграђеном Народном дому. Исте године када је читаоница пресељена у Народни дом њени чланови су покренули иницијативу да она прерасте у јавну библиотеку, али у томе нису успели. По избијању Другог светског рата усташке власти су забраниле рад свих земунских друштава. Књижни фонд је пренет у подрум Народног дома и на темељима оног дела фонда, који је преживео рат, настала је данашња Градска библиотека у Земуну⁶⁶².

3.8. Српска читаоница у Старом Бечеју

Према подацима у публикацији „Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године“ Димитрија Хаднађева, писаној поводом прославе читаоничке 70-годишњице, Српска читаоница у Старом Бечеју основана је 1.

⁶⁶⁰Библиотека је током година често мењала име: Српска библиотека (1829 - 30), Славеносербска библиотека Земуна (1827), Славеносербска библиотека земунска (1830), Библиотека српска у Земуну (1838), Општинска библиотека (1847), Библиотека славено - сербска (1850).

⁶⁶¹ Миодраг А. Дабижић, „Земунска библиотека од 1825. до 1941. године“, у *Земунска библиотека 1825 - 1975*, уредник Љубомир Тешић (Земун : Библиотека „Јован Поповић“, 1975), 50 - 56.

⁶⁶² Миодраг А. Дабижић, „Грађанска читаоница од 1921. до 1941. године“, у *Земунска библиотека : 1825 – 1975*. (Земун : Матична библиотека „Јован Поповић“, 1975), 58-76.

августа 1862. године. Из ове године је и читаонички печат са урезаним текстом „Читаоница Српска у Старом Бечеју 1862“. Међутим, у допису из *Србског дневника* датираног на 3. јануар 1862, стоји: „Биће вамъ познато, да смо од прилике пре годину дана овде основали читаоницу...“⁶⁶³, што нам говори да је читаоница основана 1861. године. Из дописа сазнајемо и да су чланови читаонице били и Срби и Мађари, али су ови други желели да од ње начине мађарску читаоницу, што многобројнији српски чланови нису дозволили, тако да је дошло до поделе и Мађари су напустили читаоницу. Такође, из овог периода постоји и допис из *Србобрана*, који нас обавештава да је приређена игранка у корист новоосноване српске читаонице „где се ми сами Срби скупљамо, и ту разне новости, па и полезне књиге читамо“⁶⁶⁴. Читаоничка архива није сачувана, а највише података о њеном постанку и раду налази се код Димитрија Хаднађева, који је 1932. године, као тадашњи председник Читаонице, имао увид у њене записнике.

Читаонички *Устав* састављен је и предат на одобрење тек 20. фебруара 1866, а потврђен од стране надлежних у Будиму те исте године у новембру. У првом члану Устава назначен је циљ оснивања Читаонице: „ради умнога развијања духа, изображености, човечности и друштвености међу становницима старобечејским и из околине, што се намерава постићи међусобним саобраћајем и читањем добрих књига, часописа и.т.д., које ће читаоница себи набавити“⁶⁶⁵. У тексту „Седамдесетогодишњица Српске читаонице у Старом Бечеју“ стоји да су оснивачи Читаонице били махом сви из образованог сталежа и предњачили у народу „у свему што је било добро и корисно“⁶⁶⁶. Потписници Устава из 1866. године били су парох Алексије Јовић (председник), учитељ Михаил Дејановић (секретар) и два члана одбора: економ Исидор Стојановић и трговац Павле Симовић.

Читаоница је у почетку била смештена на спрату куће баронице Јовић, на житној пијаци. У новембру 1878. године постигнут је споразум са Српском

⁶⁶³Ч. „Из Србскогъ Бечея 3. јан.“, *Србски дневник* год. 11, бр. 2 (1862): [2].

⁶⁶⁴Г. „Изъ Србскогъ Бечея 8. фебр.“, *Србобран* год. 2, бр. 14 (1862): [2].

⁶⁶⁵Димитрије Хаднађев, *Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године* (Стари Бечеј : Штампарија Вл. Радосављевића, 1932), 4 - 5.

⁶⁶⁶„Седамдесетогодишњица Српске читаонице у Старом Бечеју“, *Ново време* 14, бр. 36 (4 .9. 1932): [2].

црквеном општином, да се читаоница пресели у једну од доњих учионица нове основне школе⁶⁶⁷. Из једног дописа 1877. године сазнаје се да чланови скоро уопште не долазе у Читаоницу, која је некада била понос српског живља у Бечеју, а сада полако пропада⁶⁶⁸. Број чланова је опадао после сваког сукоба у читаоници, а 1897. године Читаоница је имала и једног женског члана⁶⁶⁹.

Читаоница се углавном издржавала од чланарине, добровољних прилога и прихода од забава. Сваке три године чланови су потписивали обвезницу да ће плаћати чланарину чак и ако иступе из читаонице. Прихода од добровољних прилога било је највише на почетку рада читаонице. Године 1871. захваљујући на позиву на читаонички бал, ђаковачки бискуп, Јосип Јурај Штросмајер, дао је прилог од 50 форинти. Значајни приходи су пристизали од забава и игранки, а до 1878. године и од билијара, карата, шаха, домина и томболе. Те године се Читаоница уселила у школску зграду, те је забрањено картање и билијар. Да би поправила своје материјално стање, у јуну 1877. године Читаоница је купила деонице Бачко Потиске Штедионице, а 1894. деонице Српске банке у Загребу, од којих је уживала дивиденду⁶⁷⁰.

У Старом Бечеју је 1870. године основана и Грађанска читаоница, чији су чланови били углавном из ратарског и занатлијског сталежа. С обзиром на то да су обе читаонице биле у неповољним материјалним условима, 1876. године дошло је до иницијативе о њиховом спајању. Уједињење Српске и Грађанске читаонице извршено је 26. новембра 1878. године. Не постоје подаци о томе шта је Грађанска читаоница предала од имовине и књижног фонда Српској читаоници. На овај начин Српска читаоница је окупила све бечејске Србе, без обзира на њихову сталешку припадност⁶⁷¹.

Књижни фонд се попуњавао, углавном, од поклона приватних лица. Матица српска је 1880. године поклонила Читаоници 70 свезака *Летописа*. Књиге су биле смештене у три велика ормана, а позајмљиване су на коришћење два до три пута недељно. Осим чланова Читаонице даване су на коришћење и Трговачкој

⁶⁶⁷ Димитрије Хаднађев, *Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године* (Стари Бечеј : Штампариија Вл. Радосављевића, 1932), 8 - 9.

⁶⁶⁸ „Из околине ст. бечејске“, *Застава* 12, бр. 192 (14. 12. 1977):[3].

⁶⁶⁹ Димитрије Хаднађев, *Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године* (Стари Бечеј : Штампариија Вл. Радосављевића, 1932), 11.

⁶⁷⁰ Исто, стр. 13.

⁶⁷¹ Исто, стр. 11.

и Привредниковој омладини, Девојачком колу и ђацима средњих и виших школа. Правила понашања у просторији читаонице била су строга за оно време, а по кућном реду из 1906. године било је забрањено пушење на лулу, псовање, гласно говорење за време читања и др. Читаоница се углавном претплаћивала на политичке дневне новине, српске, немачке и мађарске⁶⁷². Читаонички одбор је 1868. године донео одлуку да обустави претплату на лист *Напредак*, „све донде док именовани лист дојакошњи правац, а сауредник досадашњу ћуд не промени“⁶⁷³. Сваке године је држано 18-30 новина и часописа из Србије, Црне Горе и других српских крајева, и трудили су се да се задовоље интересовања свих чланова. Читаоница је између осталог била претплаћена на *Заставу*, *Будућност*, *Глас Црногораца*, *Obzor*, *Панчевац*, *Граничар*, *Суботички гласник*, *Глас народа*, *Илустроване српске новине*, *Јавор*, *Pester Loyd*, *Hon*, *Fligende Blätter*, *Über land und Meer* итд.

Читаоница се трудила да увек ради у националном духу. Почасни чланови читаонице били су Светозар Милетић, Јован Суботић, бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Била је члан Матице српске, Матице Лужичких Срба и Књижевне задруге у Београду. Њени чланови су сакупљали прилоге за бокелске и херцеговачке устанике, српске борце у балканским ратовима, и учествовали у свим значајнијим прославама и годишњицама. У читаоници су се одржавала и предавања из разних области наука⁶⁷⁴.

Године 1912. свечано је прослављена 50-годишњица њеног рада. По објави рата 1914. године школску зграду је заузела војска, а просторије Читаонице претворене су у болницу. Забрањено је окупљање чланова, а инвентар, архива и књиге често су сељени тако да је нестао велики број књига и докумената из архиве. По наређењу Министарства просвете Краљевине СХС 1929. године читаоничка правила су морала да се усагласе са правилима народне књижнице и читаонице. Уведене су нове одредбе у управи и начину рада⁶⁷⁵. После Другог светског рата 1848. године у Старом Бечеју основана је Општинска библиотека, у чије фондове су се утопили фондови Мађарске и Српске читаонице.

⁶⁷² Исто, стр. 17 - 18.

⁶⁷³ *Застава* 3, бр. 56 (14.7. 1868): [3].

⁶⁷⁴ Димитрије Хаднађев, *Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године* (Стари Бечеј : Штампарија Вл. Радосављевића, 1932), 19.

⁶⁷⁵ Исто, стр. 22.

3.9. Српска читаоница у Суботици

У доба оснивања читаонице, Суботица је била војвођанска варошица са развијеним културним и духовним животом. У изворима постоје неслагања око године оснивања читаонице. По једнима, читаоница је основана 1862. године, по другима 1863⁶⁷⁶, док трећи као годину оснивања наводе 1865. годину. У документу из 1939. године, који је потписао тадашњи председник читаонице др Александар Магарашевић, стоји да је „Читаоница једна од најстаријих национално-културних установа у Суботици. Она је основана 1862. године“⁶⁷⁷. Да је читаоница основана те године, у договору истакнутих суботичких Срба са Антонијем Хацићем⁶⁷⁸ и да је њен задатак био да национално и културно обједињује цео српски народ, наводи и Зоран Вељановић⁶⁷⁹. Годину дана раније у часопису *Даница* објављена је кратка вест о оснивању земунске и суботичке читаонице⁶⁸⁰. Оснивачка документа уништена су током Првог и Другог светског рата, а сачуван су три примерка *Устава Српске читаонице*. Први сачувани Устав на српском језику је из 1865. године. Друга два примерка су писана и на српском и на мађарском језику и датирају из 1868. године⁶⁸¹. Да је читаоница можда основана те године сведочи и допис из *Заставе* где између осталог стоји да су се српски грађани договорили 1865. године да оснују читаоницу. Допис је из 1867. године када су мађарске власти забраниле рад читаонице јер устав друштва властима није предочен и на мађарском језику. Дописник *Заставе* о овим догађајима пише: „Мило нам је „Заставу“ имати, а још милије, што сте је, по нашој жељи, на читаоницу србски шиљали; но са жалошћу вам јављам, да смо од надлежне власти ових дана читаонице лишени, и тако је више немамо. Како се код

⁶⁷⁶ Петар Огњанов, рукопис *Грађанска заклада Душана Радића која стоји под управом Српске православне црквене општине у Суботици*, Архив Српске православне црквене општине, стр. 19.

⁶⁷⁷ Историјски архив Суботица, Ф:436.7. од 12. марта 1939.

⁶⁷⁸ Антоније Хацић (1831 - 1917) био је књижевник, правник, секретар и председник Матице српске, управник Српског народног позоришта, потпредседник (1876) и председник (1879) Српске читаонице у Новом Саду.

⁶⁷⁹ Зоран Вељановић, *Српска читаоница у Суботици (1862 - 1959)* (Суботица : Српски културни центар „Свети Сава“ : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998), 32.

⁶⁸⁰ „Гласник“, у *Даница* 2, бр. 2 (20. 1. 1861): 32.

⁶⁸¹ Историјски Архив Суботица, Ф : 436. 5.

нас равноправност народности тумачи, може се видети из следећег: Ми смо се још 1865 године сложили, да овде србску читаоницу оснујемо; ту жељу нашу саобштили смо местној власти, и поднели јој устав друштва, одобрења ради; а у подпуној свести, да српско друштво свој устав само на свом језику може и мора предложити, поднели смо га на српском језику. Услед тога будемо најпре овде, па онда код намесништва, и најпосле код саме дворске канцеларије одбијено, и задруга наша буде ових дана тако строго забрањена, да новине држати и читања ради састајати се неможемо!⁶⁸²

Читаоница је основана пре него што је одобрен њен Устав, тако да долази до забране рада, све до 1868. године, када Јован Димитријевић подноси властима Устав написан двојезично и оне одобравају рад Српској читаоници.

У првом члану *Устава* суботичке Српске читаонице, донесеном на Оснивачкој скупштини, стоји: „Српска читаоница је Завод, ком је задатак - да облагорођава нарави и унапређује опште изображење и фини укус. Ово место, које је уживању одличног друговања посвећено, општа је својина чланова Читаонице и нико не може над другима нека изузетна права или првенство захтевати“⁶⁸³. Устав је написао и предао Градском већу, први председник читаонице Јован Димитријевић. Члан читаонице могао је бити сваки поштен и моралан човек, а чланови су се делили на редовне и ванредне. Редовни чланови су били у обавези да плаћају годишњу чланарину (имали су обавезу да је плаћају три године), могли су користити књижни фонд и учествовати у јавном животу и скупштинама Читаонице са правом гласа. Ванредни чланови су се обавезивали на плаћање чланарине у краћем временском периоду и нису имали право гласа. „Управљајући“ и „извршујући“ органи Читаонице били су: управитељ, подуправитељ, бележник, благајник и хранилац. Заједно са десет редовних чланова чинили су одбор Читаонице. Редовне Скупштине читаонице одржавале су се двапут годишње, а ванредне по потреби. Посебна пажња у Уставу посвећена је књижном фонду (члан 9)⁶⁸⁴. Чланови су могли позајмљивати књиге, на две недеље, уз потписану признаницу. Могла се позајмити само једна књига, а ако је

⁶⁸² Ч., „Дописи“, *Застава* 2, бр. 13 (11. 2. 1867): [3].

⁶⁸³ Историјски архив Суботица, Ф: 436.5. од 21. јула 1868. *Устав Српске читаонице у Суботици*, члан 1.

⁶⁸⁴ Историјски архив Суботица, Ф: 436.5. од 21. јула 1868. *Устав Српске читаонице у Суботици*, члан 1.

оштете сносили су трошкове набавке нове књиге. За издавање књига био је задужен хранилац, који је био у обавези три пута недељно (понедељком, четвртком и суботом од 11-12 часова) да долази и издаје књиге члановима. У периоду од 15. децембра до 1. јануара, књиге се нису издавале, јер се вршило сређивање и прегледање фонда, као и увезивање књига. За потребе својих чланова читаоница је држала листове на српском, мађарском и немачком језику: *Hon, Bolond Miska, Pesther Loyd, Zukunft, Komische Blätter, Застава, Напредак, Србобран, Даницу, Вилу, Видовдан, Обзор, Змај*⁶⁸⁵. Поред часописа набављале су се редовно и књиге, тако да је 1885. године у свом књижном фонду читаоница имала од 500 до 1000 томова књига⁶⁸⁶. Фонд се значајно увећао 1900. године када је Књижница Српске православне црквене општине предата на управљање Српској читаоници (230 књига, 24 листа и 72 свеске *Летописа Матице српске и Отаџбине*)⁶⁸⁷.

Устав је написао и предао Градском већу Јован Димитријевић, суботички адвокат, први председник Читаонице и градоначелник Суботице после револуције 1848/49. године⁶⁸⁸.

Читаоница се није издржавала само од чланарине, него је примала помоћ и од задужбинара и мецена. Од ових прихода попуњавао се књижни фонд периодиком и књигама, и помагао се Школски фонд из којег је Црквено-школска општина набављала учила, школски прибор и књиге, као и одећу за сиромашне ђаке. Такође се, одвајала годишња сума за помоћ Српском народном позоришту, а у самој Читаоници стајао је посебан ковчежић за добровољне прилоге позоришту, као и за друге добротворне акције⁶⁸⁹.

Читаоница је првобитно била смештена у кући Јована Димитријевића, да би се 1868. године, по добијању одобрења власти о раду, на молбу својих оснивача Црквеној општини, преселила у порту храма Св. вазнесења Господњег, где се налазило и седиште Српске православне општине. Сама зграда налазила се

⁶⁸⁵Зоран Вељановић, *Српска читаоница у Суботици (1862-1959)* (Суботица : Српски културни центар „Свети Сава“ : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998), 40 - 41.

⁶⁸⁶Историјски архив Суботица, Ф: 2. I. 1885 / 205.

⁶⁸⁷Зоран Вељановић, *Српска читаоница у Суботици (1862-1959)* (Суботица : Српски културни центар "Свети Сава" : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998), 41.

⁶⁸⁸Исто, стр. 33 - 34.

⁶⁸⁹Исто, стр. 36 - 37.

у продужетку основне школе (данас Основна школа „Свети Сава“), а просторија где се сместила читаоница било је уствари предворје односно „предња одаја“.

С обзиром на чињеницу да је била смештена у просторијама школе, посебна пажња посвећена је српској школској омладини. За њих су организована предавања, беседе са играњима, јавна читања. Одржавала су се литерарна такмичења и омладина је подстицана на литерарне активности. Чланови читаонице су поред тога, учествовали у свим народним културним догађајима⁶⁹⁰. Као и у другим војвођанским градским срединама рад на књижевном, просветном и културном пољу, у циљу развоја националне свести и очувања српског националног бића, било је у складу са Милетићевим либерарним програмом и програмом Уједињене омладине српске. Суботичка Читаоница, постаје стуб културног, друштвеног и политичког живота Срба, заједно са *Српским певачким друштвом* и *Добротворном задругом Српкиња*.

Из часописа *Бачванин*⁶⁹¹ сазнаје се да је Читаоница била у великој кризи 1898/1899. године, када је готово престала са радом. После текста „Где нам је Читаоница - отворено писмо за Србе Суботичане“, потписаног са Добрурад⁶⁹², у ком аутор говори о значају читаоница у „којима се огледа свест наше образованости“ и њеној културној улози, и позива суботичку интелигенцију „да из гроба подигне Читаоницу нашу, која нам је нужна као парче леба“, Читаоница је обновила свој рад. Уз залагање суботичких свештеника Јована Радића, Јована Јовановића, Светозара-Исидора Димитријевића, као и председника црквене општине др Владислава Манојловића покренуте су акције које су вратиле живот у Читаоницу. Припајање Књижнице црквене Општине, навело је управу да поведе акцију прикупљања књига и каталогизације фонда. Читаоници су стизали поклони у књигама не само од њених чланова, него и од Матице српске и *Добротворне задруге Српкиња*. У току наредних шест година фонд се увећао на 1008 књига, 194 листа и 143 *Летописа* и *Отаџбине*. Књиге су могли користити сви

⁶⁹⁰Зоран Вељановић, *Српска читаоница у Суботици (1862 - 1959)* (Суботица : Српски културни центар „Свети Сава“ : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998), 43.

⁶⁹¹*Бачванин*, бр. 35 (1898): [2], бр. 44 (1899): [2].

⁶⁹²Зоран Вељановић претпоставља да се иза овог псеудонима крију Младен Карановић (1863 - 1950) новинар и Душан Петровић, уредник *Бачванина*.

бесплатно⁶⁹³. У Читаоници је поново организован активан друштвени живот, балови, беседе, забаве. Забаве су организоване у сарадњи са *Српским певачким друштвом* и *Добровољном задругом Српкиња*. Имале су свој устаљени програм, који се састојао од хорског певања, певања у паровима, клавирских концерата, рецитована. У оквиру програма држана су предавања о значајним личностима из српске националне историје, читали су се књижевни радови⁶⁹⁴.

У оваквој атмосфери Читаоница је дочекала Први светски рат. Рад Читаонице је у ратним годинама обустављен, а њени челници као и многобројни суботички Срби, доживели су судбину својих сународника дуж целе Монархије: присилно су мобилисани, хапшени или одвођени у логоре.

После рата у новој домовини, губи се основни циљ и национални смисао у оквиру читаонице. Из идеје југословенства и јужнословенског уједињења које су прожимале све слојеве друштва поникла је идеја и о спајању две најзначајније културне установе суботичких грађана – Пучке касине и Српске читаонице, у једну – Народну читаоницу, али ова идеја није остварена. Српска читаоница је обновила свој рад тек 1929. године. На почетку Другог светског рата рад Читаонице је забрањен, а имовина и архива заплена. Челници и чланови Читаонице су заједно са својим породицама прогањани и хапшени, а потом одведени у логоре у Мађарској. Целокупан књижни и архивски фонд однесен је у Мађарску, где је предат фабрикама хартије. Иста судбина задесила је и приватне српске и јеврејске библиотеке.

После рата у Суботици је основано *Српско културно друштво* на темељима Српског певачког друштва *Граничар*, *Добротворне задруге Српкиња*, *Кола српских сестара* и Српске читаонице. Српска читаоница престаје да постоји као самостална установа. До коначног гашења ових културних институција дошло је 1959. године⁶⁹⁵.

⁶⁹³ Зоран Вељановић, *Српска читаоница у Суботици (1862-1959)* (Суботица : Српски културни центар „Свети Сава“ : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998), 56 - 57.

⁶⁹⁴ Исто, стр. 58.

⁶⁹⁵ Зоран Вељановић, „Правила Српске читаонице у Суботици“, *Ex Pannonia*, бр. 8 (2004): 93 – 94.

3.10. Српска читаоница у Сремској Митровици

Српска Грађанска Читаоница у Сремској Митровици основана је 4. фебруара 1866. године. Припреме су почеле годину дана раније када је тражена дозвола за њено оснивање од Главне команде у Темишвару. Угледајући се на осниваче читаонице митровачка омладина је у исто време основала Србско-црквену певачку дружину, која је одмах организовала прву „српску беседу“ у корист читаонице⁶⁹⁶. Почетком 1866. године (19. јануара) „Привремени одбор Грађанске Читаонице“ упутио је јавни позив својим суграђанима да се учлане у читаоницу, у коме између осталог стоји: „Циљ ће овога друштва бити-покрај друженога и братског саобраћаја, покрај пријатељског међусобног споразумљења и покрај пријатне забаве, која ће се у читању *новина* и других *периодичних* и *забавних листова* састојати,- нарочито сиромашно **Књижество Српско**, у колико то снага наша достигала буде, материјално потпомагати и одгајати“⁶⁹⁷. Овом позиву одазвало се 116 Митровчана, који су у Записник о Главној скупштини унети као основатељи. Оснивачка скупштина одржана је 4. фебруара 1866. године а Одбор читаонице је већ 8. фебруара одржао свој први састанак. Том приликом је потписан је уговор са власником хотела „Код зеленог венца“ о закупу просторија за читаоницу. Читаоница ће у овом простору остати све до 1895. године када је премештена у новоизграђени Српски дом. Такође, одлучено је и да уколико то желе, за почасне чланове читаонице се могу бирати високи официри Варадинске пуковније⁶⁹⁸. Ова одлука је изазвала незадовољство свештенства чији су представници на истој седници прочитали *Представку* митровачког свештенства „да је увређено тиме, што и оно није међу почасним члановима; и стога моли, да се установе у смислу њихове Представке промене“⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ „Из средине Срема“, *Застава* 1, бр. 4 (19. 2. 1866): [3]; „Гласник“, *Даница* 7, бр. 4 (10. 2. 1866): 94.

⁶⁹⁷ Мојо Медић, прир., Споменница о шездесетогодишњици оснотка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866-1926) (Сремска Митровица : Штампариија браће Јанковића, 1929), 7.

⁶⁹⁸ Душан Познановић, „Прилози за историју митровачке библиотеке, у Сунчани сат : часопис за науку, уметност и културу, год. 1, бр. 1 (пролеће 1992): 108 - 112.

⁶⁹⁹ Мојо Медић, прир., Споменница о шездесетогодишњици оснотка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866-1926) (Сремска Митровица : Штампариија браће Јанковића, 1929), 10.

Прва читаоничка *Правила* састављена су на немачком језику још у јануару 1865. године, а да она добију одобрење од надлежних власти највећа је заслуга трговца Косте С. Георгијевића. Георгијевић нажалост није дочекао да види резултате својих настојања јер је умро маја 1865. године, и тек је на предлог секретара читаонице Љубомира Ненадовића 1868. године уврштен у списак оснивача а његова слика је истакнута у Читаоници. *Правила* су важила све до 1904. године када су донешена *Правила Српске Грађанске Читаонице*, која су потврђена од Краљевске хрватско-славонскодалматинске Земаљске владе у Загребу тек 6. децембра 1911. после одређених измена. На седници у фебруару 1869. године одлучено је да се изради друштвени печат на коме ће бити урезан сремски грб а око њега натпис „Српско-Грађанска Читаоница у Митровици“⁷⁰⁰.

Први председник Читаонице био је Анастас Зика један од њених оснивача. За почасне чланове, одмах после оснивања Читаонице, поред високих официра, изабрани су и сви чланови Српске црквене певачке дружине, али и најзначајнији српски и „славенски“ родољуби: Јован Суботић, Светозар Милетић, Ђура Даничић, Михаил Полит Десанчић, Јосип Јурај Штросмајер, Герман Анђелић и други. Чланови Читаонице желели су да постану и неки митровачки Јевреји али је Главна скупштина 1870. године одлучила да их не прими „док делом не посведоче, да су заиста свака поверења заслужили“. Како износи М. Медић „било је случајева, да се по која женска пријавила за члана, а и да је примљена, па и да није примљена“. Главна скупштина је у фебруару 1913. године донела одлуку да се „и женскиње може примати за члана Српске грађанске Читаонице“⁷⁰¹.

Годину дана по оснивању Читаоница је одржала своје прво сέло на коме је др Љубомир Ненадовић држао говор о удруживању и значају добро организованих друштава за један народ. Говор је изазвао револт код митровачких Мађара и Немаца, па је Ненадовићу било забрањено да убудуће држи такве говоре⁷⁰².

Читаоница је велику пажњу поклањала књижном фонду и већ на крају прве године постојања, у фонду је била 191 књига и мапа. Већина је добијена на поклон, а њен први књижникар Ђорђе Јанковић добио је налог да прикупи по

⁷⁰⁰ Исто, стр. 13 - 14.

⁷⁰¹ Исто, стр. 18.

⁷⁰² „У Митровици 1. дек.“, *Застава* 2, бр. 112 (14. 12. 1867): [2].

вароши добровољне књижевне прилоге. Почетком 1868. године Одбор је на предлог Љ. Ненадовића донео одлуку да убудуће у дужност Читаонице спада и то да „добре србске књиге распростирати по народу, јер тек на тај начин мисли друштво, да ће се моћи подићи сиромашна књижевност србска, а добрим књижевницима и писаоцима патриотска радња осигурати“⁷⁰³. Истом приликом одлучено је да се сваке друге недеље „држе јавни зборови или села, на којима ће се држати јавна предавања или се читати какав поучан или забава састав из којег повремено излазећег листа, ил из које поучне књиге“. По извештајима књижничара Главној скупштини може се видети да се фонд непрестано увећавао. Крајем 1913. године у фонду је било 1640 свесака српских књига и 2300 немачких. Приликом бомбардовања 1914. године дошло је до пожара у Српском дому у чијем је приземљу Читаоница смештена. Библиотека је избачена у црквену порту, а Андра Лазић, митровачки трговац, да би спречио развлачење књига сместио их је у сандуке и сачувао до краја рата у свом магацину⁷⁰⁴.

Да нису сви били задовољни радом Читаонице и да ни она није попут осталих српских читаоница одолела сукобима српског грађанства може се видети и из дописа *Застави* 1874. године:“ Од толико година како та овоместна Матица постоји не - да томе није хатар чињено, већ на жалост признати морамо да нисмо ни на оном ступњу на коме у почетку бесмо. Где су јавна предавања, где ли оно заузимање би се користне књиге и новине по народу растуривале? Од свега тога ни спомена нема. А зашто? Јер у одбор свагда бирамо онакве, који мало ил готово никакве воље према томе непоказују. Грдна је жалост по данашње доба, а и штета да у одбору има и таквих који најмање јавну и слободну реч трпе. Такви јавна предавања изсмевају или држе за "шморн" ако неистичу из уста познатих особа. Није тиме довољно српству и нашој просвети помажемо шта ће одбор читаонички само новина и повремених листова набавити“⁷⁰⁵.

Почетком 1881. године долази до размимоилажења са члановима читаонице хрватске националности. Наиме, крајем 1880. године у Митровици је основана чиновничка касина, а основали су је Хрвати од којих су неки били

⁷⁰³ „У Митровици 9. јануара“, *Застава* 3, бр. 4 (14. 1. 1868): [2].

⁷⁰⁴ Мојо Медич, прир., *Споменица о шездесетогодишњици оснутка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866-1926)* (Сремска Митровица : Штампариија браће Јанковића, 1929), 41.

⁷⁰⁵ Г. К., „Митровица 27. јануара“, *Застава* 9, бр. 14 (1. 2. 1874): [2].

чланови Читаонице. Образложење за оснивање касине било је да је српска читаоница „тесна, непристојна и неудобна“. Дописник *Заставе* истиче да је прави разлог био тај што су желели основати хрватску читаоницу и да им смета све што је српско⁷⁰⁶. О оснивању касине извештавао је и загребачки *Обзор* нападајући Српску читаоницу и све што је српско⁷⁰⁷.

Друштвени живот читаонице био је богат. Одавана су признања значајним српским књижевницима, уметницима и родољубима. Читаоница је учествовала и у свим важнијим догађајима и прославама јубилеја, редовно су се одржавала предавања, сѐла и концерти. Године 1888. основано је *Добровољно Позоришно Друштво Српске Грађанске Читаонице у Митровици*, чији се приход једним делом употребљавао у добротворне сврхе и попуњавао читаоничку благајну. Један део прихода ишао је и за куповину књига за читаоничку библиотеку. Главна скупштина је 1906. године донела одлуку да се уз Читаоницу оснује и Касина „како би чланови осим читања новина и забаве ради се скупљали у својим просторијама; те би се тако унапредак кренуо и процветао наш жали боже успавани и поремећени живот“. На овај начин управа читаонице желела је да оживи делатност Читаонице али у томе није успела јер су Касину посећивали само чланови управе и ђаци. О забрани посећивања за ђаке расправљало се на одборским седницама, но Управа је сматрала да и они треба да читају новине и часописе⁷⁰⁸.

Да је Читаоница била у лошем материјалном стању на прагу 20. века, види се из записника Главне скупштине, којој је 1898. *Српско Занатлијско Удружење* упутило молбу да им уступи једну собу и дозволи његовим члановима читање новина за одређену чланарину. Ово је одобрено после дугог премишљања и током година ова два друштва (читаоница и занатлије) стално су преговарала око висине чланарине. Фебруара 1909. године Читаоници се и *Српска Трговачка омладина* обратила са молбом да буде примљена за члана као удружење, што је Одбор и одобрио⁷⁰⁹.

⁷⁰⁶ „У Митровици 20. дец. 1880.“, *Застава* 16, бр. 13 (25. 1. 1881): [3].

⁷⁰⁷ „Из Митровице“, *Застава* 3, бр. 134 (2. 9. 1881): [1].

⁷⁰⁸ Мојо Медић, прир., *Споменица о шездесетогодишњици осnutка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866-1926)* (Сремска Митровица : Штампарија браће Јанковића, 1929), 64 - 66.

⁷⁰⁹ Исто, стр. 87 - 90.

После Првог светског рата Читаоница је обновила свој рад. На почетку Другог светског рата тешко је страдала под усташком влашћу. Забрањен је њен рад, архива упропашћена, а књижни фонд разнесен или уништен. Део књига који је сачуван послужиће као основа фонда за оснивање Народне књижнице и читаонице „Просвета“ (данас Библиотека „Глигорије Возаревић“)⁷¹⁰.

3.11. Српска читаоница у Сремским Карловцима

Интересантан податак о оснивању прве читаонице у Сремским Карловцима, центру српске духовности, је да иницијатива о њеном оснивању није потекла од интелектуалаца и духовника окупљеним око Карловачке гимназије и Православне цркве, него од трговаца и виноградара. Иницијативу за оснивање читаонице први је дао Јован Поповић – Зубан, трговац, виноградар и винар. О самој идеји о оснивању и потешкоћама које су је пратиле, сазнајемо из рукописа његовог животописа⁷¹¹. Зубанову идеју прихватили су Теодор Тоша Чакић, Коста Костић, Стева Милић и Никола Сланкаменац⁷¹², који су заједно сакупили 1480 форинти. У новембру 1867. године, основали су Привремени одбор читаонице и направили предлог Устава. Патријарх Самуило Маширевић имао је примедбе на члан 5. Устава, којим се допуштало свим богословима и ђацима гимназије бесплатно коришћења фонда периодике и књига. Након измена дозвољено је „Богословцима овдашњим и гимназистима из 7. и 8. разреда, који су по суду својих учитеља морално ваљани и у својим научним предметима напредни“ да бесплатно користе читаонички фонд⁷¹³. После измена, урађених на примедбе појединих чланова, Устав је преведен и на немачки језик, и упоредни

⁷¹⁰ Душан Познановић, „Прилози за историју митровачке библиотеке, *Сунчани сат : часопис за науку, уметност и културу*, год. 1, бр. 1 (пролеће 1992): 113 - 114.

⁷¹¹ Јован Поповић - Зубан, *Животопис карловчанина Јована Поповића – Зубана*, (рукопис), РОМС, М 5002.

⁷¹² Теодор Тоша Чакић, Коста Костић и Јован Поповић-Зубан као оснивачи Српске читаонице спомињу се и у бр. 60 *Заставе* из 1868. године.

⁷¹³ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд Карловачког магистрата бр. 660 – 534 / 1868.

немачки и српски текст послат је надлежним властима, односно Генералној царско-краљевској команди у Темишвару. Команда је захтевала да се два члана Устава исправе, и такав исправљени устав је одобрила 20. јуна 1868. године. Карловачки магистрат је 14. новембра 1868. обавештен да је Одбор „за српску читаоницу заказао главну скупштину“ за 15. новембар⁷¹⁴, и да ће се она одржати у 14 часова у кући пароха Авакумовића. Међу потписницима коначног Устава, налази се поред оснивача, име Илариона Руварца⁷¹⁵, историчара и потоњег архимандрита, и име директора и професора Карловачке гиманзије Стевана Лазића. Тада је Српска читаоница имала 54 члана, а до краја године имала је 106 чланова и фонд од 600 књига⁷¹⁶. За првог председника изабран је Стеван Ристић адвокат, за потпредседника Стеван Лазић професор, за секретара Јован Павловић и благајника Фрања Радуловић.

О догађајима у Карловцима, који су претходили оснивању читаонице, имамо интересантан допис у *Застави*⁷¹⁷. Дописник пише како су грађани Карловаца подељени у два табора, на оне старог кова „јерове“, и младе „јотове“. У другом табору се покренула мисао да се превазиђу разлике и да се уједине, путем оснивања читаонице. Циљ тог новог, „заједничког“ табора биће „...да један другог боље познамо, да мисли своје узајамно мењамо, јер тим се начином долази до правог и истинитог знања. Цел ће бити наше читаонице, да се не цепамо један од другог, да не устајемо један против другог, да не злобимо један другом, да се не туђимо један од другог, него да се приближујемо један другом, да постанемо на темељу високе мисли Христове браћа равноправна, којима лежи напредак народа на срцу, којима је истина највећа светиња“. У допису из марта месеца сазнајемо да је и пре званичног одобрења и оснивања, Читаоница основала и библиотеку са 37 новина. Намера читаоничког одбора била је да се уз читаоницу оснује библиотека која ће временом постати „местна варошка“ а фонд ће се попунити „...књигама кориснима за народ и поучнима за све струке народног живота, и да нам се на тај

⁷¹⁴Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд Карловачког магистрата бр. 267/89 – 1 - 1868.

⁷¹⁵Иларион Руварац (Сремска Митровица, 1832 — манастир Гргетег, 1905) историчар, свештеник, архимандрит фрушкогорског манастира Гргетег, ректор Карловачке богословије и академик. Сматра се за једног од зачетника критичког правца у српској историографији.

⁷¹⁶Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд Карловачког магистрата бр. 1613 / 1868.

⁷¹⁷Ј. Ж., „У Карловцима“, *Застава* 3, бр. 3 (11. 1. 1868): [2].

начин свестрано и потпуно народно образовање пружа што шире и што дубље у народ⁷¹⁸. Да би остварили овај свој циљ одбор Читаонице је позвао књижевнике, издаваче, књижаре, учена друштва и остале родољубе да потпомогну оснивање библиотеке.

Читаоница је свој рад отпочела у хотелу „Код трубача“, да би га наставила на спрату некадашње куће Андрејевића, угледних трговаца и закупаца Бешчанске и карловачке поште из 18. века. Касније се поново сели (1898. године) у приземну зграду поред хотела „Код трубача“, и на њеној фасади био је истакнут натпис „Српска читаоница“. Када је ова зграда срушена читаоница је премештена у зграду на Тргу Бранка Радичевића бр. 7, где је радила дуже време, и после Другог светског рата⁷¹⁹.

Српска читаоница је од свог оснивања била центар књижевног и културног рада у граду. У њој су се одржавала сѐла, предавања, наступи чланова Читаонице и Певачког друштва. Сви културни догађаји и манифестације, као и иницијативе за напредак српског народа потицале су из Читаонице. Свакако да је најзначајнији догађај око кога се Читаоница ангажовала био пренос костију песника Бранка Радичевића из Беча на Стражилово, 1883. године, а појединости прославе и програм је *Застава*⁷²⁰ исцрпно пренела. Читаоница се и 1892. године посебно ангажовала око прославе свог двадесетпетогодишњег рада и десетогодишњице преноса посмртних остатака песника Бранка Радичевића на Стражилово⁷²¹.

Из записника са седнице одбора из 1905. године⁷²², сазнаје се колико је пажње Читаоница поклањала својој библиотеци и попуњавању фонда. За прву четвртину 1906. године Читаоница је наручила 31 лист, на српском, мађарском и немачком језику. Записници од 1907. до 1913. године су сведочанство о раду Читаонице и откривају нам са каквим су се проблемима мучили, попут буке из хотела, разношењем новина, неплаћањем чланарине. Тих година Читаоница упада

⁷¹⁸Ј. Н., „У Карловцима“, *Застава* 3, бр. 26 (31. 3. 1868): [1].

⁷¹⁹Жарко Димић, *Прва Српска читаоница у Сремским Карловцима 1868-2008* (Нови Сад : Градска библиотека, 2009), 30 - 34.

⁷²⁰„Ред по коме ће се обавити свечани пренос земних остатака Бранка Радичевића“, *Застава*, год. 18, бр. 97 (26. 6. 1883): [1 -2].

⁷²¹„Вести из места и са стране“, *Застава* год. 28, бр. 74 (14. 5. 1892): [3].

⁷²²Архива Градског музеја у Сремским Карловцима, *Записници „Српске читаонице у Карловцима“, од 26. 11. 1905. до 1. 11. 1913.*

у финансијску кризу, а самим тим и фонд библиотеке се не попуњава и она полако пропада.

Карловачка Српска читаоница је затворена почетком Првог светског рата, као и све остале српске институције у граду. Поред тога књиге, новине и слике однесене су и уништене. Читаоница обнавља свој рад тек 1928. године⁷²³, да би поново доживела уништавање од стране усташких власти почетком Другог светског рата, када су књиге писане ћирилицом уништене, остале развучене, и до данас није пронађена ниједна са печатом читаонице⁷²⁴.

3.12. Српска читаоница у Сентомашу

У варошици Сентомашу⁷²⁵, данашњем Србобрану, грађански сталеж углавном су чинили земљопоседници, а интелектуални круг свештеници и учитељи. За време револуције Србобран је тешко страдао и његово становништво било је буквално преполовљено, после напада мађарске војске априла 1849. године.

На иницијативу свештеника Лазара Каћанског⁷²⁶, 10. априла 1869. године, Скупштини Српске православне цркве у Србобрану поднет је захтев о оснивању Српске читаонице-библиотеке. Том приликом Лазар Каћански је истакао да је установљење читаонице или црквено-школске библиотеке дело „које би сваком поједином као кора хлеба нужна била“⁷²⁷. Овај предлог је једногласно усвојен, и на следећој седници скупштински одбор је донео закључак да се покуша основати читаоница и да се изради Устав. Нажалост, Устав читаонице није сачуван. Сачуван је само отисак печата, чији натпис потврђује да је читаоница основана те

⁷²³ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд Карловачког магистрата бр. 853 / 1928.

⁷²⁴ Исто, стр. 69 - 73.

⁷²⁵ Први писани податак о Србобрану је из 1338. године када се помиње под називом Сентомаш (Свети Тома).

⁷²⁶ Лазар Каћански (1841 - 1901) свештеник.

⁷²⁷ Архивска грађа Српске православне црквене општине у Србобрану, у Радослав Ј. Субић, *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869-1994* (Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“, 1994), 30.

године: „Српска читаоница у Сентомашу 1869“. Како наводи Р. Субић, Управни одбор је бирала Скупштина Читаонице, а чинили су га највиђенији Сентомашки Срби.

У Архиви Српске православне општине у Србобрану сачуван је и *Списак књига Сентомашке читаонице 1884-1888. године*. Из овог извештаја се види да је у свом фонду Читаоница имала 556 књига на српском језику, 128 на немачком, 4 на мађарском и 4 књиге на руском језику. Такође је поседовала и свеске *Летописа Матице српске* од 1826. до 1887. године, *Гласник-грађа за новију српску историју* и *Гласник Српског ученог друштва*. Била је претплаћена на 16 листова и часописа, међу којима и *Заставу*, *Глас народа*, *Панчевац*, *Јавор*, *Младу Србадију*, руске *Московске вједомости*, пештански *Лојд*, лајпцишке *Илустроване новине* итд. Фонд се попуњавао куповином и поклонима.

Из исте Архиве, сазнајемо и да су се седнице одбора одржавале четири пута годишње, као и да су се у Читаоници редовно одржавала јавна предавања из разних области⁷²⁸.

На основу дописа у *Застави* 1876. године, може се закључити да нису сви благонаклоно гледали на Читаоницу. Наиме, у октобру 1876. године извршена је преметачина у читаоници и православној цркви. Том приликом власти су заплениле у Српској читаоници: „у златном оквиру налазећи се списак „српских мученика погинулих 1848-49. год.“; списак чланова читаонице у оквиру под српском тробојницом и грбом; једна мапа печатана 1853. год. на којој се могло и спомен већ давно сарађене Војводине читати; и слику гостију московске изложбе“⁷²⁹. Аутор даље у допису наводи да је налог преметачине издат од бечејског „солгабировата“ на основу пријаве, и оптужује за издајницу „из нашег кола“, „јер то није могао туђин учинити, него баш таква личност, којој сваки клин у читаоници беше познат“.

Из каснијих дописа у *Застави*, види се да је постојао јаз између припадника богатијег и „нижег“ слоја грађана чланова читаонице. У броју 134 за 1885. године читамо да неки Срби желе да се поред читаонице оснује и касина, у

⁷²⁸Радослав Ј. Субић, *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869 - 1994* (Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“, 1994), 36.

⁷²⁹-ић, „Сентомаш 26. окт. (*Преметачина у срп. читаоници и цркви*)“, *Застава* 11, бр . 161 (20. 10. 1876): [3 - 4].

коју би долазили и „туђини“, а они би се одвојили „од остале браће, да образују неку вишу аристократију“. Ни након три године ситуација није била ништа боља, и дописник *Заставе* извештава да се те године уписало 70 чланова у читаоницу, махом сиромашних, а да „богатунџици“ неће више да долазе и плаћају чланарину: „Наша је читаоница просто само – читаоница, па шта би онда радили наши 'отлични грађани' у њој, када нема за њих никакве забаве... Сада су дошли већ и до тог закључка: за што да плаћају за бадава чланарину, кад у читаоници читају понајвише они, који са њима не дувају у један рог“⁷³⁰. Сукоби су ишли толико далеко, да су после туциданског догађаја 1890. године⁷³¹, тридесетак Србобранаца је желело да избаце *Заставу* из Читаонице, мада нису били чланови исте, тако што ће се учланити и покренути на одбору ово питање. Одбор Читаонице је одбио да их учлани, а они су тужили Читаоницу⁷³². Како се овај спор завршио нема података. Те године Читаоница је имала 79 чланова, купљено је за 67 форинти књига „разне садржине“, и према предрачуну се види да ће држати 21 лист⁷³³.

Читаоница није радила за време Првог светског рата, али је њена имовина сачувана. После рата наставила је са радом али све слабије. Њени корисници су углавном били чланови Црквеног одбора и други ревносни припадници цркве⁷³⁴.

3.13. Српска читаоница у Руми

О намери Срба да у Руми оснују читаоницу сведочи кратак запис у *Даници* марта 1861. године⁷³⁵. О овој читаоници других записа нема. Године 1881. основана је румска *Грађанска касина*. Име друштва изазвало је оштре реакције у *Застави*: „Неће бити излишно ако напоменем српском свету како у Руми место

⁷³⁰ „Дописи“, *Застава* 23, бр. 20 (7. 2. 1888): [2].

⁷³¹ „Туцидански догађај“ - На тај дан је у Новом Саду Јаша Томић убио Мишу Димитријевића.

⁷³² „Тужили читаоницу“, *Застава* 25, бр. 30 (25. 2. 1890): [3].

⁷³³ „Сентомашка читаоница“, *Застава* 24, бр. 199 (22. 12. 1889): [4].

⁷³⁴ Радослав Ј. Субић, *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869 - 1994* (Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“, 1994), 36.

⁷³⁵ „Гласник“, *Даница* 2, бр. 3 (31. 1. 1861): [48].

„српске читаонице“ створише „грађанску касину“. Српски новч. завод, Срби удеоничари, српска кућа, Срби чланови и то 90% а наслов друштва „грађанска касина“. Шта мислите да Немци задобију само надполовичну већину са 1 чланом, би ли они вама српску читаоницу- као што вас 90 за љубав неколицине одустајете од свог дичног имена и стварате им касину⁷³⁶. Оснивачка скупштина одржана је 13. марта 1881. године, за првог председника друштва изабран је адвокат Светозар Николајевић, а поред Срба у управу су изабрани и Немци⁷³⁷. Правила касине одобрена су 1. августа исте године, а преиначена 11. октобра 1882. Циљ друштва је био састајање ради читања и забава, а члан друштва могао је бити „сваки друштвено изображени Румљанин или странац“. Председника су чланови бирали на главној скупштини на мандат од годину дана, и морао је имати стално место боравка у Руми. Управу су поред њега, чинили и потпредседник, благајник и секретар. Грађани Руме који нису били чланови друштва нису имали приступ састанцима, осим на забаве и то по позиву⁷³⁸.

Тридесетак година по оснивању, касина је била пред гашењем. Новоизабрана управа је 1909. године покушала да је претвори у Српску читаоницу и тако оживи њен рад. На ванредној скупштини следеће године промењена су правила друштва, али је остао стари назив друштва. Многи чланови су напустили друштво јер се изгубио његов српски карактер⁷³⁹.

У јеку оснивања занатлијских задруга, у Руми је учињен покушај да се у оквиру задруге оснује и читаоница, где би чланови задруге могли читати листове и новине. Читаоница је основана 1886. године, али о њој нема конкретнијих података, осим два дописа у *Застави*. Из првог дописа сазнајемо да је занатлијска задруга нашла просторије за одржавање седница и скупштине и да је главни циљ задруге „да у тим просторијама држи неколико листова тј. да оствари читаоницу, па како задруга нерасполаже са довољним приходом, да може све те листове плаћати принуђена је од издавача српских листова умолити, да јој за ову годину

⁷³⁶ „Дописи“, Застава 16, бр. 44 (22. 3. 1881): [3].

⁷³⁷ Ђорђе Бошковић, Рума у периоду 1861 - 1914 (Рума : [б.и.], 2011), www.ruma.rs/portal/dokumenta/Ruma1861-1914novi.pdf (18. 8. 2014).

⁷³⁸ Историјски Архив Срема, Магистрат..., 1881, док. бр. 208 и 1883, кут. 951 - 1.860

⁷³⁹ Ђорђе Бошковић, Рума у периоду 1861 - 1914 (Рума : [б.и.], 2011), www.ruma.rs/portal/dokumenta/Ruma1861-1914novi.pdf (18. 8. 2014).

своје листове бесплатно шиљу, док задруга своје приходе боље неудели⁷⁴⁰. Месец дана касније одржана је свечана седница поводом пресељења у нове просторије у кући Љ. Николајевића. Том приликом прослављено је и „установљење књижнице“⁷⁴¹.

3.14. Српске читаонице у Вршцу

Проучавањем културне историје Вршца, као и историје вршачких библиотека долази се до закључка да овај град заслужује посебно место у културној историји Срба у Војводини 19. века. Поред богате библиотеке манастира Месић и библиотеке Вршачке епархије, током друге половине 19. века у граду се отварају три српске читаонице: Српска занатлијска читаоница, Српска ратарска читаоница и Српска читаоница.

Први податак да је 40-тих година 19. века у Вршцу постојала српска читаоница, налази се код вршачког хроничара Криштофа Баумана, који је у белешци за 1837. годину записао да је у Вршцу основано Грађанско читалачко удружење, које је одржало свој први скуп 1. јануара. Тврдњи да је у питању Српска касина односно читаоница, иде у прилог то што се као претплатник за 1838. годину *Магазина за художество, књижевство и моду*, јавља Касино у Вршцу. Такође, у писму вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, из 1840. године, спомиње се Главни сабор „наше“ Касине и да намеравају да се претплате на *Илирске новине* и *Даницу*, које се у Вршцу радо читају. Касина је изгледа 1846. године променила име у Српска читаоница, јер се под тим називом на списку пренумераната за Давидовићеву *Историју србског народа*. О томе где је читаоница била смештена, колико је имала чланова и колики је био фонд књига,

⁷⁴⁰ „Занатлијска свечаност у Руми“, *Застава* 21, бр. 59 (18. 4. 1886): [3].

⁷⁴¹ Исто, стр. [3].

не зна се више ништа. Сви подаци о времену пре револуције изгубљени су у пожару 1848. године, када је изгорела архива магистрата⁷⁴².

О оснивању српске читаонице 1871. године постоји само податак из немачких новина *Werschetzer Gebirgsbote*, и да је била претплатник на Вуков *Њемачко-српски рјечник*. Ниједан вршачки лист⁷⁴³ није забележио податке о њој⁷⁴⁴.

Осамдесетих година 19. века културни живот Срба у Вршцу обележен је стварањем разних удружења, од којих су свакако најзначајније *Добротворна задруга Српкиња Вршчанка* (1883) и Српске занатлијске читаонице (1884).

3.14.1. Српска занатлијска читаоница

Идеја о оснивању занатлијске читаонице потекла је од вршачке омладине предвођене Лазом Нанчићем⁷⁴⁵ 1881. године. Они су у Вршцу, у складу са програмом Уједињене омладине српске, желели да оснују радничку читаоницу, да би учврстили своје позиције и везе са радницима и народом. На збору 28. децембра 1881. године прочитан је предлог *Правилника читалачког друштва*, и после дискусије око имена друштва, усвојен је назив Опште радничко читалачко друштво. Устав друштва, који је у принципу био само прилагођени устав Уједињене омладине српске, преведен је на немачки и мађарски језик и послат властима на одобрење. Када је одобрен немамо података. Лаза Нанчић се обавезао

⁷⁴² Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 - 2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007), 24 - 27.

⁷⁴³ У то време су излазили *Вршачка кула* и *Вршчанин*.

⁷⁴⁴ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 - 2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007), 29.

⁷⁴⁵ Лаза Нанчић (Вршац, 1853 – Вршац, 1887) вршачки социјалиста, новинар и писац. Васпитан у српском националном духу, рано је показао све квалитете вође, и почео окупљати око себе целу генерацију младих Вршчана, задојених напредним идејама, прво Милетића, а касније Светозара Марковића. Као студент медицине у Бечу, постао је вођа српске студентске омладине у Аустро-Угарској обнављајући рад *Уједињене омладине српске*, да би у родном Вршцу, прекинувши студије, око себе окупио групу познату под називом „Вршачки социјалисти“. Године 1883. у Вршцу покреће лист *Српство*, који одражава његове политичке, економске, социјалне и естетске ставове. Када је лист престао да излази, Нанчић две године у Новом Саду уређује *Заставу*, и у политичким погледима приближава се Милетићу.

да ће сваког понедељка држати предавања за грађане, али су власти спречиле ова предавања. Из дописа⁷⁴⁶ у листу *Српство* види се да је овај покушај организовања радника пропао, пре свега због мањка подршке и несхватања оних због којих је цела ствар и покренута, тако да је читаоница престала са радом 1886. године⁷⁴⁷. О постојању Опште радничке читаонице и њеном кратком деловању налазимо податак и код Феликса Милекера, који у својој књизи *Повеља слободног краљевог града Вршца*, наводи да је конститутивна скупштина читаонице одржана 6. јануара 1883, а да се сама читаоница одржала до пролећа 1886. године.

На скупу занатлија, одржаном 17. јуна 1884. године, обућарски радници Ђорђе Антоновић и Јоца Грнчарски, покрећу питање оснивања занатлијске читаонице. Овом приликом изабран је и први акциони одбор читаонице, као и привремена управа са Тошом Стајићем председником и Ђорђом Антоновићем перовођом на челу. Присутним занатлијама и радницима Лаза Нанчић је одржао говор о значају оснивања оваквих установа, и договорено је да у случају престанка рада читаонице сва њена имовина припадне Добротворној задрузи Српкиња Вршчанки, уколико буде тада постојала, а ако не онда Српској православној општини у Вршцу. Задатак привремене управе био је да уписује редовне и потпомажуће чланове, да набави новине и књиге, обезбеди просторије за читаоницу, и да устав друштва преведе на мађарски језик и пошаље га Магистрату на одобрење, што је и урадио адвокатски писар Иван Иванић⁷⁴⁸.

Привремени одбор Читаонице послао је молбу редакцијама водећих српских листова да пошаљу бесплатне примерке и на тај начин помогну формирање читаоничке библиотеке. Позиву су се одазвали *Јавор*, *Стармали*, *Српско коло*, *Садашњост*, *Наше Горе Лист*, *Српски забавник* и *Српство*⁷⁴⁹ (*Застава* поред ових листова наводи и да су редакције *Заставе*, *Драшковог Рабоша*, *Српског Листа*, *Шабачког Гласника* и *Стреле* исто слале бесплатне

⁷⁴⁶„Оснивање занатлијске задруге у Вршцу“, *Српство* 2, бр. 7 (7. 7. 1884): [3]; бр. 8 (14. 7. 1884): [3].

⁷⁴⁷Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 - 2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007) 33 - 34.

⁷⁴⁸Драгутин Петровић, „Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница „Нанчић“ (1884-1941)“, *Гласник музеја Баната*, бр. 7 (децембар 1996): 75 - 76.

⁷⁴⁹Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник за друштвене науке*, 28 (1961): 145.

примерке⁷⁵⁰). Такође, одбор је упутио молбе и *Матици српској*, *Српском ученом друштву*, *Чупићевој задужбини* и *Југословенској академији*, као и српским књижарима да да бесплатно шаљу своја издања⁷⁵¹.

Јавна предавања су се у почетку одржавала у разним вршачким гостионицама, приватним станovima и кући Лазе Нанчића, све док није закупљена просторија у гостионици Мите Драгића⁷⁵². Из дописа⁷⁵³ у *Застави* сазнаје се да је преводилац читаоничких Правила, Иван Иванић најавио низ јавних предавања, а прво је одржао у јулу 1885. године на тему напретка „нашег занатлијства“. Предавања на тему историје држао је Лаза Нанчић.

Правила Читаонице су усвојена од стране Магистрата тек 1886. године, после низа измена. Како извори наводе, властима је највише сметала реч „радничка“ у називу читаонице, као и чланови *Правила* који говоре о томе да би друштво окупљало „раднике и пријатеље радника“. Због тога су назив читаонице преименовали у Српска занатлијска читаоница. Власти су у „пријатељима“ препознали групу вршачких социјалиста који су на челу са Лазом Нанчићем имали великог утицаја међу вршачким радницима и занатлијама. Магистрат је у августу 1885. године забранио сваки рад читаонице. У фебруару 1886. године, вршачке занатлије се састају на ванредној скупштини и мењају правила и назив читаонице. За новог председника изабран је Јоца Кешански, који доставља статут на одобрење. *Правила Српске занатлијске читаонице у слободној краљевској вароши Вршцу* одобрена су 28. априла 1886. године од стране министарства унутрашњих послова⁷⁵⁴. О догађајима који су претходили одобрењу статута и борби радника и занатлија да оснују своју читаоницу, извештава и *Застава*, која у броју 71 за 1885. годину доноси и цео текст *Правила*, као и клаузулу Високог краљевског угарског министарства унутрашњих послова о потврди ових *Правила*. У допису стоји да је мисао о оснивању читаонице потекла од Лазе Нанчића још 1884. године, и да је он преко свог листа *Српство* живо агитовао за ову идеју,

⁷⁵⁰Срдан, „Вршац, 13 (25) јуна“, *Застава* 20, бр. 96 (16. 6. 1885): [3].

⁷⁵¹ Исто, стр. [3].

⁷⁵² Драгутин Петровић, „Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница „Нанчић“ (1884-1941)“, *Гласник музеја Баната*, бр. 7 (децембар, 1996): 76.

⁷⁵³ Срдан, „Вршац, 7 (19) јула“, *Застава* 20, бр. 109 (9. 7. 1885): [1].

⁷⁵⁴ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887-2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007) 38; И. И-ћ. [Иван Иванић], „Прва српска занатлијска читаоница“, *Застава* 21, бр.71 (9. 5. 1886): [3].

написавши правила по примеру немачких радничких читаоница, позивајући раднике „да се групишу око ове идеје и да се заузму, да се она оствари“. Даље се у тексту наводе све активности које су се дешавале у читаоници и пре одобрења њеног рада, као и податак да њена библиотека поседује 15 листова и 100 књига⁷⁵⁵.

Из *Правила Српске занатлијске читаонице у слободној краљевској вароши Вршцу* види се да је циљ читаонице „да своје чланове науком образује, што жели постићи на следећи начин: 1. Оснивањем задружне књижнице; 2. Читањем књига и листова; 3. Одржавањем друштвених вечерњих забава, свечаности и томе подобних забава“. Свака политика била је искључена из делокруга читаонице. Чланови су били редовни и потпомажући. Редовни члан могао је бити сваки занатлија који уплати 40 новчића уписнине, и недељно уплаћује 10 новчића у задружну благајну. Потпомажући чланови могли су бити само оне особе, које спадају у „изображенији“ (научни) сталеж или самостални трговци, који годишње уплате 4 форинте у благајну⁷⁵⁶.

Следеће, 1887. године читаоницу је задесио усуд када је умро њен покретач и идејни творац Лаза Нанчић. Читаоница је све до 1891. године имала проблема са смештајем. Те године на Видовдан, адвокат Бранко Илић, и његова супруга Јулија, иначе сестра Лазе Нанчића, као извршиоци опоруке Лазине мајке, дарују Читаоници 2000 форинти за куповину куће у коју ће се сместити Читаоница. Кућа је добила име „Лазин дом“, у њој је била смештена читаоница и имала је велику салу за скупове, која је била украшена фотографијама из историје установе и вршачких Срба.

Новосадска *Застава* редовно је обавештавала своје читаоце о забавама, беседама и свим важним догађајима везаним за Читаоницу. На своју десетогодишњицу Читаоница је објавила извештај о раду са списком књига и инвентара. Уз овај извештај штампано је и „Основно писмо“ дародаваца „Лазиног дома“. Читаоница је те године имала 260 чланова, 440 књига (53 су биле на немачком језику) и 92 свеске *Летописа* Матице српске⁷⁵⁷. Из Извештаја управног

⁷⁵⁵И. И-ћ. [Иван Иванић], „Прва српска занатлијска читаоница“, *Застава* 21, бр.71 (9. 5. 1886): [3].

⁷⁵⁶Исто, стр. [3].

⁷⁵⁷Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887-2007*(Вршац : Градска библиотека, 2007), 41.

одбора⁷⁵⁸ сазнаје се да је читаоница 1895. године била претплаћена на све „овостране“ српске листове и три немачка, те да је за потребе чланова набављено доста књига, које су увећале читаонички књижни фонд. Те исте године приређене су и три забаве, од којих је „најсјајнија“ била она приређена на Видовдан, када је читаоница прославила своје крсно име⁷⁵⁹. Крајем 1895. године заједно са вршачким певачким друштвом читаоница је приредила и „Милетићево вече“ у част његове 70-годишњице⁷⁶⁰. Представници читаонице учествовали су и у прослави јубилеја сомборске и туријске читаонице⁷⁶¹.

Најважнији догађај свакако је било освећење друштвене заставе, на Петровдан 1896. године. Светковина је трајала три дана, освећење заставе је обавило целокупно вршачко свештенство, а на свечаној седници говор је одржао Мита Клицин, истичући њен значај: „Појава ове заставе заноси срца наша а дух нам подиже у висине, јер је она символ наше среће, нашег напретка и благостања. У њој су оличене наше тежње и жеље, наше мисли и идеје, она је стожер, око кога ваља да се скупљамо у племенитом просветном раду, у тој је застави оличена наша слога, која ваља да нас спаја у чврсту, непробојну целину, а то ће одолети свакој навали. Та је застава символ наше вере, наде и љубави, из којих најлепших хришћанских врлина ниче сваком народу срећа и благостање“⁷⁶². Поред Вршчана, овом догађају присуствовали су и гости из свих крајева Војводине, Србије, Босне и Херцеговине⁷⁶³. Застава је израђена од тамно плаве свиле, на једној страни је лик цара Лазара, изнад њега био је натпис „Свети великомученик Лазар“ а испод „Заштитник Српске занатлијске читаонице“. На другој страни заставе, била је извежена књига са златним словима „Вршац 1896“, а над књигом „Знање је светлост, знање је моћ, читајте браћо дан и ноћ“. Уз заставу је приложена и бела

⁷⁵⁸ „Извештај управног одбора српске занатлијске читаонице у Вршцу...“, *Српство* 2, бр. 4 (21. 1. 1896): [3].

⁷⁵⁹ „Крсно име српске занатлијске читаонице“, *Српство* 1, бр. 11 (4. 6. 1895): [3].; „Прослава крсног имена“, *Српство* 1, бр. 12 (11. 6. 1895): [2].

⁷⁶⁰ „Милетићево вече у Вршцу“, *Српство* 1, бр. 40 (25. 12. 1895): [3].

⁷⁶¹ „Педесетогодишња прослава српске читаонице у Сомбору“, *Српство* 1, бр. 21 (13. 8. 1895): [2]; „25-годишња прослава српске читаонице у Турији“, *Српство* 1, бр. 23 (27. 8. 1895): [2].

⁷⁶² *Српство* 2, бр. 29 (1896): [3].

⁷⁶³ „Освећење заставе у Вршцу“, *Застава* 31, бр. 95 (28.7.1896): [2].

трака на којој је златном жицом извезено „Вршачкој српској занатлијској читаоници - Катица Васе Петровића - Кума“⁷⁶⁴.

Читаоница у својим просторијама није окупљала само занатлије и раднике, него и вршачке интелектуалце, свештенике, учитеље, писце, новинаре. Они су читаонички живот оплеменили разним предавањима из културне и националне историје, као и актуелним друштвеним темама, рецитовањем српске и светске поезије. У њеним просторијама често је гостовало и новосадско Српско народно позориште⁷⁶⁵. Поред читаонице вршачке занатлије су 1898. године основали и певачко друштво. Ова два друштва ће се 1924. године спојити у *Вршачко певачко друштво и читаоницу*.

Године 1909. Читаоница је прославила своју 25-годишњицу. Извори спомињу да је за ту прилику Ђока Антоновић написао *Споменицу двадесетпетогодишњег рада Српске занатлијске читаонице у Вршцу*, али да она никада није објављена. Три године касније објављен је *Пословни ред и списак Вршачке српске занатлијске читаонице*, који је представљао допуњен текст статута из 1886. године. Из њега се види и да је те, 1912. године уређена читаоничка библиотека, која има 1812 књига и 155 свезака летописа Матице српске. Међу књигама налазиле су се и књиге штампане латиницом и готицом, као и 5 руских књига. Фонд се попуњавао куповином, али су и многи издавачи, установе и појединци поклањали књиге за библиотеку⁷⁶⁶.

Заједничка посета чланова читаонице и учешће певачког друштва на прослави Видовдана на Косову, 1914. године, за време Сарајевског атентата, била је скоро погубна за њихов опстанак, јер су власти тражиле разлог за прогон чланова читаонице. По избијању рата прво је аустроугарска команда је уселила војску у просторије Читаонице, што је урадила и немачка команда годину дана касније. Скоро сви чланови су присилно мобилисани и послати на фронт. Потпредседник друштва Јоца Францић, успео је да 1915. године постигне договор са немачким властима да уступи „Лазин дом“ школи. На тај начин је читаоница

⁷⁶⁴Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник за друштвене науке*, 28 (1961): 146.

⁷⁶⁵Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 - 2007*(Вршац : Градска библиотека, 2007), 42.

⁷⁶⁶ Исто, стр. 43.

спашена од пропасти⁷⁶⁷. После рата читаоница наставља своју културну делатност, све до 1924. године када се уједињује са певачким друштвом. У том тренутку њена библиотека је имала фонд од 2278 књига и била претплаћена на *Цицварићев дневник*, *Заставу*, *Правду*, *Слободу*, *Трибину*, *Привредника*, *Нову зору*, *Војводину*, *Банатски гласник* и *Weschetzer Gebirgsbote*⁷⁶⁸. Ово друштво престаје са радом по избијању Другог светског рата. После рата сачувани део фонда прелази у фонд Градске библиотеке, док се „Лазин дом“ уступа новоформираном културно уметничком друштву „Абрашевић“⁷⁶⁹.

3.14.2. Српска ратарска читаоница

Осећајући потребу за оснивањем удружења преко кога би остварили своја национална и друштвена права, где би могли да се окупљају и читају одговарајуће стручне књиге и часописе, вршачки ратари 1896. године одлучују да оснују ратарску читаоницу. Иницијативу за окупљање дали су угледни земљорадници Жива Паркајић и Стеван Станковић. У *Правилима Вршачке Ратарске Читаонице и певачког Друштва* истакнуто је да је циљ друштва „ширење просвете у нашем народу читањем књига и листова и неговањем песме“⁷⁷⁰. По истим *Правилима* делокруг Читаонице био је: оснивање друштвене књижнице, читање књига и листова, приређивање забава, позоришних представа, излета, певачких вежбања, стручних и поучних предавања; као и потпомагање сличних установа, као и оних, којима је смер просвећивање и унапређивање ратарског сталежа.

Први предсеник Ратарске читаонице био је Жива Паркајић, перовођа Стеван Станковић, књижничар Пера Трусников. Редовни члан читаонице могао је

⁷⁶⁷Исто, стр.43.

⁷⁶⁸Драгутин Петровић, „Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница „Нанчић“ (1884-1941)“, *Гласник музеја Баната*, бр. 7 (децембар 1996): 85.

⁷⁶⁹Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887-2007*(Вршац : Градска библиотека, 2007), 44.

⁷⁷⁰ПРАВИЛА Вршачке Српске Ратарске Читаонице и Певачког Друштва. - Вршац : [Вршачка српска ратарска читаоница и певачко друштво], 1927.

бити сваки „месни српски“ ратар који је напунио 18 година. Окупивши око себе вршачке земљораднике и виноградаре читаоница је брзо напредовала.

Уз Читаоницу убрзо је формирано и *Ратарско певачко друштво*, које је иако је функционисало као самостално друштво, учествовало у свим културним и забавним програмима Читаонице. У раду Читаонице су поред земљорадника и виноградару учествовали и вршачки интелектуалци, попут учитеља Мите Клицина и Ђуре Брашована, који су у њој често држали јавна предавања, поготово из националне историје.

Прва читаоничка забава одржана је тек 1898. године уз учешће црквеног хора из Соколовца и Вршачког црквеног певачког друштва. Значај ратарског друштва и окупљања за земљораднике истакао је Мита Клицин приликом великогоспојинске забаве 1900. године говорећи како је „читаоница својим лепим радом пробудила наше ратаре из мртвила, те се и они, ето, почеше занимати просветом. Наши ратари показаше, да им је мило све што је српско, да се знају одушевити, те да и они могу упоредо корачати са другим сталежима нашег народа...“⁷⁷¹.

Оформљен је и солидан фонд књига, чију основу је свакако чинила популарна едиција Матице српске - *Књиге за народ*, која је садржавала поучна издања из пољопривреде, домаћинства, хигијене, као и књиге на тему српске историје и књижевности. Најзаступљенија је била популарна литература. Књижница се углавном одржавала поклонима вршачких ратарских породица, па се у њој могао наћи и велики број романа који су излазили почетком 20. века. По члану 31. друштвених *Правила*, књижничар је био задужен за чување свих друштвених списа, музикалија, књига, гардеробе, прибора и инструмената. Такође, морао је о њима водити тачан списак и подносити месечне и годишње извештаје.

Читаоница се финансирала од чланарине и прилозима потпомажућих чланова и добротвора. Приходе је остваривала и на забавама, и од њих су се набављале књиге и листови. Највећи поклон у књигама читаоничка књижница је добила 1939. године од Видосаве Цвејић, која јој је поклонила целокупну

⁷⁷¹ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 – 2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007), 49 - 51.

породичну библиотеку. Поред библиотеке, по жељи свог мужа свештеника Саве Цвејића, поклонила је и породичну кућу и тиме је решен дугогодишњи проблем смештаја Читаонице⁷⁷².

За време Првог и Другог светског рата Читаоница је, попут других српских институција, обуставила своје активности. Обновила је свој рад после Другог светског рата и убрзо је припојена земљорадничкој задрузи. Крајем 60-тих година прошлог века њен књижни фонд поклоњен је Основној школи „Паја Јовановић“, а део књига Градској библиотеци.

3.14.3. Српска читаоница

Вршачки интелектуалци почињу да се организују око отварања још једне читаонице у граду 1897. године. У вишенационалној средини, граду који је био центар региона живео је и знатан број српске интелигенције, која се прво окупљала у намачким и мађарским касинама. Услед појачане мађаризације и притисака на немађарске народе, вршачка интелигенција схвата да и они морају да се удруже на националној основи, попут својих суграђана Немаца и Мађара. Вршачки лист *Будућност* за 1897. годину⁷⁷³ са пуно ентузијазма најављује отварање нове српске читаонице: „Мислећи људи, интелигенција српска, увидели су потребу здружења у корист српске мисли и решили су међусобним договором да по примеру других места где је српска интелигенција многобројна, читаоницу оснују... Читаоница ваља да је створена из реда интелигенције, које да се паралелише постојећем већ једном у месту, страном исто тако интелигентном удружењу, које пак, што је управо прва сврха, да води реч у друштву“. Иницијативу за отварање Српске читаонице дали су др Војин Монашевић, Ета Михајловић и Јоца Недељковић - Пантић.

Конститутивна скупштина одржана је 25. септембра 1897. године и за првог

⁷⁷²Исто, стр. 54.

⁷⁷³*Будућност* (14. 9. 1897): [2].

председника Читаонице изабран је Коста Обрадовић. Нажалост нису сачувана правила и статут овог друштва тако да о његовом уређењу не зна се ништа, осим кратке белешке у *Будућности*, да је циљ друштва „неговање друштвености и образованости међу Србима у Вршцу“. Читаоница је смештена у Цофманову кућу на Магистарском тргу, а њене просторије су освештане 4.октобра исте године⁷⁷⁴.

Како Душан Белча наводи од читаонице се очекивало да уједини политички разједињене Вршчане, међу којима је владао сукоб између радикала и клерикалне странке. У извештајима о раду не налази се ниједан спомен било какве културне активности, осим о приређеним забавама и баловима. Нажалост читаоница није ујединила Србе у Вршцу, него је дошло до још већег сукоба између ње и свих осталих српских удружења, када следеће године није позвана да учествује у прослави 50-годишњице Јована Јовановића-Змаја. Чланови читаонице окрећу се клерикалној странци и продубљује се политички сукоб са радикалима, поготово када је Читаоница 1899. године у градском парку приредила забаву само за привилеговане и одабране Вршчане. Лист *Будућност*, који је био наклоњен читаоници и чинио део њене управе хвали забаву: „Да Срп. читаоница одиста заузима одлично место у вршачком грађанству потврђује ово одабрано друштво које се на забави слегло. Једном речју, цвет вршачке интелигенције без разлике вере и народности, био је на овој забави заступљен...“ Међутим, *Српство*, радикалски лист, забаву је оценило као срамоту за српску интелигенцију.

Из извештаја за 1900. годину сазнаје се да је Српска читаоница имала и библиотекар, али о њеном књижном фонду не знамо ништа. На основу извора можемо закључити да је читаоница била више клуб где су се њени чланови дружили и забављали, без икаквог просветног и културног циља. После Првог светског рата, Српска читаоница за своје потребе откупљује кућу на Тргу Принца Ђорђа, где је наставила свој рад све до окупације 1941. године, када је Живан Јованчић, њен последњи председник, у страху да Немци не преузму архиву, уништио сва документа. Од књижног фонда сачувано је само неколико књига са екслибрисом и печатом Српске читаонице⁷⁷⁵.

⁷⁷⁴Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 - 2007* (Вршац : Градска библиотека, 2007) 60.

⁷⁷⁵Исто, стр. 61.

3.15. Српске читаонице у Белој Цркви

У броју 33 *Данице* од 30. новембра 1865. године објављена је вест да је у Белој Цркви неколико дана раније, 22. новембра, отворена Србска читаоница. Читаоница је била смештена у хотелу Мичин. Живан Иштванић у свом *Уводу у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви* наводи да је ову вест из *Данице* пренео и немачки недељник *Werschetzer Gebirgsboten*, и да о овој српској читаоници нема више података.

Тек у последњој деценији 19. века Срби се после периода разједињености поново окупљају око идеје отварања читаонице. У периоду од седам година основана су два значајна српска друштва: Српско читаоничко друштво 1890. године и Српска занатлијска читаоница 1897. године⁷⁷⁶.

На иницијативу адвоката Михајла Х. Ристића⁷⁷⁷, књиговође Имовине општине Јоакима Васића⁷⁷⁸ и учитеља Ђоке П. Поповића⁷⁷⁹, 14. септембра 1890. одржана је оснивачка скупштина Српског читаоничког друштва у гостионици „Златни голуб“. Скупштини је присуствовало 73 будућа читаоничка члана и том приликом прочитан је и предлог *Правила Српског читаоничког друштва у Белој Цркви*. Највероватније их је написао Михајло Ристић, будући председник Читаонице⁷⁸⁰. Циљ друштва био је „изображавање, развијање човечности и друштвености међу становницима белоцркванским и из околине, ширење полезних знања и човечних умишљаја и у ширим круговима“. Као делокруг свога рада читаоница види у набавци књига и читању часописа и листова, приређивању предавања, организовањем забава и позоришних представа. Члан читаонице могао је бити сваки грађанин, познат одбору, који је поштен и против кога се не води ниједан кривични спор. *Правила* су званично одобрена 15. октобра исте године од стране Високог угарског министарства унутрашњих дела у Будимпешти. Прва редовна годишња скупштина одржана је петнаест дана касније, а Читаоница

⁷⁷⁶Живан Иштванић, *Уводу у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви* (Бела Црква : Народна библиотека, 2012), 30.

⁷⁷⁷Михајло Х. Ристић (1829 - 1897).

⁷⁷⁸Јоаким Васић (1848 - 1921).

⁷⁷⁹Ђока П. Поповић (1855 - 1931).

⁷⁸⁰Исто, стр. 30-31

званично почиње са радом 1. децембра 1890. По *Статуту* Читаоница је имала библиотекара, који је био задужен за књиге и часописе, и вршио нумерацију и попис истих. Читаоница је сарађивала са Матицом српском и Српском књижевном задругом. У првих седам година управа је озбиљно радила на раду и развоју Читаонице, али се расцеп међу српском грађанском интелигенцијом 1897. године одразио и на белоцркванске Србе тако да су неки чланови занатлије оснивали своју Српску занатлијску читаоницу. Успешан рад Читаонице прекинуо је Први светски рат, а њена комплетна имовина је развучена: књиге, часописи, записници са седница, правила и статuti, спискови чланова⁷⁸¹.

Неколико бивших чланова оснивача Српског читаоничког друштва, на челу са Михајлом Узелцем⁷⁸² и Георгијем Ђоком Гавриловићем⁷⁸³, оснивају 1897. године Српску занатлијску читаоницу. Седиште читаонице била је гостионица „Бела лађа“, а М. Узелац, први председник Читаонице и Г. Гавриловић, вођени сопственим ставовима и интересима, нису учинили ништа значајно на културном, образовном и просветном плану оснивањем занатлијске читаонице⁷⁸⁴. У Читаоницу се уписало 60 чланова⁷⁸⁵ али се број током година преполовио (свега 36 чланова до Првог светског рата). *Правила* читаонице потврђена су у јулу 1898. године, а свечано отварање Српске занатлијске читаонице било је у октобру 1898. године⁷⁸⁶. Тек након одласка Гавриловића са места председника читаонице, долази до смањења нетрпељивости према Српском читаоничком друштву и 1913. године на иницијативу новог председника Георгија Бојера⁷⁸⁷ долази до разговора о поновном уједињењу две читаонице. Преговоре је прекинуо Први светски рат, тако да су се читаонице поново спојиле тек јануара 1919. године. Изабрана је нова заједничка управа и ова нова Српска читаоница је активно радила на културном и просветном пољу све до априла 1941. године. Виђенији чланови читаонице су ухапшени а Немачко градско поглаварство је укинуло сва српска национална и

⁷⁸¹Живан Иштванић, *Уводу у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви* (Бела Црква : Народна библиотека, 2012), 32 - 33.

⁷⁸²Михајло Узелац (1840 - 1914).

⁷⁸³Георгије Ђока Гавриловић (1855 - 1931).

⁷⁸⁴Исто, стр. 33.

⁷⁸⁵*Женски свет : лист Добровољних задруга Српкиња* год. 13, бр. 11 (1. 11. 1898): 175.

⁷⁸⁶„Бела Црква, почетком јула 1898“, *Застава* 33, бр. 104 (10. 7. 1898): [2]; „Српска занатлијска читаоница у Белој Цркви“, *Застава*, год. 33, бр. 156 (14.10.1898):[3].

⁷⁸⁷Георгије Бојер (1867 - 1938).

културна друштва и организације, конфисковала њихову имовину и запленила библиотеке и архиве⁷⁸⁸.

3.16. Српска читаоница у Сенти

Сенћански Срби су иницијативом пароха Тимотија Бранковића 1859. године почели да прослављају дан Светог Саве и на првој прослави школског патрона основан је Школски фонд и Школска библиотека. Три године касније 1862. Црквени одбор је донео одлуку да се књиге из школске библиотеке могу издавати сенћанским грађанима. С обзиром да су Срби у Сенти били мањински део грађанства преко оснивања разних друштава налазили су начина за очување националног идентитета. Љубомир Дурковић-Јакшић у својој *Историји српских библиотека* именује *Библиотеку читатељног друштва сенћанског* 1834. године, а 1846. *Србско читајуће содружество* као пренумеранте на *Летопис Матице српске*. Податак је преузет из библиографије Стојана Новаковића. Да ли су у том периоду заиста постојала читалачка удружења у Сенти, нема других података.

Сведочанство о оснивању Српске читаонице у Сенти оставио је прота Берисав Берић, који у свом говору износи да је у зиму 1867/68. године сенћанска омладина дала себи задатак просвећивања народа и решила да оснује Српску читаоницу. Да би остварили свој циљ приређивали су „просветна сѐла“ на којима су држана поучна предавања, а сав приход био је намењен оснивању читаонице. Српска читаоница у Сенти основана је 25. фебруара 1868. године. На оснивачкој скупштини било је стотину чланова, донесен је *Устав*, установљена чланарина, изабрано је „часништво“. Први председник Читаонице био је Симеон Каракашевић. На молбу сенћанске омладине црквена општина је уступила једну

⁷⁸⁸Живан Иштванић, *Уводу у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви* (Бела Црква : Народна библиотека, 2012), 33 - 36.

просторију за потребе Читаонице⁷⁸⁹. У јуну 1871. године *Основна правила* су прослеђена Министарству унутрашњих послова на одобрење. Следеће године усаглашена су на српском и мађарском језику, а потписали су их привремени председник Ђорђе Николић и привремени бележник Брановачки Тодор. Године 1873. прерађена *Правила* се поново прослеђују Министарству унутрашњих послова и оно их одобрава 14. фебруара 1874. године⁷⁹⁰.

У *Уставу друштва српске сенћанске Читаонице* стоји да је циљ друштва „напредовање у друштвеном животу путем умног развијања, које читањем књига и повремених листова, приређивањем јавних предавања и забава на сопствене патриотске, просветне и милосрдне цели постижава“. Члан Читаонице могао је бити сваки „поштен, ваљан и примеран пунолетан или самосталан грађанин, без разлике у вероисповести и народности“⁷⁹¹.

Читаоница је до 1883. године била смештена у згради Православне школе. После молбе Епархијском административном одбору Бачком у Новом Саду, сазидана је општинска дворана и 25. марта 1884. године она је уступљена Српској читаоници⁷⁹².

У години свог оснивања Читаоница је била претплаћена на *Напредак*, *Заставу*, *Даницу*, *Зукунфт*, *Magyar Ujság*, *Народни лист*, *Нови Позор*, *Видов-дан*, *Србију*, *Пастир*, *Вршачку кулу*, *Вилу*, *Змаја* и *Звекана*. Јануара 1971. године Управни одбор је донео одлуку да се неписменима у време вашара и празницима читају новине. Те исте године донета је одлука да се Читаоница претплати на више мађарских новина, јер се све више Мађара учлањивало у њу⁷⁹³.

Читаоница је представљала центар културног живота сенћанских Срба, у њој су се редовно одржавале прославе о Светом Сави, прославе, балови и јавна предавања. Српско народно позориште било је њен редовни гост, а у просторијама Читаонице постављена је посебна кутија у којој се сакупљао

⁷⁸⁹Петар Терзић, *Српска читаоница у Сенти 1868-1957* (Сента : Рапидо : Културно-образовни центар „Турзо Лајош“, 2002), 67 - 68.

⁷⁹⁰Géza Tolmácsy, *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig*, цитирано у Петар Терзић, *Српска читаоница у Сенти 1868-1957* (Сента : Рапидо : Културно-образовни центар „Турзо Лајош“, 2002), 327.

⁷⁹¹Петар Терзић, *Српска читаоница у Сенти 1868-1957* (Сента : Рапидо : Културно-образовни центар „Турзо Лајош“, 2002), 84.

⁷⁹²Исто, стр. 135.

⁷⁹³Géza Tolmácsy, *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig*, цитирано у Петар Терзић, *Српска читаоница у Сенти 1868-1957* (Сента : Рапидо : Културно-образовни центар „Турзо Лајош“, 2002), 328.

добровољни прилог за позориште.

Читаоница у Сенти је своју културну делатност обављала несметано све до 1941. године када мађарске власти забрањују њен рад. Њене просторије користи Српска православна црквена општина, тако да чланови и у време рата долазе у Читаоницу. После октобра 1944. године књижни фонд Српске читаонице утапа се у фонд градске библиотеке, и она временом престаје са радом⁷⁹⁴.

3.17. Српска читаоница у Мокрину

Први спомен о Српској читаоници у Мокрину налази се у *Сербским народним новинама* из 1847. године⁷⁹⁵, где стоји вест да читаоница неће одржавати бал у своју корист, него у корист сиротиње. У *Застави* двадесет година касније наилази се на вест да је српска омладина Мокринска 18. августа 1868. године приредила „беседу са игранком“ у корист оснивања своје читаонице „и ако није наједанпут ту своју цел постигла, али је положила темељ лепој и полезној намери, на коме се у будућности зграда подићи може“⁷⁹⁶. Следеће године објављена је вест да је у јануару основана Српска читаоница и да је у овој „будилници народне свести“ свечано прослављен празник Св. Саве⁷⁹⁷. Осим ових, нема других података да је у том периоду у Мокрину заиста и постојала читаоница. У тексту поводом 75-годишњице оснивања мокринске Српске ратарске читаонице, ауторка Јелисавета Моравек тврди да пре ратарске читаонице у Мокрину и околини није било ниједне друге културне институције све до 1922. године.

Почетком 1887. године *Застава*⁷⁹⁸ преноси вест кикиндске *Садашњости* да се у Мокрину појавио покрет да се оснује српска читаоница. На челу овог

⁷⁹⁴Исто, стр. 331.

⁷⁹⁵*Сербске народне новине* 10, бр. 26 (1847): 101.

⁷⁹⁶Д. А., „Из Мокрина“, *Застава* 3, бр.70 (1. 9. 1868): [3].

⁷⁹⁷„Дописи“, *Застава* 4, бр. 17 (7. 2. 1869): [3].

⁷⁹⁸„Вести из места и са стране“, *Застава* 22, бр. 28 (24. 2. 1887): [3].

покрета били су ратари Мита Кнежев, Милан Сувајцин и занатлија Милан Бадриљачки. Одушевљени дописник каже: “Још један леп и жив доказ, да је књига омилила народу нашем, да је народ тражи, да је обгрљује. Само тако браћо. Без књиге данас никуд, ни пред вратнице, а с књигом у руци, у глави и души, отвориће вам се цели бели свет. Књига је данас најсилније и скоро већ једино оружје, које нас може сачувати од туђинске поплаве. Оружајте се браћо бритким оружјем знања на све стране, па да нам никад више не закука мајка“.

На збору у Мокрину у марту 1887. године када је и основана читаоница било је преко 100 ратара. Овај податак износи *Застава*, док Ј. Моравек тврди да је Српска ратарска читаоница основана 25. марта 1888. године на тада одржаној Главној скупштини уз присуство 94 ратара. председавао је Живко Перић, за потпредседника је изабран Милан Бадриљачки, а за благајника Милан Сувајцин. Пре тога *Статут* читаонице одобрило је Угарско краљевско министарство⁷⁹⁹. Читаоница није напредовала онако како су желели њени оснивачи. Дописник *Заставе* узрок за то налази у томе што су за председника изабрали најписменијег, али додуше сиромашног земљорадника, јер су на тај начин хтели да одликују знање а не богатство: „Кад се стварала читаоница, намера је била, да сво становништво без разлике стања и положаја, што чвршће стоји, те да једном, услед братског узајамног обавештаја увидимо, шта нам, и како нам ваља чинити, да се одржимо и учврстимо у бујици која нас је тако са свих страна обузела“⁸⁰⁰. Он замера имућнијим земљорадницима што се због тога не учлањују у читаоницу, а оштро осуђује свештенство јер није учествовало ни на оснивачком збору, нити обавештавају народ о томе „да разлика у имању не чини и разлику читаоници, цркви, школи и т.д.“.

Ситуација се до краја године поправила, у Читаоницу се учланило 70 мештана, и почели су плаћати и чланарину. Преко *Заставе* управа Читаонице моли администрације разних листова да им на неко време бесплатно шаљу листове и тако потпомогну напредак установе. На Св. Николу је било свечано освећење Читаонице, али мокринско свештенство није присуствовало овом

⁷⁹⁹ Јелисавета Моравек, „Седамдесетпет година од оснивања Српске ратарске читаонице у Мокрину“, П.О.: Библиотекарски годишњак Војводине (1963), 121.

⁸⁰⁰ „Вести из места и са стране“, *Застава* 22, бр. 50 (3. 4. 1887): [3].

догађају⁸⁰¹. Читаоница се издржавала од чланарине, која је износила од 4 до 8 форинти годишње. Повремено су продавали старе часописе или добијали помоћ од других удружења. Од 1888. до 1922. године била је претплаћена на српске листове из Војводине, Србије и Загреба: *Заставу*, *Браник*, *Стармали*, *Стражилово*, *Јавор*, *Наше доба*, *Србобран*, *Тежак*, *Орао*, *Нови Србобран*, *Садашњост*, *Одјек*, *Домаћи лист*, *Суботичке новине*, *Српски глас*, *Босанску вилу* и још 20 часописа разнолике оријентације (здравља, ратарства, привреде)⁸⁰².

Мокринско *Српско певачко друштво* и српска младеж помагали су Читаоницу одржавајући беседе и забаве у њену корист. Књижара Јована Радака даровала јој је 1895. године књиге у вредности од 15 форинти. Те исте године српска ратарска читаоница постаје члан Матице српске. Као и већина читаоница имала је проблема са смештајем и често се сели. Своје активности углавном развија до краја Првог светског рата. Године 1922. оснива се под покровитељством школске црквене општине Друга ратарска читаоница намењена пре свега имућнијим земљорадницима, а 1923. године и Трећа ратарска читаоница. Ова последња је била је отворенија и приступачнија становницима Мокрина и њени чланови су били и сиромашнији ратари, радници, а пре свега омладина. Њеној афирмацији као установе допринело је и то што се њена управа трудила да у књижни фонд продере и књига. Молби Треће ратарске читаонице да им помогне око набавке књига одазвао се Васа Стајић, пореклом Мокринац, и на његову интервенцију Министарство просвете шаље око 300 књига, које постају основни књижни фонд мокринских читаоница⁸⁰³.

⁸⁰¹ „Српска ратарска читаоница у Мокрину“, *Застава* 22, бр. 188 (13. 12. 1887): [3].

⁸⁰² Јелисавета Моравек, „Седамдесетпет година од оснивања Српске ратарске читаонице у Мокрину“, П.О.: *Библиотекарски годишњак Војводине* (1963), 122 - 123.

⁸⁰³ Исто, стр. 121 - 124.

3.18. Српска читаоница у Турији

Нема конкретнијих података и сачуваних докумената о оснивању српске читаонице у Турији све до 1893. године. У фебруару те године налази се допис⁸⁰⁴ из овог бачког села, из којег дознајемо да има више од двадесет година како је тамо основана читаоница. Читаоница је повремено престајала са радом, а 1893. године она поново обнавља свој рад и дописник се нада да неће више бити сметњи њеном напретку. На читаоничкој седници донесен је закључак да се почну одржавати недељна предавања, која би заинтересовала чланове.

Драгомир Попноваков наводи да је најстарији оригинални документ о туријској Читаоници записник са седнице Управног одбора од 4. августа 1893. године. Из овог записника сазнајемо да ће се Читаоница претплатити на *Заставу*, *Браник*, *Јавор*, *Пчелицу*, *Банаћанина*, *Голуба*, *Србобран*, *Дубровник* и један мађарски лист.

Две године касније у бр. 5 *Бранковог кола* најављена је прослава 25-годишњице Српске читаонице у Турији. На основу вести објављене у истом листу крајем августа и записника са одборске седнице од 27. августа 1895. године сазнаје се нешто више о оснивању Читаонице⁸⁰⁵. Читаоница је основана 1870. године на иницијативу свештеника Петра Чолића, који је био и њен први председник. *Правила* Читаонице одобрило је Угарско министарство у Пешти две године касније (9. децембра 1872). Саставили су их на српском језику и превели на мађарски Васа Стојковић⁸⁰⁶ и Авакум Травањ. Читаоница је у години свог оснивања била претплаћена на *Заставу* и *Народ*, и у свом књижном фонду имала око 100 књига⁸⁰⁷. Управни одбор бирао се на годишњој скупштини сваке године, а чинили су га свештеници, учитељи, чиновници, занатлије и сељаци. Одбор је бирао председника, потпредседника, секретара и благајника; и такође одлучивао о пријему нових чланова тајним гласањем. Чланови су дељени на редовне и

⁸⁰⁴ „Вести из народа“, *Застава* 28, бр. 33 (28. 2. 1893): [3].

⁸⁰⁵ *Бранково коло* 1, бр. 5 (3. 8. 1895): 160; бр. 9 (31. 8. 1895): 288; Записник са седнице Српске читаонице у Турији 27. 8. 1895.

⁸⁰⁶ Васа Стојковић (? - 1896).

⁸⁰⁷ Драгомир Попноваков, *Српска читаоница у Турији основана 1870. године* (Нови Сад, Турија : Библиотека Матице српске, Библиотека „Јован Поповић“, 2001), 13.

нередовне. Редован члан Читаонице могао је бити сваки пунолетни грађанин, док су нередовни чланови били ученици сеоске основне школе. Сви су имали право да посуђују књиге, а новине и часописе само су редовни чланови могли да носе кући. Читаоница се издржавала од чланарине (1 - 2форинте годишње) и од поклона појединаца у виду књига, намештаја, новца. У години оснивања имала је 50 чланова. Тај број је наредних година варирао од 50 до 100 чланова. Читаоница се често селила по локалима и кућама, и није имала своје сталне просторије⁸⁰⁸. У Записнику седнице Управног одбора од 5. марта 1905. године први пут се спомиње звање „књижничар“, а у записнику од 14. јануара 1912. „библиотекар“, када је за библиотекара изабран Милан Протић⁸⁰⁹.

Да је читаоница имала и тешких дана види се из дописа у *Српству*⁸¹⁰, где стоји да је читаоница у почету имала мали број чланова, али се временом он увећао и уочи јубилеја 1895. године уписано је преко осамдесет чланова.

Да су становници Турије били поносни на своју Читаоницу, као и да је она уживала велики углед међу Србима у Војводини, говори и чињеница да су на њену прославу 25-годишњице дошли и представници других читаоница из Вршца, Србобрана, Старог Бечеја и Госпођинаца. На свечаној седници је том приликом тадашњи секретар Авакум Травањ прочитао *Повест о Српској читаоници*, истичући заслуге Васе Стојковића председника Читаонице за њен развој. Увече на свечаној беседи новосадски професор Јован Грчић у свом говору *О постанку и развићу српских читаоница у нас*, говорио је о њиховом културном значају⁸¹¹.

За време Првог светског рата Читаоница није радила, а њен рад је обновљен 1919. године. Између два светска рата почињу и жене да се учлањују у Читаоницу, а прва жена која је постала члан Управног одбора била је Јулка Медурић. У сачуваним записницима од 1919. до 1922. године почињу да се јављају називи „Српска књижница“ и „Српска библиотека“, док се назив Читаоница све више губи. Повећан је број књига, нарочито оних које су намењене школској деци, а Читаоница се претплаћује и на дечије часописе *Зора*, *Зрнца*, *Звонце*, *Четник* и

⁸⁰⁸Исто, стр.15.

⁸⁰⁹Радослав Ј. Субић, *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869-1994* (Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“,1994), 84.

⁸¹⁰Српко Босанчић, „Састанак српско – романских депутација“, *Српство* 1, бр. 23 (27. 8. 1895): [2].

⁸¹¹*Бранково коло* 1, бр. 9 (31. 8.1895): 288; Драгомир Попноваков, *Српска читаоница у Турији основана 1870. године* (Нови Сад, Турија : Библиотека Матице српске, Библиотека „Јован Поповић“, 2001), 9 - 11.

*Дечије новине*⁸¹². Читаоница на овај начин полако прераста у јавну библиотеку.

По избијању Другог светског рата, окупациона мађарска власт забранила је рад Читаонице. Да би сачувао књижни фонд управник библиотеке Милан Вујин 1943. године нуди Библиотеци Матице српске на продају читаву библиотеку, што је ова и прихватила. После рата књиге су враћене у Турију⁸¹³.

3.19. Српска читаоница у Старој Пазови

Група угледних грађана Старе Пазове основала је прву читаоницу 12. јула 1878. године. *Правила* Читаонице потврђена су тек десет месеци касније, 12. маја 1880, од стране Канцеларији Крајишке управе унутрашњих дела. Прву управу чинили су: Владимир Хурбан председник, Ђура Пауковић потпредседник, Никола Петровић благајник⁸¹⁴. С обзиром на чињеницу да је први председник Читаонице био словачки евангелистички свештеник, може се претпоставити да су чланови Читаонице поред Срба били и Словаци, до оснивања Словачке читаонице 1906. године. Овоме иде у прилог и то што у свом називу читаоница није имала додатак - српска. У почетку је читаоница располагала са стотинак књига и била претплаћена на неколико листова. Два пута годишње, на српску Нову годину и Сретење, приређивале су се забаве⁸¹⁵. Колико је у овом периоду читаоница имала чланова не зна се. Симеон Араницки наводи податак за 1911. годину – 31 Србин, од укупно 38 чланова. На овако слабу посећеност вероватно је утицало и то што су Срби у Старој Пазови основали 1905. године и Читаоницу Срба занатлија.

Иницијатива за оснивања Читаонице Срба занатлија потекла је од занатлија Јована Вучевића сајције и кројача Паје Теодоровића 1904. године. Исте године,

⁸¹² Драгомир Попноваков, *Српска читаоница у Турији основана 1870. године* (Нови Сад, Турија : Библиотека Матице српске, Библиотека „Јован Поповић“, 2001), 22.

⁸¹³ Исто, стр. 26 - 27.

⁸¹⁴ Симеон Араницки, *Парохија у Старој Пазови крајем године 1911.* (Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1912), 202.

⁸¹⁵ Ратко Чолаковић и Златко Пашко, „Поводом 125 година оснивања прве читаонице у Старој Пазови“, *Годишњак библиотекара Срема*, бр. 4 (2004): 21 - 22.

11. априла, одржана је и оснивачка скупштина, на којој је изабран одбор за израду *Правила*. *Правила* је саставио адвокат Радивоје Теших, а за свој труд одликован је почасним чланством у Читаоници. Када су годину дана касније, 13 (26) марта, *Правила* потврђена, изабрана је и прва читаоничка управа а за првог председника Станко Бронзић. У години оснивања Читаоница је имала 17 чланова, да би се тај број до 1911. увећао на 22 редовна члана, 50 потпомажућих. Заслугу за већи број чланова, С. Аранички приписује тадашњем председнику Читаонице – Данилу Медаковићу. Редовни чланови били су занатлије и земљорадници, а потпомажући сви остали без обзира на сталеж. До 1910. године Читаоница је била смештена у гостионици Милана Рапајића, а после код С. Рапајића. Чињеница да су управа и чланови велику пажњу поклањали образовању и просвећивању говори у прилог податак да је читаоничка књижница имала 1911. године 600 дела забавне и поучне садржине, од којих је 200 било на читању. Била је претплаћена на 9 листова: *Привредник*, *Врач*, *Србобран*, *Заставу*, *Народне Новине*, *Дубровник*, *Српску Реч*, *Босанску Вилу* и *Душановац*. Просторије Читаонице су красиле слике знаменитих Срба у издању Андре Гавриловића. За читаоничку славу Светог Саву редовно су приређиване забаве са дилетантском представом, а сав приход је ишао у добротворне сврхе. Организована су и јавна предавања на популарне теме⁸¹⁶.

За време Првог светског рата био јој је забрањен рад и примање свих листова, осим *Народних Новина*. После рата Читаоница обнавља свој рад и већ 1920. године оснива и своју дилетантску секцију, која је радила 4 године⁸¹⁷. Између два рата Читаоница је имала преко 700 књига белетристике, од којих је сачувано стотинак, са овалним печатом Читаонице. Данас су ове књиге у власништву Народне библиотеке „Доситеј Обрадовић“, као и комплет портрета „Знаменити Срби“. Део књига носи печате и личних библиотека угледних Пазовчана: Саве Петровића, Данила Медаковића, Бранка Чипића, Димитрија Лазића и Јулиуса Галанте⁸¹⁸.

⁸¹⁶Симеон Аранички, *Парохија у Старој Пазови крајем године 1911*. (Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1912), 194 - 195.

⁸¹⁷Величко Бојовић, *Стара Пазова: кратак приказ о етничком, привредном и културном развоју* (Стара Пазова : [б. и.], 2004), 32 - 33.

⁸¹⁸Ратко Чолаковић и Златко Пашко, „Поводом 125 година оснивања прве читаонице у Старој Пазови“, *Годишњак библиотекара Срема*, бр.4 (2004): 25.

3.20. Српска читаоница у Панчеву

У тексту Гордане Стокић Симончић „Српске читаонице као претече јавне библиотеке у Панчеву“ објављеном у *Књижевној топографији Панчева* изнет је податак да је панчевачки хроничар Феликс (Срећко) Милекер, у својој *Историји града Панчева*⁸¹⁹ забележио да у граду 1810. године постоји читаоница из које се могла позајмити „многа корисна књига“. Овај податак Милекер је преузео из рукописа *Монографија Панчева* Леонарда Бема⁸²⁰. Гордана Стокић Симончић сматра да је у питању региментална библиотека, док Димитрије Ранков и Милица Катић - Вигњевић⁸²¹ претпостављају да је у питању панчевачка *Касина* која је постојала 1840. године, али за ове тврдње не постоји никаква архивска грађа или неки други извор.

Прве архивске податке имамо о читаоници која је радила у саставу Касине 1846. године. *Статут*⁸²² Касине писан је на немачком језику, а њена врата била су отворена свим грађанима Панчева, без обзира на националност, што документују и потписи оснивача: председника Викентија Костића, секретара Петра Крњавчевића и благајника Венцела Фомбергера. Из рукописа *Статута*, датираниог 18. априла 1846, видимо да је то било затворено друштво, које су чинили редовни чланови-оснивачи и нови чланови, који задовољавају одређене моралне норме, а главни циљ друштва „је да окупљеним члановима пружа одушак и разоноду након напорних свакодневних послова и да им обезбеђује лектиру ради забаве и користи“. Редовни чланови, односно оснивачи, били су власници свих њених материјалних добара, а управу су сачињавали председник, секретар, благајник и архивар.

⁸¹⁹ Историја града Панчева / написао Срећко Милекер ; са немачког превео Владимир Дакић. - Репринт, 3. изд. - Панчево : Историјски архив : Књижара "Прота Васа" ; Горњи Милановац : Дечје новине, 2004 (Панчево : Ден сателит). - 191 стр. ; 21 cm

⁸²⁰ Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева* (Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001), 400.

⁸²¹ Димитрије Ранков, „Библиотеке и читаонице у периоду од 1867. до 1941. године“, *Информатор* бр. 18 (1983): 39; Милица Катић - Вигњевић, „Прилог историји Панчевачке библиотеке“, *Свеске: књижевност, уметност, култура* год. 6 (1994): 43.

⁸²² ИАП, Маг. I 1846-564/1009.

Љубомир Дурковић - Јакшић⁸²³ наводи да су Срби у Панчеву почетком 1846. године предузели кораке за оснивањем Касина. За потребе чланова набављале су се српске и немачке књиге и новине, а могле су се употребљавати само у просторијама Касина. Већ средином године примало је 17 новина⁸²⁴. Касино се 1847. године преселио у кућу Лазе Драгичевића (касније кафана „Трубач“)⁸²⁵, где је добило пет соба и салу, у којој су приређиване позоришне представе и балови. Чланови су у новим просторијама могли да читају књиге и новине, играју карте и билијар. Већина чланова су били Срби и на баловима су се играле српске игре. Љубомир Дурковић - Јакшић такође наводи да је ово било „само Касино“ мада су га Панчевци сматрали и „читалиштем“. Како истиче Гордана Стокић⁸²⁶, ова тврдња не стоји, јер се из *Статута* види да је читаоница замишљена као саставни део касина за коју су се редовно набављали српски и немачки књижевни и политички часописи. О фонду је бригу водио архивар, наручивао новине, слагао по одређеном реду и водио евиденцију. У самом *Статуту* Касина било је предвиђено и формирање библиотеке, за чије потребе би се набављали лексикони и енциклопедије, које већина грађана због скупине оваквих књига, није могла да набави⁸²⁷.

У броју 114. *Заставе* из 1867. године наилази се на занимљив податак који говори о самој атмосфери у касини и незадовољству појединих чланова. Из дописа видимо да већину чланова чине Срби, да је промењена управа али не и правац друштва, на који се дописник и жали. Наиме, он критикује што се уместо српских беседа одржавају забаве са томболом „на којима би оба певачка друштва – српско и немачко-певала; а да би се ова ствар свесним Србима у другом виду представила, постараће се управа-као што се поговара- да један Србин и један Немац, јавна предавања држе. Дакле космополитске забаве да замену наша сѐла, беседе и јавна предавања! Тек што смо наш свет привукли у србски рад, и тим га отресосмо од пређашњег равнодушја, ево опет реакције да га увлачи у стари ред,

⁸²³Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 - 1850* (Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963) 108.

⁸²⁴ Исто, стр. 108.

⁸²⁵ *Српске народне новине* 14, бр. 102 (16. 12. 1847): 396.

⁸²⁶Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева* (Панчево: Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001): 401 - 402.

⁸²⁷Жарко Војновић, *Рађање словесног града: каталог старих књига Градске библиотеке Панчево* (Панчево: Градска библиотека, 2009), 28.

јер је 'старо време златно било'". Дописник такође критикује управу касине што је сав приход од приређених балова (одржана су четири) присвојила, не дајући ништа српском певачком друштву које је имало велике трошкове око „опреме“.

Наредне године, *Застава*⁸²⁸ бележи да је намера чланова била да претворе касину у читаоницу и да се изврши „рестаурација“ певачког друштва „да ова друштва тако удесимо, како ће нам наш свестрани живот потпуно у њима заступљен и негован бити“. Касина је после овога, како извештава Панчевац у броју 10. у лето 1869, запала у кризу и позвала на скупштину своје чланове, којих је било све мање због чега је претило затварање установе. Главна тема било је преуређење статута, које је поверено посебном одбору. О одржавању скупштине 15. јула нема извештаја. Податак да је касина-читаоница опстала, налазимо поново у кратом запису Срећка Милекера да је у Панчеву 1871. „постала“ читаоница. Да је ова читаоница престала убрзо са радом може се закључити из дописа објављеног у броју 182. *Заставе* 1877. године у коме је реч о иницијативи да се оснује српска читаоница. Како се види, неколицина грађана је увидела да им недостаје место где би разговарали, читали и проводили пријатне часове. Дописник потписан са „dx/dy“ истиче да је панчевачко српско друштво запало у велику летаргију и да је време да се пробуди, јер су Срби „на све стране распршени“ а Немци су успели да себи створе друштво „где су се сви концентрисали“ и сваке недеље имају предавања, дилетантске представе и музику. У наставку наводи да би се оснивањем српске читаонице задржала сепаратистичка струја и у „корито лепе дружевности увести могла“, и не види зашто би Панчевци били ускраћени за овакав тип друштва, када српске читаонице постоје у скоро свакој вароши. Потврду да је српска читаоница заиста основана у овом периоду налазимо поново у *Застави*⁸²⁹, од истог дописника, који обавештава српске читаоце да је читаоница основана и да је добила потврду од магистрата. За председника је изабран Мил. Живановић а за потпредседника Кам. Јовановић. Он истиче да сада само од грађанства Панчева зависи опстанак читаонице, које треба „да слогу и дружевност љуби и да је у стању, као и немачки наши суграђани такову инштитуцију одржати и увеличати, како тако знатном броју срп. становника и приличи“. За потребе читаонице одбор је набавио и знатан број

⁸²⁸ „Панчево 21. јулија“, *Застава* 3, бр. 64 (11. 8. 1868): [2].

⁸²⁹ „Панчево 5. марта“, *Застава* 13, бр. 39 (10. 3. 1878): [3].

политичких листова, а када статут буде одобрен, у читаоници ће се приређивати забаве и на тај начин ће друштво прикупљати средства за набавку нових књига и листова. Сачувана *Правила Српске читаонице у Панчеву*, писана на српском језику, датирана су 16. марта 1878. године, а штампана две године касније у Штампарии браће Јовановић у Панчеву. Из њих се види да постоји сличност у дефинисању циљева друштва са Касином, као и у самој организацији друштва тј. његове управе⁸³⁰. Друштвени живот и рад читаонице можемо пратити кроз дописе у *Застави*. Тако се сазнаје из 34. броја за 1879. годину да су млађи чланови читаонице основали дилетантско позоришно друштво и давали представе у корист сиромашних ученика панчевачке српске вероисповедне школе. Други дан Ускрса 1879, читаоница је заједно са певачким друштвом приредила и забаву у корист породице Ђуре Јакшића. Дописник оштро критикује слабу посећеност оваквој забави са племенитим циљем⁸³¹. Читаоница је према текстовима објављеним у *Застави* 1880. године већ запала у кризу. Чланова је све мање, добар део не плаћа чланарину и не долазе у читаоницу. Слабо су посећена не само јавна предавања, него и читаоничке забаве. Ванредна скупштина заказана за 28. септембар 1880. године имала је само једну тему- опстанак читаонице, али на крају није ни одржана јер се није појавио довољан број чланова⁸³². Читаоница је после ових догађаја вероватно престала са радом. Током 80-тих година наилазимо на два спомена о читаоници из којих само можемо наслутити да су немар, незаинтересованост, сукоби и бахатост појединих чланова била главни узрок пропадања друштва⁸³³.

Године 1892. занатлије и ратари су покренули иницијативу за отварањем занатлијско-ратарске читаонице⁸³⁴. Овај наум панчевачких занатлија и ратара није

⁸³⁰Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева* (Панчево : Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001): 403.

⁸³¹„Панчево 4. априла“, *Застава* 14, бр. 52 (10. 4. 1879): [1].

⁸³²„Панчево 24. јануар“, *Застава* 15, бр. 16 (1. 2. 1880): [3]; „Панчево 17. марта“, *Застава* 15, бр. 45 (23. 3. 1880): [3]; „Панчево 1. октобра“, *Застава* 15, бр. 155 (7. 10. 1880.): [2]

⁸³³Ник. Б. Ј., „У Панчеву на мајку Анђелију 1882“, *Застава* 17, бр. 121 (6. 8. 1882): [3]; Ћ.-вић, „Панчевачке слике и – неприлике“, *Застава* 24, бр. 184 (26. 11. 1889): [2 - 3].

⁸³⁴„Занатлијско- ратарска читаоница у Панчеву“, *Застава* год. 27, бр. 198 (25. 12. 1892): [3].

се остварио. Тек 1902. године оснива се ратарска, а 1919. године и занатлијска читаоница у Панчеву⁸³⁵.

Панчевачки *Весник - недељни лист за просвету и привреду* у октобру 1893. године објавио је два текста о потреби оснивања читаонице. У другом тексту српско грађанство се позива на окупљање „ради збора и договора о оснивању Српске читаонице“ јер Срби „осим певачких друштава апсолутно никакве јавне установе немају где би се могли виђати састајати и разговарати“.

Српска читаоница основана је 1894. године, а њена *Правила* донета су 9. маја исте године. У првом члану стоји да се читаоница оснива „ради неговања друштвености и образованости међу Србима у Панчеву“, а овај циљ оствариће „а) држањем српских и других политичких књижевних и стручних листова и часописа; б) дозвољеним друштвено-забавним играма; ц) приређивањем популарних предавања, певачких и музикалних забава и дилетантских представа“⁸³⁶. Политика је искључена из делокруга друштва, а за службени језик и писмо одређени су српски и ћирилица. Редовни члан читаонице могао је бити само угарски држављанин. Редовни чланови су сачињавали Главну скупштину и имали једнако право гласа. Друштвени часници: председник, потпредседник, перовођа (секретар), благајник и старатељ (хранилац) бирани су на годину дана и чинили су одбор Српске читаонице. Старатељ тј. хранилац имао је за дужност да се стара о новинама и часописима. Водио је бригу о набавци новина и часописа, тачан списак прибављених часописа и осталим друштвеним стварима. Такође, чувао је и друштвену споменицу.

Из дописа у 42. броју *Заставе*⁸³⁷ види се ко су били иницијатори и оснивачи Српске читаонице: “Ова српска институција није се покренула иницијативом извесне клике људи, наших такозваних „нотабилитета“, него је покренута мисао о оснивању њеном од сасвим независног кола панчевачких Срба грађана“. Даљи текст нам открива да политичка превирања српских странака

⁸³⁵Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева* (Панчево: Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001), 404.

⁸³⁶*Правила „Српске читаонице“ у Панчеву* (Панчево : Штампарија Николе М. Косановића, 1895), 3.

⁸³⁷„Панчево“, *Застава* 34, бр. 42 (17. 3. 1899): [3].

свакако није заобишла ни панчевачку читаоницу, и да је вечити сукоб „нотабилитета“, либерала и радикала и овде изазивао потресе.

Друштвени живот читаонице био је богат. Приређивале су се забаве у сарадњи са певачким друштвима, али и јавна предавања. Крајем 1896. године Милан Мандровић, привремени управитељ више девојачке школе држао је предавање о еманципацији и образовању „наших женскиња“, а парох Лука Поповић предавање *Тумачење наших српских народних обичаја о Божићу*⁸³⁸ Месец дана касније Љуба Ненадовић у читаоници говори о карактеру српског националног бића, са посебним акцентом на еманципацији жена. На основу ова два предавања можемо закључити да су жене или биле чланови или долазиле и учествовале у друштвеним активностима панчевачке читаонице.

Средином 1906. године читаоница је добила ново средиште у згради Српске црквене општине поред Светосавског дома. Током Првог светског рата читаоница је по наређењу полицијских и војних власти затворена, а њен имовина растурена. Рад је обновила 1919. године, а нова *Правила* су установљена 17. јуна 1923. Између два рата читаоница је обновила свој фонд, била је претплаћена на све српске листове и часописе, као и велики број страних, а за потребе своје библиотеке набављала је „сва већа и скупоценија издања“. После Другог светског рата нова власт је конфисковала кућу у којој је била смештена читаоница и њену имовину⁸³⁹.

3.21. Српска читаоница у Ади

Читаоница у Ади формирана је 30.12.1860. године под називом Egyesülési Olvasókör (Читалачко удружење). До седнице одржане марта 1867. године записници су вођени на мађарском језику, а од 26. марта записници састанака,

⁸³⁸ „Српска читаоница у Панчеву“, *Застава* 31, бр. 195 (29. 12. 1896): [3].

⁸³⁹ Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева* (Панчево: Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001), 404 - 405.

седница и скупштина воде се на српском језику. У записницима се назив читаонице често мења. Од већ поменуте седнице читаоница се зове Читалашко друштво ађанско, од 1871. године Читалаштни круг, од 1879. године Сједињена читаоница, 1881. Српско читалашко друштво, у 1899. години има два назива Задружна читаоница српска и Уједињена читаоница; 1900. Задружна читаоница ађанска, а 1901. Удружена читаоница и Српска православна ађанска читаоница. Све до 1915. године нема промена, а од ове године први пут се јавља као Српска читаоница у Ади и има свој печат⁸⁴⁰.

У записнику са првог састанка одржаног 10. августа 1869. године, види се да „Српска омладина у Ади желећи на олтар просвете и своју жртву принети, а знајући да само уједињеним силама цел своју постићи може... ставља себи за задатак „српску народну-пучку-књижницу“ основати, како би што лакше цел своју постићи могла, распростирајући просвету по народу“⁸⁴¹. Том приликом за првог председника предложен је Шандор Дудварски, за перовођу Аврам Павловић, а за књижничара Никола Кирић. Из 117. броја *Заставе* за 1869. годину сазнаје се да се том приликом за неколико дана уписало 35-40 чланова. Како се даље сазнаје из овог извештаја, омладина је организовала вечерњу забаву да би изложила овај предлог и на тој забави је захваљујући учитељу и хоровођи певачке дружине Н. Кирићу сакупљена сума од 120 форинти у корист књижнице. У бр.122 *Заставе* за 1869, дописник потписан са „Ста-ровић“, обавештава да иако су сви били одушевљени идејом о књижници, и мада је објављено да ће се на скупштини сваки Србин и Српкиња моћи уписати за члана, после 8 дана скоро нико није дошао на оснивачку скупштину, осим омладине која је и покренула идеју. Ипак, скупштина је одржана и изабрана је управа. Изабран је и одбор од 10 чланова који ће годину дана да врши све послове из делокруга дружине, а на Главној скупштини која ће се одржати на Преображење даће извештај. “Главна дужност му је пак, за нај краће време набавити по наш народ полезних књига, ради чега се књижничар већ на главније књижаре обратио. Исто тако је дужност тог одбора, да растурује књиге по народу, које би одсада излазиле“. Приложен је и

⁸⁴⁰Историјски архив Сента. Досије фонда, сигн.011: Српска читаоница (1860 - 1961).

⁸⁴¹„Записник дружине за подизање српске народне књижнице у Ади 1869/70.“, Историјски архив Сента, сигн.Ф.011. 8. 2. Види Прилог 9.

списак добротвора који су на претходно одржаној забави дали добровољне прилоге, па је сакупљено 120 форинти.

Застава у свом 20. броју од 7. фебруара 1886. године, доноси допис у коме стоји да у Ади постоји „Сједињена читаоница“ већ 15-20 година и да „то име носи од оно доба, када су Срби и Мађари заједно били, но већ има десетак година како се поделише, те Срби задржаше стару фирму. До сада се које чланарином које пак приходом од даваних забава тек душа јој одржавала, од сувишка каквог или фонда ни спомена нема, тако да се у тврдо држало да ће прошле године до расула доћи..... данас броји наша читаоница до близу 60 чланова, од којих су три четвртине наши вредни ратари, они се латише да одрже читаоницу“. Одржању читаонице допринела је и српска црквена општина, која јој је уступила своју дворану. Исти дописник предлаже и да се назив промени у „Српска Читаоница“ или „Ратарска Читаоница“.

Како се сазнаје из *Заставе*⁸⁴², Читаоница је 1887. године прославила своју 25-годишњицу. Остаје нејасно зашто се ова годишњица славила две године касније, јер архивски подаци показују да је основана 1860. године.

3.22. Читаонице у селима и мањим местима Војводине

После револуције 1848/49. године, код српског народа почиње да се развија свест о националном, културном и просветном напретку. Следећи примере својих сународника у Иригу, Сомбору и Новом Саду, Срби и у мањим местима и селима почињу да оснивају читаонице. О раду, делатности и трајању ових читаоница нажалост нема пуно података. У тадашњој штампи наилазимо само на податке или о њиховом оснивању или о неком догађају, на основу чега можемо закључити да је у одређеном периоду нека читаоница деловала.

⁸⁴² „25-годишња прослава једне читаонице“, *Застава* 22, бр. 7 (16. 1. 1887): [3]; бр. 70 (10. 5. 1887): [3].

Током марта 1866. године основана је Српска читаоница у Старом Футогу. Ову вест читаоцима доносе два листа: *Матица*⁸⁴³ и *Даница*⁸⁴⁴. И ова читаоница је, као и многе друге, током година више пута прекидала свој рад. Већ 1871. године у *Застави* је објављена вест да је читаоница поново основана, и да је за председника изабран Јован Н. Грујић⁸⁴⁵, који је највише допринео њеном раду у овом периоду. Две деценије касније, из истог извора, сазнаје се да се поново обнавља рад читаонице, која је престала са радом „због многих прилика и – неприлика“. Читаоница је имала 40-50 чланова, који нису редовно плаћали чланарину, тако да јој је поново претило затварање⁸⁴⁶. Већ крајем августа, читаоница је обуставила свој рад, због неактивности чланства „којима је у вољи, да се играју интелигенције“ и више би им одговарало оснивање касине, него српске читаонице. Футожанин, дописник *Заставе*, ипак се нада „да ће се опет повратити они који су заблудели, те поради, да се оснује така читаоница, која неће бити тако кратка века“⁸⁴⁷. Читаоница поново обнавља свој рад 1897. године, а њена нова управа активно приређује добротворне забаве, заједничка села и игранке, развијајући сарадњу са Футошким Немцима. Око читаонице се окупљала малобројна сеоска интелигенција, а „највитаљнији део чланства била је омладина“⁸⁴⁸. Читаоница је радила до 1908. године, а у том периоду у Футогу је радила и Чиновничка читаоница или Касина. Рад Српске читаонице поново је обновљен 1909/10. године, да би 1912. године морала променити свој назив у „Читаоница О Futaku“. После Првог светског рата, она враћа свој стари назив, и без прекида ради до Другог светског рата.⁸⁴⁹

Даница : лист за забаву и књижевност је током 1867. године објавила да су основане српске читаонице у Фелдварцу⁸⁵⁰ (бр.4), Беочину (бр.12), Сакулама (бр.13), Бачком Петровом селу (бр.14). О Фелдварцу (Бачком Градишту) читамо у *Застави* тридесет година касније: „У Фелдварцу (Бачка) намеравају да оснују

⁸⁴³ *Матица* 1, бр. 18 (31. 3. 1866): 428.

⁸⁴⁴ *Даница* 7, бр. 7 (10. 3. 1866): 168.

⁸⁴⁵ Јован Н. Грујић (1847 - 1879).

⁸⁴⁶ „Ст. Футог“, *Застава* 26, бр. 55 (10. 4. 1891): [3].

⁸⁴⁷ „Старофутошка читаоница“, *Застава* 25, бр. 129 (28. 8. 1891): [3].

⁸⁴⁸ Мара Шовљаков, *Библиотеке и читаонице у Футогу - прилози за историју читаоница и библиотека* (Нови Сад : Градска библиотека, 2014), стр. 35.

⁸⁴⁹ Исто, стр. 36 - 37.

⁸⁵⁰ Данашње Бачко Градиште.

српску читаоницу⁸⁵¹. Текст даље обавештава да је ова намера постојала и пар година раније, да је написан и *Правилник*, али да су власти спречиле отварање читаонице, јер је већ постојала мађарска касина, „па није потребно више читаоница“. Да ли је у питању читаоница чије оснивање најављује *Даница* 1867. године, не може се са сигурношћу тврдити.

У Бачком Петровом селу читаоница је основана 1867. године, што се сазнаје из „јавне благодарности“, објављене у 95. броју *Заставе*, у којој чланови читаонице изражавају захвалност трговцу Ђорђу Рајковићу на даровима у сликама (6) и Николи Михајловићу из Старог Бечеја на 5 форинти и моле све родољубе и списатеље да помогну читаоницу. Из *Српског кола*⁸⁵² сазнаје се да је дошло до прекида у раду, али да је она „по други пут ускрсла“ и ради већ пет година. У читаоници је у том периоду владала неслога, и неки чланови су из ње иступили јер „је читаоница данас свашта пре, само не читаоница“, и више је служила за разбистригу и картање, него у просветне и културне сврхе.

У *Енциклопедији Југославије* налази се податак да је 1867. године основана и читаоница у Каменици. Ову вест доноси и *Застава* у свом 97. броју за 1867. годину, из које се види да је читаоница основана „трудом и настојањем овдашњег бележника г. Белановића“ и да се читаоница „не може сасвим стална назвати, јер број чланова мален је, али је наше надање велико, да ће се поменути честити Србин за осталом честитом браћом потрудити те ће овај завод са свим сталан постати“. Следеће године, у време одржавања главне скупштине, већ је неколико чланова иступило из читаонице, изабрани су нови часници читаонице, и скупштина је одлучила да и „један познати лист“ више не узима за потребе чланова⁸⁵³.

Застава, у свом бр. 49 за 1867. годину објављује да је српска омладина у Тителу установила књижницу за народ „из које ће се народу књиге на читање давати, или ће му чланови омладине сами читати и тумачити, како би од књига што веће користи било“. Тителска омладина позива да се помогне „родољубивим“ прилозима, или у књигама или у новцу. Обратили су се и Матици српској и свим „родољубивим“ Србима да поклоне књиге, и многи су се одазвали овом позиву.

⁸⁵¹ „Оснивање српске читаонице“, *Застава* 34, бр. 23 (12. 2. 1899): [2].

⁸⁵² „Дописи“, *Српско коло* 4, бр. 25 (13. 4. 1884): [2 - 3].

⁸⁵³ „Каменица“, *Застава* год. 3, бр. 95 (1868): [3].

У 1868. години већ је постојала читаоница у Мартоношу, што се види из објаве о размени бројева *Данице* и *Забаве* са читаоницом⁸⁵⁴. Године 1891. *Застава* доноси вест да је у читаоници свечано прослављена црквена слава летњи свети Никола. Гости су дошли из Суботице, Кањиже и Сенте. Приређена је и „народна забава“ у корист подизања заставе школској деци. Из истог текста види се да је читаоница отворена „пре неколико година“, да броји преко 80 чланова ратара. „Ту се прикупља све што је боље у месту, ту се саветује пре, но што се учини нешто у опћинским или другим народним стварима, ту је расадница српске свести и родољубља“⁸⁵⁵. Дописник истиче да је утицај „ове просветне установе“ велик на житеље Мартоноша и да њихова општина напредује захвањујући и читаоници.

Те 1868. године и Срби у Меленцима и Српском Неузину намеравали су да оснују читаонице. О читаоници у Српском Неузину нема више података, осим да је намеравају основати. Дописник из Меленаца критикује Меленчане због њихове пасивности и немарности око оснивања читаонице, говорећи о значају једне овакве установе за просперитет српског народа⁸⁵⁶. Да је читаоница у Меленцима основана и радила и 1898. године види се из текста „У одбрану своје части“ Мате Косовца, објављеног у 55. броју *Заставе* за 1898. годину, у којем он бранећи се од напада на своју личност, износи и податак да сваког четвртка и недеље посећује српску читаоницу, „у коју долазе овдашњи угледни људи“.

Из књиге „Православна српска парохија у Чуругу крајем 1900. године“ пароха Василија Теофановића - Вакуле сазнаје се да је *Српска читаоница* у Чуругу основана 1868. године, на заузимање учитеља Стевана Јанковића. Чланова је било мало „јер наш свет је доста немаран спрам ове установе мада би требало оберучке да је прихвати“. Други извор наводи да је „црквена“ читаоница основана 1870. године, и да је имала око 400 наслова књига⁸⁵⁷. Из броја 3. *Заставе* за 1885. годину сазнаје се да је „Српска читаоница“, која већ 16. годину опстанка свога броји“ одржала главну скупштину у децембру 1884, што потврђује да је читаоница основана 1868. године. На тој истој скупштини одлучено је да се из

⁸⁵⁴ „Србској Читаоници у Мартоношу“, *Даница: лист за забаву и књижевност* 9, бр. 6 (29. 2. 1868): 141.

⁸⁵⁵ „У Мартоношу“, *Застава* 26, бр. 74 (17. 5. 1891):[2].

⁸⁵⁶ „У Срб. Неузину“, *Застава* год. 3, бр.7 (1868): [3]; „У Меленцима“, *Застава* год. 3, бр.7 (1868): [2].

⁸⁵⁷ *Чуруг кроз историју*. Скупштина Месне заједнице Чуруг, Нови Сад : Прометеј, 2002.

читаонице искључи лист *Застава*, јер је „изневерила начела вел. бечкеречког програма“. У међувремену је дошло до промене уредништва *Заставе*, тако да у истом допису је и обавештење да ће Читаоница наставити да прима овај лист. Дописник, потписан са „Војислав“ даље износи да под управом Читаонице постоји и „Народна књижница“, која „до 300 ком. књига има“. По дописима из *Заставе* видимо да су се у читаоници редовно одржавале беседе на Св. Саву, уз учешће чурушког Српског певачког друштва. Године 1886. ова два друштва се помињу под именом „Српско црквено читаоничко певачко друштво“, и одржали су у августу беседу са игранком у корист „читаоничко-певачког заједничког завода“⁸⁵⁸. Нема података шта се даље дешавало са овом читаоницом, али можемо претпоставити да је престала са радом, јер је 1901. године почела са радом сеоска читаоница. Чурушка општина је основала фонд од 2000 форинти за набавку књига за српску и мађарску читаоницу. Фонд је био намењен само мађарској читаоници, али после жестоких жалби Срба, за српску читаоницу је издвојено две трећине фонда и она је обогатила свој књижни фонд. Читаоница је била смештена у центру села, у Светосавском дому. У 31. броју *Заставе* из 1914. године, налази се вест да је Судбени сто у Новом Саду донео одлуку о спаљивању свих српских књига, које су пронађене у општинској библиотеци у Чуругу, јер су „опасне за мађарску државну идеју“. Током Првог рата рад јој је забрањен као и осталим српским институцијама. После ослобођења 1918. године рад Читаонице се обнавља, набављају се нове књиге, а библиотекар издају књиге на коришћење два пута месечно. Фонд је обогаћиван и добровољним прилозима за набавку књига, а породица Касапиновић јој поклања део своје приватне библиотеке. Први читаонички библиотекар био је парох Василије Теофановић. После Другог светског рата, 1960. године, књижница са читаоницом у Чуругу припојена је заједно са читаоницама у Ђурђеви и Госпођинцима, општинској библиотеци у Жабљу⁸⁵⁹.

Српска читаоница у Бачкој Паланци основана је 1869. године „с циљем друштвеног, братског и пријатељског међусобног споразумевања и пријатне забаве која ће се у читању књига и новина, материјално потпомагати и одгајати“. Читаоница је имала фонд од 450 публикација, који је до 1888. године повећан на

⁸⁵⁸ „Беседа у Чуругу“, *Застава* 21, бр. 130 (24. 8. 1886): [3].

⁸⁵⁹ *Чуруг кроз историју* (Скупштина Месне заједнице Чуруг, Нови Сад : Прометеј, 2002), 284.

800 библиотечких јединица⁸⁶⁰. У читаоници су се одржавале беседе, предавања, обележавали јубилеји познатих српских културних радника и књижевника, попут Вука Караџића, Доситеја Обрадовића, Бранка Радичевића. Прикупљани су добровољни прилози за српску војску за време српско - турских ратова. За време Другог светског рата фонд Српске књижнице и читаонице је веома страдао и све „сумњиве“ књиге су спаљене. Део књига (2500) штампаних у периоду од 1868. до 1938. године однет је у Библиотеку Матице српске. До 1938. године библиотека је била смештена у Касини, да би се тада преселила у стару зграду основне школе⁸⁶¹. У бачкопаланачком насељу Деспот Сентиван 1896. године основана је и Грађанска читаоница⁸⁶².

У фебруару 1878. године *Застава* је објавила да је у Надаљу основана Српска читаоница. Читаоницу је основало 11 чланова, годишња чланарина износила је 6 форинти и примала је седам листова. Председник одбора Српске православне црквене општине, Панта Сурдучки, уступио је читаоници без надокнаде стан у једној од својих кућа⁸⁶³. Читаоница је више пута престајала са радом, и наново обнављала свој рад. Овоме иду у прилог подаци који се налазе код Радослава Субића⁸⁶⁴, који наводи да је читаоница освећена 1902. године, што наводи на закључак да је долазило до прекида у раду читаонице, јер немогуће делује чињеница да су читаоницу из 1878. године освештали тек после 20 година. Недостатак релевантних архивских извора и података о оснивању отежава разрешење хронологије рада надаљске читаонице. Радослав Субић наводи и да је 1908. године донесена одлука о оснивању Српске библиотеке, а да је 1911. године основана и Ратарско - занатлијска читаоница. Српска библиотека и читаоница су од 1917. године биле смештене у Светосавском дому, и имале су фонд од 621 књиге. У просторијама читаонице окупљали су се напредни грађани, и у то време у њеним просторијама се обавља жива културна делатност. У периоду Другог светског рата библиотека није радила, а књиге су чуване у стану свештеника.

⁸⁶⁰ „Стодвадесет пет година библиотеке у Бачкој Паланци“, у *Мали библиотекар: јубиларно издање поводом 125 година од оснивања прве библиотеке у Бачкој Паланци*. Уредник Ђуро Краљ (Бачка Паланка : Народна библиотека „Вељко Петровић“, 19??), 2.

⁸⁶¹ Исто, стр. 2.

⁸⁶² „Грађанска читаоница“, *Застава* 31, бр. 91 (23. 6. 1896): [3].

⁸⁶³ „Надаљ 30. јан.“, *Застава* 13, бр. 19 (3. 2. 1878): [3].

⁸⁶⁴ Радослав Ј. Субић, *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869 - 1994* (Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“, 1994), 96 - 97.

Крајем 1877. године основана је Српска читаоница у Батајници. Иницијатори оснивања били су батајнички начелник Мита Вулко, учитељ Радивој Поповић и парох Арон Ђукић. Читаоница се претплатила на 22 листа, а М. Вулко јој је даровао географске карте. Уз то обећао је и да ће своју приватну библиотеку уступити читаоници, док год буде радила⁸⁶⁵. Како се види две године касније из *Заставе*⁸⁶⁶, одобрење Правила читаонице није текло глатко, јер су надлежни тражили да се из имена читаонице избаци реч „српска“. Чланови су били против овог предлога, по цену да се читаоница затвори. Да ли је из имена Читаонице избачен префикс „српска“ из овог дописа се не види. У недостатку архивских података о раду ове читаонице, не може се утврдити њено тачно име. Читаоница је држала 23 листа (5 српских, 18 немачких и 1 енглески). Имала је просторију за забаву и просторију за читање, а њихове зидове су украшавале „5 српских и 8 немачких слика“. Чињеница да је већина новина била на немачком језику и да су и „немачке“ слике красиле зидове читаонице, говори да су Срби у Батајници били изложени константној германизацији, на шта се указује и у овом допису. Такође, из дописа се види да чланове читаонице чине само „најинтелигентнији“ становници Батајнице, што дописнику није по вољи, јер сматра да она своја врата, као просветни завод, треба да отвори грађанима свих сталежа. На овај начин, она је приватна установа, у којој се углавном одржавају забаве за узак круг људи. Гневни дописник нас обавештава да читаоница у ствари нема своју библиотеку, јер је она у туђем власништву, да су у њој већином немачке књиге, а да се нове не набављају. Он предлаже да би било боље да се читаоница преименује у касину, јер би тај назив више одговарао њеној делатности.

Да је постојала читаоница у Врањеви (данас део Новог Бечеја) зна се на основу сачуваних *Штатута или Основних правила за „Српску читаоницу“ у Врањеви*⁸⁶⁷ из 1879. године. Правила су штампана билингвално, на српском и мађарском језику. Нема архивских докумената о оснивању ове читаонице. Циљ друштва је између осталог био и „оснивањем библиотеке просвету ширити“ и „дружевни живот подстакнути“. Један од задатака одбора, према статуту, био је

⁸⁶⁵ „Батајница 15. новембра“, *Застава* 12, бр. 182 (25. 11. 1877): [3].

⁸⁶⁶ „Батајница марта 1879“, *Застава* 13, бр. 42 (20. 3. 1879): [2].

⁸⁶⁷ Штатути или Основна правила за „Српску читаоницу“ у Врањеви (Велика Кикинда : Штампарија Јована Радака, 1888).

набављање књига и часописа за увећање библиотеке и њихово чување. Из статута се види да је председник читаонице био парох Милош Рајковић. На последњој страни одштампано је и одобрење мађарског министра унутрашњих послова, датирано 28. јануара 1880. године.

Нема рукописне и архивске грађе о почецима Српске читаонице у Ковину. Да је она постојала види се из *Заставе* бр. 202 за 1885. годину, где стоји да су чланови Српске читаонице одбили предлог Мађарског друштва (Magyar társaskör) да се уједине под именом „Birgerliches Kassino“. Из записника Српског црквеног певачког друштва из 1886. године сазнаје се да је читаоница активно учествовала у друштвеном и културном животу Ковина. Поред ове читаонице у ковинском срезу постојала је и читаоница у Делиблату (основана 1872) и Гају (основана 1879).

Читаоница у Госпођинцима је основана у септембру 1885. године⁸⁶⁸. Већ у децембру исте године, учитељ Мита Пејић у читаоници организује сакупљање новчане помоћи и „мобу“ за српске рањенике, у којој су учешћа узеле и српске девојке. Из извештаја о беседи⁸⁶⁹ одржаној у Госпођинцима у јануару 1886. године сазнаје се да је у селима Шајкашког округа радило десетак читаоница и певачких друштава.

У малом сремском месту Нерадину, Срби су основали читаоницу 1885. године. Дописник *Заставе* не крије своје одушевљење нерадинском читаоном и њеном организацијом. Нерадинци су се сви учлањивали у Читаоницу „...и ко зна читати и ко не зна. Који су писмени читају, а који нису, слушају“. Чланови, махом ратари, темеље читаоници ударили су добровољним прилозима. С обзиром да нису сви били у могућности плаћати чланарину, тако да је читаонички одбор смислио необичан начин да читаоница дође до средстава. За време бербе грозђа, по обичају је постављано буре на раскршћима са натписом „на цркву“. Нерадинци су променили назив – „за читаоницу“ и на тај начин сакупљали средства⁸⁷⁰.

У селу Черевих, општина Беочин, Срби су почетком 1886. године основали читаоницу, заслугом Тоше Златића и Јована Стефановића, који су приликом оснивачке скупштине изабрани за председника и почасног председника

⁸⁶⁸ „У Госпођинци у Шајкашкој“, *Застава* 20, бр. 151 (29. 9. 1885): [3].

⁸⁶⁹ „Беседа у Госпођинци“, *Застава* 21, бр. 4 (8. 1. 1886): [3].

⁸⁷⁰ „Српска читаоница у Нерадину“, *Застава* 20, бр. 125 (1. 9. 1885):[3].

читаонице. У августу исте године потврђена су читаоничка Правила, а на свечаном окупљању одржаном на Велику госпојину, свечани говор о користи и значају читаоница за просвећивање народа одржао је Никола Марковић⁸⁷¹.

Српска читаоница у Стапару основана је 1873. године, што се закључује из дописа из *Заставе* бр. 38 за 1876. годину где стоји да има већ три године како је основана читаоница „са тешком муком и натегом“. Из истог чланка сазнаје се да је већина Стапараца припадала Милетићевој Либералној странци и да су се окупљали у читаоници. Због тога је стапарски бележник Димитрије Плачко настојао да осујети рад читаонице и „читаоничко друштво растера“. Утврђено је да је читаоница имала потврђен Статут и општина јој је бесплатно уступила једну просторију између цркве и општинске куће, на три године⁸⁷². О раду Читаонице нема података, с обзиром на то да је архива уништена 1941. године. Читаоница је вероватно престала са радом 1877. године, када је стапарски учитељ и њен главни покретач Јован Ајдуковић отишао из Стапара. Свој рад Српска читаоница је обновила 1895. године залагањем бележника Светозара Милића, трговца Лазара Станковића и управника Штедионице Васе Аперлића. Радила је до 1941. године. у периоду између два светска рата делатност читаонице била је углавном друштвено-забавног карактера. Читаоница је неговала и добре односе са Српском читаоницом и Српским певачким друштвом у Сомбору⁸⁷³. Читаоница је имала своју библиотеку, а у периоду између два рата инвентарисан је њен књижни фонд. Тачан списак периодике коју је читаоница примала не може се утврдити. До Првог светског рата имала је печат са двојезичним натписом *Стапарска читаоница - Ó Sztapári olvasóegylet*⁸⁷⁴.

Мисао о оснивању читаонице у Сивцу јавља се код његових становника у зиму 1892. године, на састанку Радикалне странке. Једна од тачака дневног реда била је и оснивање српске ратарске читаонице. На састанку је решено да се саставе правила и пошаљу Министарству просвете и црквених дела на потврду⁸⁷⁵.

⁸⁷¹ „Черевих на Богојављање“, *Застава* 21, бр. 5 (10. 1. 1886): [3]; „Черевих, на Преображење“, *Застава* 21, бр. 126 (17. 8. 1886): [2].

⁸⁷² Радивој Плавшић, „Стогодишњица народне књижнице и читаонице у Стапару (1750-1863)“, *Библиотекарски годишњак Војводине* 10 (1972): 5 - 6.

⁸⁷³ Исто, стр. 6.

⁸⁷⁴ Радивој Стоканов, „Српска читаоница у Стапару“, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1992): 131.

⁸⁷⁵ Радикал, „Изборно кретање“, *Застава* 27, бр. 5 (10. 1. 1892): [2].

Читаоница је отпочела свој рад годину дана касније, што потврђује и допис из 72. броја *Заставе* за 1894. годину, у коме добро обавештени дописник износи да је читаоница у својој „другој години живота“, „и већ се нађе црв, да јој подгриза жилице, како би што пре свела“. Може се закључити да је у Сивцу било и оних који су се противили оваквом начину удруживања Срба, али упркос томе Читаоница постаје чврсто упориште националне духовности. Први председник Српске читаонице у Сивцу био је учитељ Душан С. Пејић, који је и предложио да се она оснује. Просторије за рад Читаонице је уступио сивачки крчмар Сава Лесковац. Читаоница није имала велики број књига, али је својим члановима, првенствено из редова ратара и занатлија, као и сивачким учитељима и свештеницима омогућила да читају разне часописе и новине: *Заставу*, *Браник*, *Привредник*, *Бранково коло*, *Здравље*. Читаоница је свечано прославила и свој 10-годишњи и 20-годишњи јубилеј. Године 1914. Српска читаоница је као штедни улог положила 110 круна у Српску земљорадничку задругу у Старом Сивцу. На основу извода видимо да је Читаоница наставила свој рад све до 1931. године, а њене књиге су предале на чување учитељу Гојку Лесковцу. Сивчани 1838. године оснивају Народну читаоницу, која је деловала на свим друштвеним, просветним и културним пољима до окупације 1941. године⁸⁷⁶.

У мају 1891. године Срби у Кули покушали су основати читаоницу⁸⁷⁷, али је морало проћи још скоро годину дана, да би се ова намера и остварила. Оснивачка скупштина Српске ратарске читаонице одржана је 18. фебруара 1892. у просторијама Српске православне школе. За првог председника изабран Стеван Вујић. Први књижничар био је Влада Беквалац. На оснивачкој скупштини управни одбор од десет чланова, донео је одлуку да се Читаоница претплати на *Заставу*, *Браник*, *Србобран*, *Стражилово*, *Мирођију*, *Наше доба* и *Домаћи лист*. Прилог оснивању дале су и редакције листова *Мирођија*, *Наше доба* и *Србобран*, које су дале неке олакшице у претплати. Уредници ових листова, као и уредник *Заставе* изабрани су за почасне чланове читаонице. Читаоница се накнадно претплатила и на један лист на мађарском језику. На следећој скупштини одлучено је да се поједини листови могу на пар дана позајмити из читаонице, али

⁸⁷⁶Радован Мићић, *Читалиште у Сивцу : 1892-2002 : прилози за монографију* (Кула : Народна библиотека, 2002), 29-39.

⁸⁷⁷„Оснивање читаонице“, *Застава* 26, бр. 86 (9. 6. 1891): [3].

пошто их чланови нису враћали, донесена је одлука да се сви који не врате листове новчано казне. Читаоница је за своје потребе закупила једну просторију у гостионици Нандора Кнефелије, и усељењем у ову просторију 23.02.1892. године Ратарска читаоница и званично отпочиње свој рад. Угарско министарство унутрашњих дела одобрило је *Правила* читаонице већ у априлу месецу. У оснивачкој години Читаоница је имала 54 редовна члана, од којих су већина били ратари, уз мали број трговаца, учитеља, правника и свештеника. Издржавала се из сопствених средстава, искључиво од чланарине. Од 1900. године Ратарска читаоница има свој печат. Сачуване су три књиге записника, из којих се може видети да је било прекида у раду читаонице. У првој деценији 20. века Читаоница се претплаћује и на *Браник*, *Српство*, *Врача-Погађача*, *Привредника* и *Њиву*. На скупштинској седници одржаној јануара 1911. године правник Миладин Крстоношић дао је предлог да се прошири делатност читаонице отварањем одељења библиотеке, али је овај предлог реализован тек после Првог светског рата. За време рата рад Ратарске читаонице је забрањен. Читаоница је своју делатност обновила већ 1919. године под називом Српска народна читаоница, да би од 1922. године носила назив Српска читаоница, када су одобрена и њена нова измењена правила. Читаоница се још 1919. године преселила у просторије упражњене школске зграде, а јануара 1923. одлучено је да се при читаоници оснује и библиотека. За првог књижничара изабран је парох Сава Дамјанов, а одобрена су и значајна средства за набавку књига. Књижни фонд попуњаван је и прилозима у књигама, а поред новосадских листова, претплаћена је и на београдска издања. Прописи који се односе на рад библиотеке преписани су из Статута и јавно истакнути: „... у дворани за издавање књига има владати тишина...пушење је забрањено...и шешир се има скинути. На књиге се има велика пажња обраћати. Забрањено је листове кидати и по листовима писати или текст подвлачити⁸⁷⁸. Књижничар Нестор Голочорбин је 1934. године „довео у ред књижницу“. Све књиге су сигниране по формату, а у основи сигнатуре био је инвентарни број књиге. Формиран је и азбучни каталог, али књиге нису обрађиване и нису имале свој картон. Те исте године Читаоница се уселила у новоизграђени црквени дом.

⁸⁷⁸Радивој Ачански, *100 година Српске ратарске читаонице у Кули : 1892 - 1992* (Кула : Борац, 1992): 11-21.

У недостатку архивске и рукописне грађе, а ослањајући се на дописе из тадашњих часописа и листова, првенствено Милетићеву *Заставу*, може се тврдити да су српске читаонице постојале и у Перлезу, Голубинцима, Сурчину, Оросламошу (Банатско Аранђелово, основана 1895. године Српска ратарска читаоница), Српској Падеји.

3.23. Читаонице као претече јавних библиотека

Историја настанка јавних библиотека не може да се сагледа на прави начин ако се у њу не укључи и озбиљно истраживање о настанку и раду читаоница. Прве читаонице на европском тлу настају у периоду од 17. до 19. века, у зависности од степена друштвене и економске развијености, образованости грађана и културног напретка. Циљеви оснивања су свима били мање више слични, без обзира на то коме су биле намењене и у ком облику су постојале, а то је да књига и писана реч нађу свој пут до што већег броја читалаца⁸⁷⁹. У просвећеној Европи, када расте број образованих људи из грађанске класе, јавља се и већа потреба за књигом, периодиком, образовањем и информацијом. Приватне, манастирске, школске и универзитетске библиотеке, намењене уском кругу писмених читалаца, нису могле да задовоље потребе ширег круга корисника. Свеукупне друштвене, културне и историјске прилике, као и увећан број факултетски образованих људи, припадника средње и више грађанске класе, развој свести о значају књиге и читања, доводи до тога да се на европском тлу јављају читалачка друштва из којих су се развиле читаонице. Као друштвене институције које су окупљале љубитеље књиге и читања, оне ће временом извршити велики утицај на оснивање јавних, народних библиотека, приступачних најширем кругу читалаца.

⁸⁷⁹ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 253 - 254.

У 17. веку се на територији Енглеске и Сједињеним Америчким Државама оснивају прве библиотеке за јавност, да би се већ у 18. веку у овим земљама основало преко 150 оваквих библиотека⁸⁸⁰. Средином 18. века у САД се јавља и нови тип библиотека – претплатних. Претплатне библиотеке оснивају се и издржавају на основу чланарина, а чланови су „на основу својих интересовања или на основу висине улога, одређивали набавну политику ових библиотека“⁸⁸¹. Отварање библиотека за јавност и читаоница на европском тлу зависило је од политичких, друштвених и економских прилика у зависности од земље до земље, а одвијало се кроз цео 19. век⁸⁸².

Прве читаонице на територији данашње Војводине јављају се 40-тих година 19. века, да би тек двадесет година касније овај покрет узео замаха међу српским становништвом. Разлог овог застоја свакако налазимо у политичким условима у којима су живели пречански Срби, после револуционарне 1848/49. године. Шездесетих година 19. века нова српска буржоазија преузима вођство у политичком и друштвеном животу војвођанских Срба из руку конзервативних и свештених струја, у исто време се обрачунавајући и са остацима старог грађанског сталежа феудалног друштва. За разлику од конзервативних кругова и њихове аустрофилске политике, они остварење националних права виде у сарадњи са мађарским слободоумним круговима, подржавајући њихову независност од Аустрије. Појава Народне либералне слободоумне странке са Милетићем на челу, као и стварање Уједињене омладине српске, довешће до не само националног освешћивања и препорода српског народа, него и до свеопштег друштвеног, просветног и културног напретка. Милетићева визија српског националног покрета, била је много шира и није се заснивала само на политичкој борби, него и на деловању на културни препород Срба у Угарској⁸⁸³. У свом чланку *Значај Матице српске*, штампаном у *Србском дневнику* бр. 50 за 1860. годину, он јасно говори о потреби оснивања српских националних институција,

⁸⁸⁰ Исто, стр. 260.

⁸⁸¹ Гордана Стокић, *Ка филозофији библиотекарства : Деси Шир у теорији и пракси библиотекарства 20. века* (Панчево : Мали Немо, 2002): 104.

⁸⁸² Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011): 261.

⁸⁸³ Божидар Ковачек, „Обнова српске читаонице“, у *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица : 1845 - 1995*, уређивачки одбор Божидар Ковачек...[и др.] (Нови Сад : Градска библиотека, 1996), стр. 138.

значају развоја просвете, културе и уметности у друштвеном животу Срба. Осим већ постојећих институција попут Матице српске и Српског народног позоришта, он као неопходну спону у препороду српског народа истиче оснивање читаоница, које су својом културно-просветном, политичком и друштвеном делатношћу допринеле препороду српског народа.

Српски интелектуалци, схватајући да је за национални опстанак важно стварање националних друштава, у којима ће се неговати национална култура, историја и језик, подржавају њихово оснивање. Њихова настојања за удруживањем, остварена су и формирањем низа српских читаоница на територији Угарске.

Читаонице на територији Војводине, следећи европске узоре, првенствено словачке и чешке, осниване су као добровољна удружења грађана. Намера њихових оснивача није била да оснују библиотеке, читање и прикупљање књига и периодике је било само један сегмент делатности читаоница. Циљеви оснивања су били шири, а у свој основни задатак, читаонице као културна средишта, стављају ширење просвете и културе, борбу за идентитет српског народа, очување народног језика и обичаја. У својим почецима читаоничком покрету снагу свакако дају припадници Милетићеве Либералне странке и Уједињене омладине српске. Оне су биле главни носиоци слободоумних идеја и у свом окриљу су одгајале најватреније поборнике за права радничке класе, родољубе и револуционаре⁸⁸⁴.

Читаонице се формирају у моменту када настаје и нови друштвени слој, образована грађанска класа, која учествујући у друштвеном и културном животу свог народа, не жели само да задовољи сопствене потребе за књигом и информисањем, него се подједнако ангажује и на политичком и на образовном пољу. Посматрајући ширу слику појаве читаоница оне не могу да се класификују само као претече јавних библиотека, него су пре свега биле националне културне институције, које су имале просветну, културну и политичку улогу. Са становишта библиотекарске струке, оне су својом основном делатношћу, читањем, формирањем фондова периодике и књига, и ширењем писане речи испуњавале функције јавних библиотека⁸⁸⁵.

⁸⁸⁴ Мара Стајић, „Библиотеке и читаонице“, у *Војводина* (Нови Сад : Матица Српска, 1954): 343.

⁸⁸⁵ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 262.

Читаоничка правила дефинисала су и рад књижница које су се налазиле у оквиру читаонице. Читаоничким књижницама углавном су руководили секретари друштва, мада имамо примера када је за место књижничара ангажована посебна особа. О набавци књига и претплати на периодичку одлучивао је управни одбор читаонице, трудећи се да задовољи потребе својих чланова. Набавка је зависила од финансијских средстава, тако да су се читаонице често обраћале уредницима и власницима новина, институцијама попут Матице српске и Српске књижевне задруге да им поклоне своја издања.

Правила су дефинисала и начин коришћења књижног фонда и фонда периодике. Фонд се у почетку могао користити само у просторијама читаонице, а временом су чланови могли позајмљивати и износити књиге из читаоничких просторија у одређеном временском периоду, док су новине и часописе читали искључиво у просторијама читаонице. Читаонице на овај начин отварају пут књизи у шире слојеве друштва. Библиотеке осниване при црквеним општинама и школама, својим садржајима нису могле задовољити укусе шире читалачке публике, тако да у читаоницама можемо гледати претечу јавних библиотека какве данас познајемо. Српске читаонице на територији Монархије остварују међусобну сарадњу на културно-просветном плану, док су у сарадњи око набавке грађе ипак више окренуте другим српским институцијама и приватним лицима. Оне су полако развијале свест у народу о потреби оснивања библиотека које ће својом мисијом задовољити потребе свих корисника. Овај процес је текао споро, и на том путу просвећивања читаонице су се на територији Војводине, кроз цео 19. век оснивале и гасиле, да би тек после Другог светског рата у новонасталим условима оне прерасле библиотеке.

Идеја јавности библиотека у Србији и Војводини не може да се прати континуирано. Фондови манастирских и црквених библиотека, као и скромни фондови приватних и државних школа нису могли да задовоље потребе све веће читалачке популације. Читаонице формиране на захтев младе буржоазије попунила су делимично недостатак јавних библиотека, а принцип јавности,

заметнут у њима, доприноси да читаонице временом еволуирају „до јавних библиотека које имају најширу демократску платформу“.⁸⁸⁶

У Србији, оснивањем националне библиотеке 1832. године, као и оснивањем школских, високошколских и специјалних библиотека, принцип јавности је био један међу првим у овим институцијама. Угледајући се на сличне библиотеке у европским државама и у овим библиотекама принцип јавности се огледао у коришћењу фондова без ограничења, а у њиховом формирању учествовали су бројни донатори, држава и одређена друштва⁸⁸⁷.

Ђура Даничић доношењем *Привремених правила за Библиотеку Попечитељства просвеитенија*, 1858. године демократизује правила коришћења књига у библиотеци, а своје схватање јавности, суштине и рада националне библиотеке потврдио је и објављивањем извештаја о књижном фонду у *Српским новинама* већ 1857. године⁸⁸⁸.

Модел финансирања је још један критеријум принципа јавности, јер „јавно је све оно што се финансира из јавних фондова, односно буџета, има континуирана предвиђена и унапред одређена материјална средства“⁸⁸⁹. Током 19. века у Србији не постоји континуитет у финансирању основних типова библиотека (библиотеке Лицеја, библиотеке Друштва српске словесности, школских или специјалних библиотека) док су Народна библиотека у Београду, као и јавна библиотека у Крагујевцу основана 1866. године, имале, иако нередовне, предвиђене и унапред одређене буџете⁸⁹⁰.

На територији данашње Војводине до 1918. године основане су свега три јавне библиотеке у местима где су важну улогу у друштвеним односима играле и читаонице: Сомбору, Суботици и Вршцу.

Градска библиотека у Сомбору основана је 1859. године иницијативом финансијског службеника Карла Бијелицког⁸⁹¹. Бијелицки се још 1856. године сусрео са идејама Бечког удружења за ширење штампаних дела ради народног

⁸⁸⁶Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 262.

⁸⁸⁷Б. Драгосавац, „Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године“ (докторска дисертација, Филолошки факултет, 2014), 44 - 45.

⁸⁸⁸Исто, стр. 46.

⁸⁸⁹Исто, стр. 47.

⁸⁹⁰Исто, стр. 47

⁸⁹¹Карло Бијелицки (1813 - Сомбор, 1878) финансијски службеник, оснивач и библиотекар Градске библиотеке у Сомбору.

образовања⁸⁹², које је иницирало стварање читалачких кружока и општинама у којима су основани огранци Удружења слало читаве збирке књига „уз најповољнију цену“ и мање списе „сасвим бесплатно за ширење образовања и знања“. Желећи да у Сомбору оснује Читалачки кружок и на тај начин да свој допринос проширивању народног образовања Карло Бијелички пропагира идеје бечког Удружења и учлањује Сомборце у њега. У неповољним условима, у граду где већ постоје српска и мађарска читаоница, долазећи у сукоб са бечким Удружењем, Бијелички истрајава у својој намери да оснује јавну општинску библиотеку која ће бити свима „лако и јефтино приступачна“⁸⁹³. Прва генерална скупштина Удружења за оснивање јавне Општинске библиотеке одржана је 2. јануара 1859. године. Из статута овог удружења сазнајемо да ће се једнако поштовати све народности, на свим језицима који се говоре у Сомбору и да ће се у „једнаком сразмеру према висини годишњих прихода и захтевима грађанства - набављати књиге“⁸⁹⁴. Библиотека треба да се „сматра власништвом целокупног грађанства“. Први председник удружења био је сенатор Адалберт Хауке, а при избору управе водило се рачуна и о националном „кључу“: у управу су ушли Мађари, Срби и Буњевци. Карло Бијелички је обављао три функције: секретара, библиотекара и рачуновође. Његове идеје о приступачности библиотеке свима, без обзира на то које су националности, вере и ком друштвеном слоју припадају, као и идеје о значају образовања, ближе су савременим схватањима библиотекарства него његовом добу. Већи део фонда је до Првог светског рата чинила немачка и мађарска књига, док су књиге на српском, латинском, француском и другим језицима биле у мањини.

Магистрат града Вршца крајем 1887. године доноси одлуку о оснивању Народне, педагошке, стручне и омладинске библиотеке комуналне школе⁸⁹⁵, која

⁸⁹²Бечко удружење за ширење штампаних дела ради народног образовања основано је почетком 1849. године са циљем потпомагања апсолутистичког централизма и германизације Аустријског царства и Бахове политике. У Статуту Удружења између осталог пише и да „циљ Удружења није да ствара стручњаке, него да пружа елементе општег образовања оним друштвеним слојевима којима недостају претпојмови научног образовања“.

⁸⁹³Радивоје Плавшић, *Стогодишњица Градске библиотеке у Сомбору : 1859-1959* (Сомбор : Градска библиотека, 1859), 18 - 44.

⁸⁹⁴Статут Удружења за оснивање Општинске библиотеке у Сомбору за развијање опшег образовања, чл. 4.

⁸⁹⁵Душан Белча у својој *Споменици Градске библиотеке у Вршцу* доноси вест немачког листа *Werschetzer Gebigsbote* о оснивању ове библиотеке под називом „Народна и омладинска

почиње са радом 15. јануара 1888. године. Иницијатива за оснивање дошла је од вршачких школа (Грађанске, Више девојачке и Основне школе), које у периоду од 1870. године до 1887. сакупљају новац од ученика намењен фонду будуће школске и народне библиотеке. Први библиотекар био је Феликс Милекер⁸⁹⁶, који је средио део библиотеке намењен јавности. Ову дужност Милекер је обављао све до своје смрти 1942. године. Године 1893. вршачки градоначелник Јохан Семајер је донео одлуку о оснивању музеја у оквирима библиотеке. Музеј је основан као засебна установа 1894. године, а отворен је та јавност две године касније. Од 1898. године Музеј и Градска јавна библиотека раде као једна целина све до 1947. године. Све до 1907. године ове установе се налазе под управом школског одбора, када на основу статута из 1906. године постају самостална установа са два одељења- музејским и библиотечким⁸⁹⁷.

Иницијативу за оснивање јавне библиотеке у Суботици покренуо је Јанош Терек⁸⁹⁸, који је 1857. године Градском савету упутио примерак свог часописа *Kelet Népe* да буде „основ за Градску библиотеку која ће се овде оформити“⁸⁹⁹. Без обзира на позитивне реакције од стране савета, морало је проћи тридесетак година, да се његова иницијатива оствари. Осамдесетих година 19. века Иштван Ивањи⁹⁰⁰ започиње свој рад на оснивању градске библиотеке. Он у децембру 1887. године подноси меморандум Градском савету у коме између осталог предлаже оснивање Одбора за библиотеку. О карактеру библиотеке говори шеста тачка меморандума: „ Neka karakter javne biblioteke ne bude jednostran; neka ne bude ni isključivo naučna stručna biblioteka, niti pak biblioteka romana. Naprotiv, neka bude administrativna biblioteka, narodna biblioteka koja će se truditi da odgovori po mogućstvu i zahtevima kulturne publike“⁹⁰¹. Ивањи је 1890. године завршио нацрт статута Друштва за јавну библиотеку, који је усвојила скупштина Друштва у октобру исте године. Статут је од стране Градског савета одобрен у 7. јануара

библиотека немачких комуналних школа слободног краљевског града Вршца“. Исти лист доноси и каталог библиотеке и услове за њено коришћење.

⁸⁹⁶Феликс Милекер (1858 - 1942) писац, историчар и археолог.

⁸⁹⁷Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу* (Вршац : Градска библиотека, 2008), 64-66.

⁸⁹⁸János Török (1809 - 1874) публициста, члан неколико научних друштава, писац дела из економије и историје.

⁸⁹⁹IAS,119/Ügyvédi hívatat 1857.

⁹⁰⁰Iványi István (1845 - 1917) гимназијски професор, библиотекар и члан одбора Националне касине у Суботици.

⁹⁰¹IAS, II. 2/1887.

1892. године. Оснивачка скупштина јавне библиотеке одржана је у марту 1892. године, са 124 уписана члана. У почетку је друштво бројало 200 чланова, а један од чланова, Еден Гол, поклонио му је своју нумизматичку збирку, тако да се набавка у библиотеци није свела само на књиге, него је обухватала и старине и историјске документе. Свој фонд обогаћивала је и откупом приватних библиотека⁹⁰². Године 1894. назив библиотеке се мења и она од тада носи име Суботичка јавна библиотека и музеј, када постаје и отворена за грађане. Дванаест година касније (1906) држава престаје да финансира библиотеку и она пада на терет прво града, а затим прелази под управу Мушке гимназије⁹⁰³.

Формирање ових библиотека није битно утицао на рад читаоница првенствено због њиховог израженог националног карактера. Развој јавних библиотека и читаоница текао је паралелно. То се најбоље види на примеру сомборске читаонице и библиотеке, које делују као засебне установе и данас. Да разлика између читаоница и јавних библиотека постоји, били су свесни и тадашњи умни људи. Непознати дописник *Заставе*, 1869. године, пишући о значају оснивања читаоница између осталог истиче: „Кад дакле читаоница свом намењеном позиву неодговара, а цел се из очију испустити несме, то је нужно постарати се за средство, које би место читаоничино боље заступати могло. То, што би читаоницу по сели заменити могло, јесте „књижница“. Општине нека се склапају и подуваћају за подизање књижница, које ће хрђаве стране, што су код читаонице набројане, уклонити или у добре претворити. Она даје средства за изражавање не само за садашњост, него и за будућност, не само за оне, који на књижницу сад прилажу, него и за њихове потомке, не само за оне, који су на вишем степену просвете и изражавања него и за ниже слојеве народа, она не чека, да јој се на ноге дође, него она сама потражује велике домове и колебе и свуда проповеда. Људи дакле, којима је до просвете и изражавања народа свог стало, имали би се постарати, да се читаонице – својина целе општине, или својина

⁹⁰² Друштво за јавну библиотеку и музеј купило је библиотеке Пала Јамбора и Исидора Милка. У личној библиотеци Исидора Милка је било 58 дела издатих између 1513. и 1592. године, 91 дело из 17. века и 207 дела из периода од 18. до 19. века.

⁹⁰³ Judita Plankoš, gl. i odg. ured., *Sto godina gradske biblioteke u Subotici : 1890-1990* (Subotica : Gradska biblioteka, 1991), 16 - 37.

њених одржача – по општинама, особито сеоским, подигну, те да тиме почну крчити пут народном напредовању⁹⁰⁴.

Читаонице су све до краја Првог светског рата главни носиоци националног препорода и културно-просветне мисије у српском народу. Припајање Војводине Србији 1918. године није битно утицало на развој јавних библиотека. Чак ни у међуратном периоду читаонице не губе свој национални идентитет, мада се њихови фондови све више отварају јавности а оне саме постају добра основа из које ће се развити јавне библиотеке. Како истиче Гордана Стокић оне се „формирају на оном нивоу економског развоја друштва који омогућава *издржавање* библиотеке, а да посебну погодност за њихов развој чине економска и политичка стабилност заједнице⁹⁰⁵.

Процес отварања јавних библиотека текао је паралелно са развојем читаоничког покрета. Ове две институције се разликују првенствено по начину финансирања: читаонице су приватна удружења финансирана од чланарина, док јавне библиотеке оснива и финансира држава преко локалних заједница. У освит 20. века и светских ратова које је он донео, читаонице не губе свој национални значај, своје фондове све више отварају јавности и на тај начин постају добра основа из које ће се развити народне библиотеке и књижнице.

⁹⁰⁴“Из бачког потисја“, *Застава* 5, бр. 130 (2. 11. 1869): [2].

⁹⁰⁵ Гордана Стокић Симончић, „У трагању за историјом“, у *Читалиште*, 18 (мај 2011): 2.

ЗАКЉУЧАК

Историјски развој српског библиотекарства не може да се сагледа без целовите слике о читаоничком покрету, који је захватио крајеве Аустроугарске насељене Србима 40-тих година 19. века. Предуслов за стварање читаоница као главних културних институција, било је стварање образоване и просвећене грађанске класе, која упознајући се са тековинама Француске револуције и напредним идејама просветитељства, схватајући значај просвете, националног питања и културног уздизања, преко читалачких удружења започиње национални и културни препород српског народа. Схватајући значај удруживања за свој национални опстанак у туђој држави пречански Срби оснивају читаонице, а под њиховим утицајем и остала културно-просветна друштва, којима је основни циљ био очување националног идентитета и борба за остваривање националних права.

Читаонице настале као приватна удружења грађана затвореног типа временом постају најзначајније културне институције српског грађанства у Аустроугарској. Њихова активност не задржава се само на окупљању људи ради читања и разговора, стварању фондова књига и периодике, него оне постају матица напредних слободарских идеја.

Поред читаоница широм Аустроугарске Монархије Срби оснивају читаонице и у другим европским земљама и у Сједињеним Америчким Државама. У САД Срби оснивају 1869. године при православној славенској општини, *Славенску читаоницу* у Сан Франциску, за коју дознајемо из два записа објављеним у *Даници* и *Застави*. У Паризу, Минхену, Женеви и Цириху 80-тих година оснивају се српске читаонице, које активно раде на представљању српске

културе и традиције европским народима. Претечама читаоница у Војводини могу се сматрати ђачка удружења оснивана у већим центрима где су се школовали Срби. Ова друштва првенствено су се бавила језичко - књижевним радом и српском историјом, као и друштвеним и националним питањима.

Недостатак архивске грађе отежава тачно датирање оснивања појединих читаоница и увид у њихове активности. У ту сврху прегледани су српски часописи и новине који су излазили у аустроугарској Војводини током 19. века. На основу објављених прилога у новинама можемо померити датирање оснивања читаонице у Старом Бечеју (1861) и Мокрину (1847, 1869, 1887). Грешака у датирању свакако има у ранијим истраживањима првенствено због тога што је већина архивске грађе уништена током светских ратова. Други разлог је свакако тај што су читаонице више пута престајале са радом, да би се поново обнављале, а за датум оснивања узиман је онај последњи. У овом истраживању наишли смо на помен 60 читаоница основаних на територији данашње Војводине током 19. века. Поред грађанских читаоница осниване су и ратарске и занатлијске читаонице. Преседан у историји читаоничког покрета свакако чини оснивање Женске читаонице „Посестрима“ у Новом Саду, прве тог типа не само на овим просторима, него и у Европи.

Делокруг рада читаоница био је много шири од прикупљања књига и читања. У статутима који су сачувани, види се да су читаонице првенствено истицале свој културно - просветни задатак. Поред окупљања чланова „ради читања корисних новина и књига“, организована су јавна предавања, беседе са играма, забаве, обележаване годишњице значајне за српски народ, а не мали значај је имао и њихов добротворни рад.

Фондови читаоница попуњавани су куповином и поклонима угледнијих и богатијих чланова, који су често поклањали део својих личних библиотека читаоници, а поклоне у књигама давали су и издавачи и културно-књижевна друштва попут *Матице српске* и *Српске књижевне задруге*. Намењени првенствено члановима, фондови читаоница нису испуњавали захтеве ширих слојева грађанства, тако да се не могу мешати са првим јавним библиотекама код нас.

Полазећи од чињенице да историја српских читаоница у Војводини није до сада написана, да осим неколико историјских монографија, појединих јавних библиотека у Војводини, које су обухватиле и историјат одређеног броја читаоница, нема публикација које се компетентно и на синтетичан начин баве истраживањима у правцу израде интегралног текста о српским читаоницама, докторска дисертација *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* имала је за циљ да обради сразмерно кратак период у коме су настале и деловале српске читаонице на територији данашње Војводине. Овакав замах читаоничког покрета у Војводини и, потом, његово посустајање пред Први светски рат, нису у складу са збивањима у европском библиотекарству тога времена, где се читаонички покрет већ угасио.

Полазна основа за почетак овог истраживања били су, поред малобројне, сачуване архивске грађе, чланци у српској периодици 19. века која је излазила на територији Аустроугрске монархије, чланци у новијој домаћој и страниј стручној периодици, неколико историјских монографија које су обрађивале историјат појединих јавних библиотека и читаоница, од којих се истичу *Читалишта у Србији у XIX веку* Десанке Стаматовић, *Историја српских библиотека : 1800 - 1850. године* Љубомира Дурковића - Јакшића, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* Чедомира Денића.

Резултати исцрпних истраживања расположиве архивске грађе, српске периодике 19. века, новије стручне периодике и малобројних монографских публикација, систематизовање података и утврђивање хронологије оснивања читаоница, истичу као новине следеће чињенице:

1. Докторски рад *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* представља први написани интегрални историјат развоја српских читаоница у Војводини, а његови резултати откривају нове чињенице, које дају нову слику историје српских библиотека.

Резултати добијени истраживањем потврђују да су војвођански Срби у периоду од 1842. до 1918. године основали 60 читаоница на територији данашње Војводине. Узимајући у обзир и истраживања проф. др Десанке Стаматовић, може се закључити да је током 19. века код Срба основано најмање сто шездесет читаоница, што недвосмислено указује на распрострањеност и популарност ових

културних институција, које су битно утицале не само на културно – просветни препород српског народа, него су и активно учествовале у политичком животу Срба. Најранији сачувани статут је статут Иришке српске читаонице. Међутим, постоје индиције, које се налазе у периодичним издањима, да су читаонице осниване и пре 1842. године: Српско грађанско читалачко удружење из Вршца спомиње се као пренумерант за *Магазин за художество, књижевство и моду* за 1838. годину; иста читаоница спомиње се и као претплатник на Давидовићеву *Историју српског народа* 1846. године. Из немачког листа *Werschetzer Gebirgsbote* сазнаје се да је у Вршцу основана читаоница 1871. године и да је претплатник на Вуков *Немачко – српски рјечник*. Сенћанско Српско читајуће друштво први пут се спомиње као претплатник за *Летопис* 1846. године. На основу истраживања периодике, помера се и датирање оснивања читаоница у Старом Бечеју (1861), Суботици (1862) и Мокрину (1847).

2. На основу истраживања и увида у расположиву грађу, може се говорити о три периода у развоју читаоница у Војводини до 1918. године.

У првом периоду, од 1842. до 1849. године, основано је пет читаоница на територији данашње Војводине: у Иригу, Сомбору, Кикинди, Новом Саду, Мокрину и Шиду. Њихов рад је прекинула мађарска револуција 1848/49. године, након чега је за време Баховог апсолутизма и гушења свих грађанских и националних слобода, наступио период стагнације на друштвеном и културном пољу.

Други период, од 1861. до краја осамдесетих година 19. Века, може се повезати са оснивањем Српске народне слободоумне странке и Светозарем Милетићем, као њеним идејним творцем и вођом. У овом периоду јачања националне свести и парламентарне борбе за национална права српских грађана у Угарској, оснива се већина српских, грађанских читаоница.

У трећем периоду, од деведесетих година 19. века до 1918. године, поред грађанских читаоница оснивају се ратарске и занатлијске читаонице, када овај слој српског становништва свестан свог социјалног, друштвеног, националног и културног положаја почиње да се организује. У првим декадама 20. века, као и у претходном периоду, читаонице остају жаришта политичке и националне борбе, а њихову активност прекида Први светски рат.

3. Истраживање расположиве архивске грађе и периодике дали су одговор да су српске читаонице у Војводини, иако осниване по угледу на европске, пре свега чешке и словачке, имале свој специфичан национални карактер и биле носиоци културно – просветног препорода српског народа на територији Угарске.

Резултати указују на чврсту везу читаоница и других српских удружења, попут Српског народног позоришта, певачких друштава, Добровољних задруга Српкиња, спортских и других удружења. Читаонице су непосредно утицале на развој и настанак позоришта и многобројних певачких друштава.

Истраживања и систематизовање података из објављених извора и периодике потврђују да је највећи утицај на оснивање читаоница имала Српска либерална странка и њен вођа Светозар Милетић, као покретачи и носиоци националног препорода српског народа у Угарској.

Резултати истраживања указују на то да је процес оснивања јавних библиотека на територији данашње Војводине до 1918. године текао независно од развоја читаоничког покрета. До Првог светског рата основане су три јавне библиотеке: у Сомбору (1859), Вршцу (1887) и Суботици (1892). Ова чињеница доприноси тези да се развојем нових друштвених односа напушта концепт приватне иницијативе, какву представљају читалишта, и уобличава идеја о библиотеци као јавном добру, финансираном из пореза грађана.

Оснивање фондова у оквиру читаоница и формирање читаоничких књижница било је неопходно да би се задовољиле потребе чланова. Фондови су у почетку били намењени углавном члановима читалачких друштава, и принцип јавности развија се у њима тек касније, почетком 20. века.

Читаонице као културне институције настају у времену када књига и штампа све више продире у шире слојеве друштва. Оно што издваја српске читаонице у Војводини у односу на исте у Европи и Србији је, несумњиво, њихов изразито национални карактер и борба за остварење основних људских права. Став Стојана Новаковића да духовно уједињење претходи политичком, и да су за то најмоћнија средства књижевност и народни језик⁹⁰⁶, сигурно су схватили и они који су покренули прве читаонице.

⁹⁰⁶ Стојан Новаковић, *Српска књига : њени продавци и читаоци у XIX веку* (Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900), 28 - 29.

Дисертација *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* и нови резултати темеље се на исцрпним истраживањима доступне архивске грађе, српске периодике 19. века која је излазила на територији Аустроугарске монархије, објављених монографских публикација и новијих серијских публикација. На основу чињеница изнетих у овом раду може се тврдити да је читаонички покрет оставио дубок траг у националном и културном препороду српског народа у Угарској, те обезбедио добру основу за развој јавног библиотекарства у послератним годинама.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1. Војводство Србија и Тамишки Банат (1848 – 1860)

- - Војводство Србија и Тамишки Банат (1849-1860) у оквиру Аустријског царства
- - делови војне границе у оквиру Аустријског царства
- - Краљевина Славонија у оквиру Аустријског царства
- - Краљевина Угарска у оквиру Аустријског царства
- - Велика Кнежевина Трансилванија у оквиру Аустријског царства
- - Кнежевина Влашка у оквиру Отоманског царства
- - Кнежевина Србија у оквиру Отоманског царства
- - Босански пашалук у оквиру Отоманског царства

ПРИЛОГ 2. Војводина у саставу Краљевине Угарске, после Нагодбе 1867. године (1867 – 1918)

Полигичка ситуација 1848. године:

- - Прокламоване границе Српске Војводине у Аустријском царству
- - Троједна Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација у Аустријском царству
- - Војна граница у Аустријском царству
- - Краљевина Угарска (у побуну против Аустријског царства)
- - Кнежевина Србија, аутономна у оквиру Отоманског царства
- - Босански пашалук у оквиру Отоманског царства

ПРИЛОГ 3. Устав Српске Народне читаонице Иришке, 1874. година
Устав из 1874. године / Српска читаоница у Иригу ; приредио Ђорђе Утвић. -
Ириг ; Нови Сад : Српска читаоница и књижница, 1989 (Београд : Брза штампа). -
30 стр. ; 25 см. - ([Едиција] Стражилово ; књ. 163) (Едиција Старине ; 1)

УСТАВ СРПСКЕ ЧИТАОНИЦЕ У ИРИГУ

А. Име друштва

Чл. 1. Састоји се друштво, које носи име „Српска читаоница у Иригу“.

Б. Циљ друштва

Чл. 2. Циљ је Српске читаонице у Иригу, да помоћу науке и међусобним познавањем и убавештавањем, а и могућим материјалним средствима, шири просвету и покреће народно унапређење.

а. Читаоницом и библиотеком.

б. Приређивањем научних и забавних састанака у духу народном, као што су: беседе, јавна предавања, сета и позоришне представе.

В. Чланови, њихова права и дужности

Чл. 4. Сваки неприкормог владања Србин, Хрват и уопће Словен, као и сваки Нешловен, коме лежи на срцу напрелик нашег народа, може бити чланом овога друштва, а примашем кога за члана, бива на предлог којег од чланова.

в. На главним скупштинама има гласујућег и решавајућег гласа, бира часнике и може сам изабран бити.

Чл. 8. Члан може по одлуци Главне скупштине а у прености до састанка скупштине, провизорно и одлуком одбора искључен бити:

а. Неуплаћивањем непоновљеног на време улога без оправданог узрока.

б. Због макакног неморалног поступка у грађанству.

в. Због непристојности и напавачног сметања радњама друштвеним, и то све после више узалудних опомена.

Г. О ЧАСНИШТВУ ДРУШТВЕНОМ

Чл. 9. Ради лакшег постављања целих друштвене, друштво бира на главној скупштини следеће часнике: председника, потпредседника, перовођу, благајника и књижевчара.

Чл. 10. Председник кога у одсуству у његовим дужностима и правима заступа потпредседник, сазива, отвара и закључује

главне скупштине, одређује према потреби одборске саставке, управља и води наред на друштвеним састанцима, одоствова са перовођом друштвене записнице, прима сва на друштину управљена писма, осим новчаних и заступа друштво према трећим особама.

Чл. 11. Перовођа води записнице на друштвеним састанцима, врши сву прениску друштвену и подноси главној скупштини извештај о радњи и стању друштвеном.

Чл. 12. Благајник чува новчану имовину друштвену, води тачан рачун о дохотима и изласима, прима и отвара новчана писма дружинска, подписује према подпису председника све од друштве шаљућа се новчана акта, даје одбору, на захтевање његово, рачун о новчаном стању друштве, а на савјетску годише спрема извештај о стању благајнице.

Чл. 13. Књижевчар чува осталу дружинску и новчану имовину, одржава је у добром стању и реду, саставља и чува списак свих дружинских ствари, и на савјетску годише подноси главној скупштини извештај о стању књижнице и остале под његовим руковањем дружинске имовине.

лина присутних чланова. У случају равне поделе гласова одлучује глас председника.

Чл. 18. Дневни ред за редовну као и за нередовну главну скупштину одређује председник у споразуму са годишњим одбором.

Чл. 19. За сваку штету дружинској имовини нанесену, која би се на главној скупштини нашла, одговарају они органи чијом нехатошћу буде почињена.

Чл. 20. Делокруг главне скупштине је у главном овај:

- а. Дефинитивно примане и оверане редовних чланова, као и избор почасних чланова,
- б. Избор годишњег одбора и часништаца,
- в. Издавање дружинских новина у сигурну хипотеку,
- г. Одобрење годишњег прорачуна,
- д. Контролно прегледање годишњих рачуна,
- е. Уједино је контролни орган над радом годишњег одбора.

б. Решавање о новчаним издацима у духу друштвене целије при чему се мора назвати да ти издаци не надмаше одобрења главном скупштином годишњи прорачун.

в. Провизорна приманња чланова у дружину, као и искључење њихово из исте до коначног решења главне скупштине.

г. Одрешавање времена за беседе, сели јавна предавања и позорнице представе као и избор предавања предмета, и то све у духу дружинске целије.

д. Старање о узечању књижевнице са што бољим и извршјим списима и наређивање који ће се јавно аустом држати.

е. Настојати да се све дружинске одлуке донешене на главном скупштинама за времена и тачно извршавају.

ж. Састављање писменог годишњег извештаја за главну скупштину о стању, успеху, дохотцима и издацима друштвеним.

укупну дружину као морална тела када га потврди дотична надлежна власт.

Чл. 29. Право на измену или допуну овог устројства има само главна скупштина.

И. ПРЕСТАНАК ДРУШТВА

Чл. 30. Ако би дружина морала из каквог удара да престане, те цео иметак новчани и књижевни, са свим списима и актима има се предати у властитост месној православној припеној општини, под условом да се иметак само на месне православне школске просветне цели употребљаваги има.

Младен Вујић з.р.
перовођа

председник
Ђорђе Станковић з.р.

УСТАВ

сомборске српске читаонице
Његовом Величанством, Императором Аустринским,
ФЕРДИНАНДОМ I.
А КРАЉЕМ УГАРСКИМ ТОГА ИМЕНА V.

§ 1.

Ова српска читаоница има се сматрати као место састанка једног у љубавном и пријатељском споразумљењу склопљеног друштва, кога се чланови с том намером здружују, да читајући разне користне новине и књиге укусу живота благонравним дружевним саобраћајем и забавом, по потреби учтивости и начину племенитог мишљења повишавати и облагорођавати могу, не имајући никаквих политичних намера. Са ове тачке сматрајући ствар сви чланови ове читаонице, одричући се сваки понаособног преимућства или одличја свог, једнака

1.

права уживају, па с тога сви и терете подједнако сносити имају.

§ 2.

У овом погледу ниште се од сваког члана као учесника, да је примерног владања, и да му је поштење, доброта и правичност његова осведочена.

§ 3.

Сваки сучлан има право у ову читаоницу довести часног, изображеног и познатог госта свог, који ће дужан бити на сваку пристојност пазити.

§ 4.

Сваки сучлан обвезан је таксу од овог завода установљену на одређено време и место положити, не чекајући да га писмено на то опомињу.

§ 5.

Књиге, новине, земљовиде и друге овоме друштву припадајуће ствари ни под каквим изговором из читаонице кући носити није слободно.

§ 6.

У соби где се чита, т. ј. у читаоници мир и типина владати има, а свака се непристојност забрањује.

§ 7.

У дворани у име једног или двојице сучланога не сме се никаква при-

ватна забава држати, осим ако би цело друштво на то пристало.

§ 8.

Због тога, што број чланова ограничен није учесник овог друштва може, бити сваки, кога у главној друштвеној седници за достојна нађу. Од онога дакле који члан овога друштва бити жели, захтева се да му његово владање предназначеном §. 2. у свему одговара.

§ 9.

Да би се друштвене седнице уредно држале, друштво ће ово по свом увиђењу један одбор од 6 чланова са перовођом, рачуновођом и овога контролором поставити, који ће уредно и савесно извршивати све оно, што је нужно и потребно. Први члан или управитељ овога одбора свагда ће у споразумљењу са осталим члановима време држања скупштине на знање давати.

§ 10.

Рачуновођа дужан је свака три месеца у кратком изводу стање касе показивати.

§ 11.

Све што је набављено има се заједно са ценом уписати у два једнака инвентара, од којих ће се један код одбора, а други код рачуновође чувати.

§ 12.

Одбор ће све у инвентару пописане књиге и остале ствари чувати и о њиховом добром стању старати се, касу и рачуне прегледати, неплаћене дугове истеривати, и на то свагда пазити, да ли је свака набављена ствар као што треба у инвентар уведена и уписана.

§ 13.

Одбор има концем сваке године прорачунити, колико ће трошка за идућу годину требати, за тим прегледати све што је прошле године примљено и издано, као и ако би у чему какву промену учинити требало, па онда све то првој главној друштвеној седници на саветовање и претрес предложити, на које ће се потребни закључци донети.

§ 14.

Уставу овом противно што закључивати, исто тако и непотребне трошкове чинити, забрањено је.

§ 15.

Особито је одбор дужан старати се о том, да што више изабраних и поштивања достојних особа у овај завод ступе.

Књижеван ред.

На основу читаоничког устава и уредаба донетих на темељу устава 12. марта 1854. године установљава се овај кућевни ред:

— 14 —

8

Месечни чланови су они, који месечно плаћају, од читаоничке скупштине као месечну пристојбу углављену своту. Као такови могу бити примљени само активни војнички часници, заједничке и домобранске војске, кр. уг. жандармерије и трговачки помоћници, док у Сомбору станују.

Свеучилишни грађани могу бити примљени и као месечни чланови за време док се на феријама у Сомбору налазе.

Месечни чланови немају права на избор и гласање.

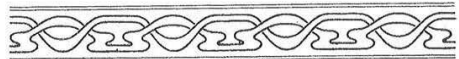
Кад читаонички приходи узмогну подмиривати читаоничке потребе, основни чланови годишње пристојбе неће плаћати, а о овоме решава скупштина.

3. §.

Примање чланова бива редовно о ер. Андријској скупштини, иначе и о свакој другој читаоничкој скупштини.

Ко жели бити чланом читаоничким, има се 8 дана пре свето андријске скупштине, односно пре сваке друге скупштине читаоничком управитељу, или ако управитеља нема, ондаме кога одбор одреди буде, да управитеља заступа, пријавити, прописану изјаву потписати и половину од прописане пристојбе исплатити. Ако ово не би учинио не сматра

— 16 —

1. §.

Приступа у читаоницу имају само чланови читаонички и они којима се то овим кућевним редом дозвољава.

2. §.

Чланови су основни, редовни и месечни. Основни су чланови они, који једанпут за свагда плате у име основног капитала К 75 и 60 фил., а осим тога плаћају од читаоничке скупштине од године до године установљену годишњу пристојбу, све донде док у Сомбору стално пребивају, односно док на основном чланству оставку не даду или док на одбор упућену писмену изјаву не даду, да читаоницу више похађати неће, и према томе пошто више неће да врше права, неће ни годишњим платежним дужностима да одговарају.

Редовни су чланови, који плаћају годишње онолико, колико скупштина читаоничка одреди да се има плаћати.

— 15 —

9

се чланом све дотле, док својој платежној дужности за доста не учини.

Овако пријављене чланове подноси управитељ одбору, који о пријављеним чини скупштини предлог. О предлогу за пријем или непријем решава одбор увек и сваком случају тајним гласањем. Свака дебата у овоме питању је искључена. Према овоме закључку подноси одбор скупштини предлог без мотивације.

Нико не може од скупштине за члана бити примљен без предлога читаоничког одбора. Новопримљени редовни чланови ступају у своја права у оној години, за коју су примљени.

Ако се који пријављени за члана не би примио, има му се одмах по скупштинском решењу у напред исплаћена пристојба натраг повратити.

4. §.

И основни и редовни чланови дужни су да годишњу пристојбу најдуже до 1-ог јула исплате. Одбор читаонички дужан је сваке године јула месеца седницу држати, у којој друштвени благајник пријављује све чланове, који са годишњим пристојбама дугују. Услед ове пријаве дужан је управитељ дотичне дужнике писмено опоменути да дуг свој за 15 дана подмире, а ако би ова опо-

— 17 —

мена безуспешна остала, имају се дотични друштвеном одветнику ради утужбе предати.

Ако се услед ове утужбе докаже, да је дугујућа чланарина редовнога члана неутерива, такав члан за идућу годину не може бити примљен за члана до год свој дуг не подмири и уједно половину чланарине за текућу годину унапред не исплати.

Ако се докаже да је трострука годишња пристојба од ког основног члана неутерива, таковог има одбор скупштине пријавити а скупштина има право да га сматра као таковог, који не жели чланска права да ужива и као да је учинио у 2. односно 6. §-у кућног реда означену пристојбу.

Месечни члан је дужан месечно пристојбу сваког 1-вог тачно исплатити. Онај, који остане са једним месецом у рештанцији престаје бити чланом.

5. §.

Сваки редовни члан, који се за таковог пријавио у времену од 1-ог децембра до 1-ог јула, има исплатити целу пристојбу за дотичну годину; а ко се пријави за члана после 1-вог јула, има полугодишњу пристојбу намирити. Ово наређење важи и за ново пријављене основне чланове.

— 18 —

7. §.

За одборника или часника може само основни члан изабран бити. Ако би зато који редован члан био изабран, има се по избору одмах за основног члана пријавити и основну тачку у 2. §. означено време уплатити.

8. §.

Редовни чланови примају се од године до године, односно само на годину дана и остају као такови до 30-ог новембра оне, године, које су се за члана пријавили. Према томе ако желе и на даље члановима остати, имају се поново као такови пријавити путем и начином, који прописује 3. §. овога кућног реда.

9. §.

Који члан из чланства иступи, па ако жели поново у чланство ступити, ступање му зависи од поновног пријема од скупштине по §. 3. овог кућног реда, ако и поново одговори платежним условима за основно или редовно чланство.

10. §.

Који члан из чланства иступи, дужан је платити пристојбу за целу ону годину,

— 20 —

Ново пријављени основни члан дужан је основну таксу најдуже за годину дана исплатити. Који за то време основну таксу не исплати, има се утужити.

6. §.

Сваки основни члан прима се на доживотно. Иначе основно чланство престаје: а) смрћу, б) оставком и в) искључењем. По томе све обвезе вежу свакога основног члана до смрти, до иступа му, што има писмено одбору пријавити, или до искључења.

Изузетак је онај случај, када дотични основни члан по 2. §-у овога кућног реда писмено пријави одбору, да читаоницу похађати неће, у коме случају пошто не ужива чланска права за време док читаоницу не похађа, не мора ни прописану годишњу пристојбу плаћати. Но такав основни члан за то време не може бити позван ни на скупштине, нити може бити изабран за часника.

Онај основни члан, који се из Сомбора одсели, тако да стално не пребива овде, ослобођен је од плаћања годишње пристојбе, али не може вршити права, која иначе основним члановима припадају; но кад на краће време у Сомбор дође, за време свога овдашњег бављења, има права читаоницу похађати.

— 19 —

у којој иступа, у противном случају ће му се дуговање судски наплатити. Из чланства искључени нема права, да већ уплаћену чланарину натраг потражује.

11. §.

Из чланства се може искључити 1.) онај, који такав живот проводи, који на јавну саблазан служи.

2) који учини какав прост злочин.

3) који част својих сучланова у просторијама читаонице напада и вређа, или који у истима нанесе стварну увреду своје сучлану.

4) који се у просторијама читаоничким непристојно, неучтиво и неуљудно влада и који у опће грешн против друштвених правила пристојности овамо спада н. пр. дупање по столу, викање, свађање, псовање, употреба гадних речи и т. д.

Који би се члан у овоме погледу заборавио, има га управитељ опоменути и на ред уцутити.

Сваки опоменути члан дужан је опомену примити и понашати се по пропису овога кућног реда.

Који би се пак и преко трипуташње опомене неумесно или непристојно владао, пријављује га управитељ одбору, који га је властан писмено укорити, па

— 21 —

ако и то не помаже о овоме скупштини известити и истој поднети предлог, да се дотични коначно из чланства искључи. У овоме предмету гласа се како у одборској, тако и у скупштинској седници увек тајно са цедуљицама.

12. §.

Сваки члан има право свога часнога и интеллигентног госта са стране у читаоницу довести, али га је дужан председнику или управитељу, или у одсуству ових, ма ком присутном одборском члану представити, и у гостионичку књигу га уписати.

Оваки гости уживају за 10 дана сва права, као и чланови, осим права избора и гласања.

Који страни гост жели у читаоницу да долази, после 10 дана има се уписати за месечног члана.

13. §.

Ако би који члан имао какве жалбе, има своју жалбу увести у књигу за жалбе, која сваком члану отворена стоји.

Сваки своју жалбу има потписати и жалбе се не могу односити на личности. Жалбе у првом реду решава управитељ, а у другом и последњем реду читаонички одбор.

— 22 —

»	»	старе при светлости од 3 особе	60 ф.
»	»	старе од 4 особе	80 ф.
»	»	нове при осветљењу	1 К 60 ф.
За билијар за сат:			
		дању	60 фил.
		при осветљењу	80 фил.
За шах:			
		дању	— фил.
		при осветљењу	20 фил.
За домина од особе:			
		дању	10 фил.
		при осветљењу	20 фил.

18. §.

Читаоничке просторије стоје на расположењу члановима од 8 часова ујутру до 9 часова у вече. Изван овога времена отворене су просторије само у случају јавне забаве.

19. §.

Овај кућевни ред ступа у живот одмах чим га читаоничка скупштина усвоји.

20. §.

Читаоничка година почиње свагда 1-вог децембра п. ст., а свршава се на првозваног Андрију.

— 24 —

14. §.

Новине, земљовиде и остало, што друштву припада, није слободно из читаонице носити, изузимајући књиге, које се из књижнице на 30 дана на реверс издају.

По новинама и по књигама, забрањено је своје примедбе правити, или по њима бележити и подвлачити исте.

15. §.

Продате новине могу се са читаоничког стола само онда дигнути и од послужитеља однети, када нове новине дођу и на сто се ставе.

16. §.

У соби за читање има владати мир и тишина, а пушење је забрањено.

У осталим просторијама дозвољене су обичне игре на билијару, домину, шаху и картама.

17. §.

За разне игре плаћају се ове пристојбе:

За карте:

» » старе без осветљења 40 ф.
» » нове » » 1 К 20 ф.

— 23 —

21. §.

Ступањем у живот овога кућевнога реда, стављен је ван крепости кућевни ред донесен на ванредној читаоничкој скупштини 1892. године 31-ог маја. Даље стављају се ван крепости 1. §., 2. §., 3. §., 4. §., 5. §., 6. §. и 11. §. уредбе од 12-ог марта 1845. године.

Из ванредне седнице читаоничке скупштине држане у Сомбору 23. децембра 1907. (5. јануара 1908.) године.

Др. Лаза Костић е. р. Др. Бранко Маширевић е. р.
председник. перошоа.

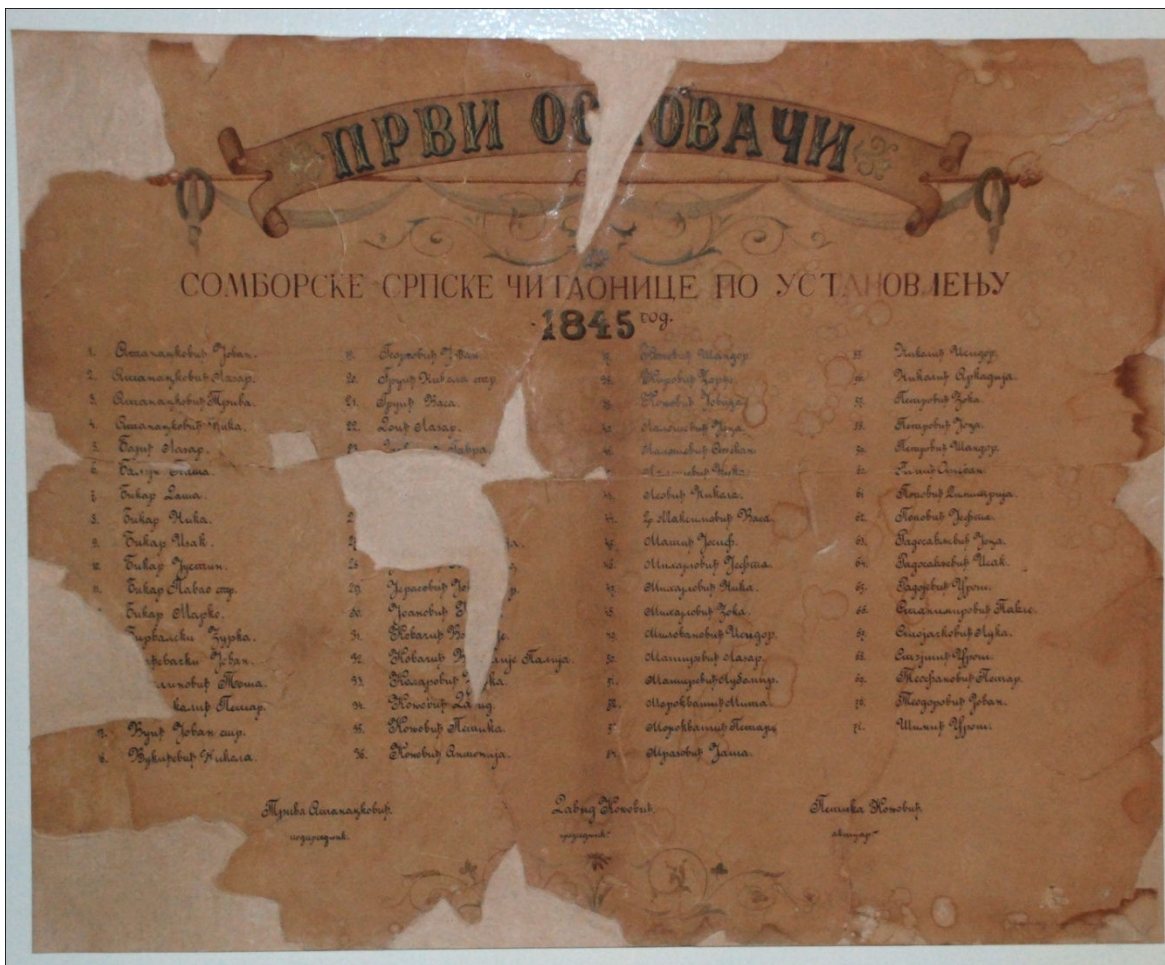
— 25 —

ПРИЛОГ 5. Историјски архив Сомбор, Магистрат – Acta politica, Одобрење за рад Српске читаонице у Сомбору, инв. бр. 1533 /1846. (Одлука Градског савета да се обавести Српско читалачко друштво у Сомбору да је Намесничко веће одобрило читаоничка Правила)

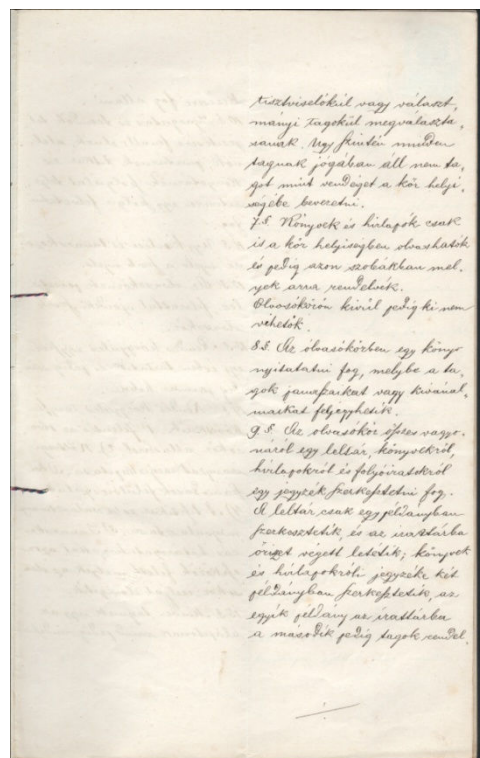
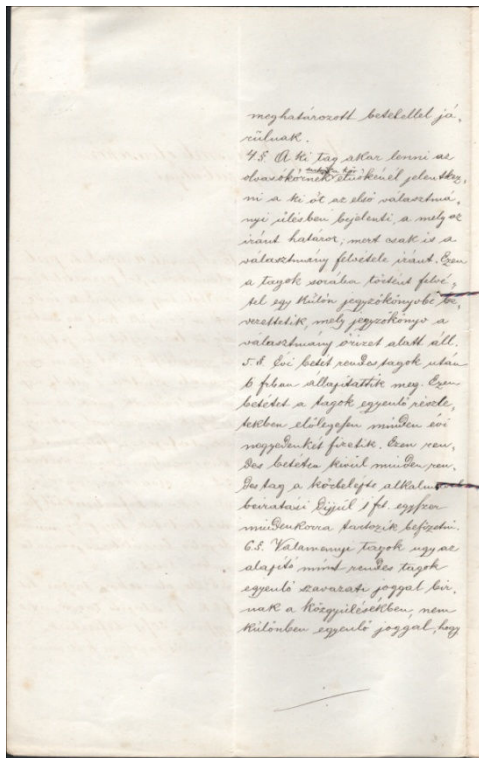
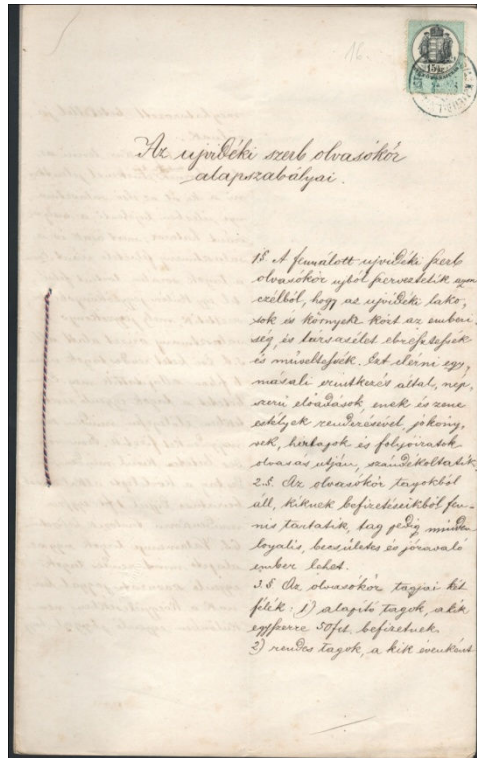
11/13/2015 11:36

1846. - Nemcs királyi Levél. Kérdelek elegendő
leghaladóbb határozatból fogva is császári
királyi felsője is a városi katechizis al.
kell tehát a királyi korszaki elgondolást
köz. javadalmazni nélkülözhetetlen, ezen leg
felsőbb rendelkezést e városi Levél me
April 21-én 1846. j. a. kelt fellejegyzetűs
felvételével elegendő. -
Kell továbbá a megyei királyi hely.
parhi korszak 1846. j. a. kelt fellejegyzetűs
letételét is közzéadni 17-én keltől keltől
évtől e városi korszak javadalmazni fogó
kegylevélét fiktív st. korszak korszak st.
Nikolits János s.k. - tovább királyi
nahr.
608. j. a. kelt illeró királyi a
jelebbékről elegendő rendelkezés.
Kelt továbbá 1846. j. a. kelt Majra kelt
4-én keltől keltől illeró.
Észre egyeztetve is kiadta
Balazsffy Dániel
Levél társak

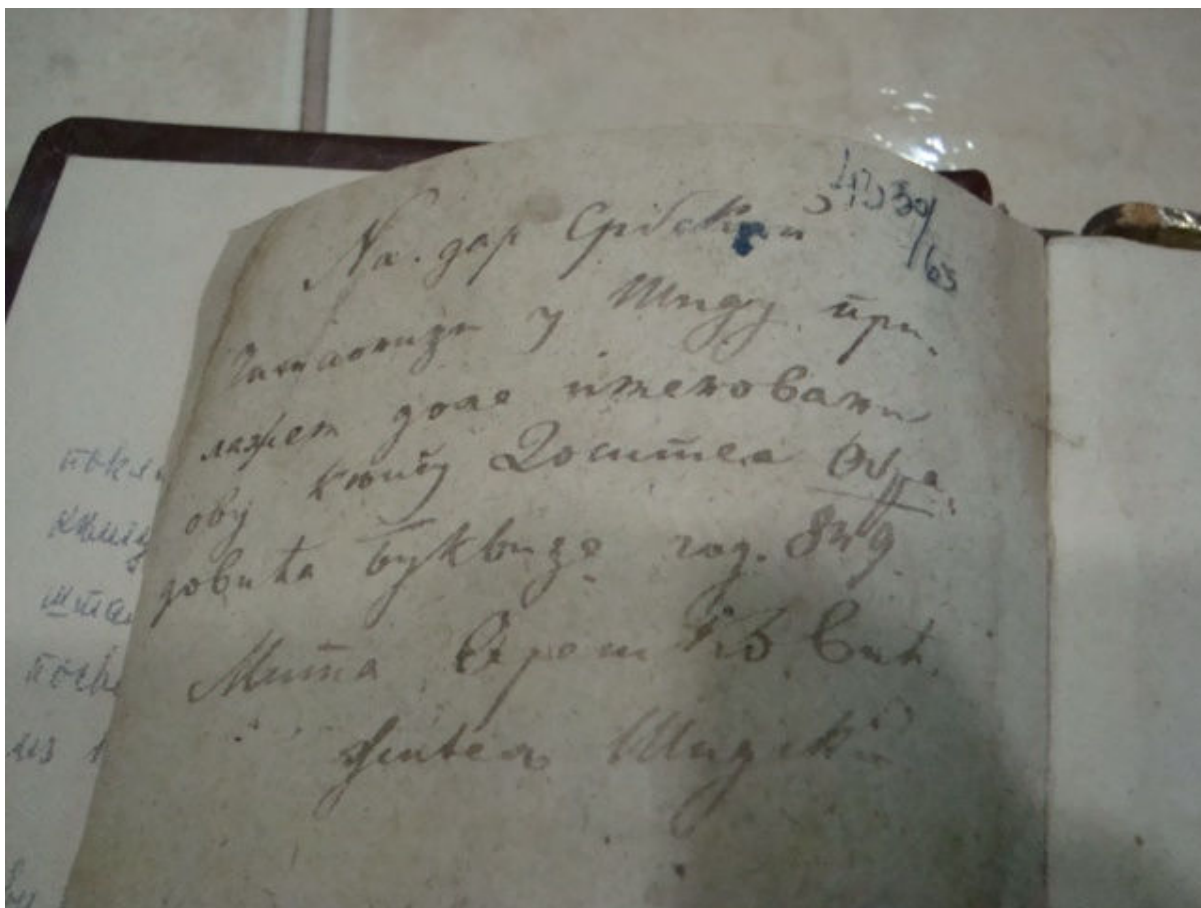
ПРИЛОГ 6. Списак оснивача Сомборске српске читаонице, Градски музеј Сомбор

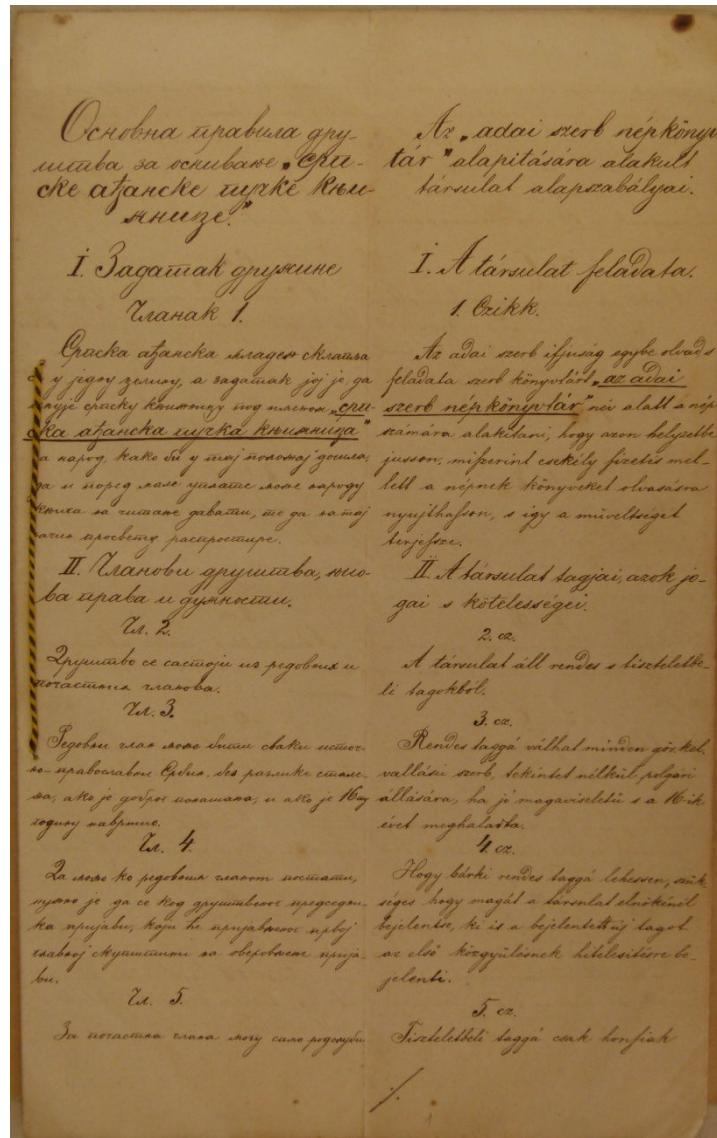
ПРИЛОГ 7. Основна правила Српске читаонице у Новом Саду, ИАГНС, Ф1,
 б.б./1876.

ПРИЛОГ 8. Буквице Доситеја Обрадовића, 1849. година. Народна библиотека „Симеон Пишчевић“. Шид („Буквице“ Доситеја Обрадовића, штампане на старословенском језику, а објављене у Бечу 1830. године, Српској читаоници у Шиду поклонио је Мита Орешковић 17. 12. 1849. године. Овај датум се узима за дан оснивања читаонице)

ПРИЛОГ 9. Записник дружине за подизање српске народне књижице у Ади
1869/70. Историјски архив Сента, сигнатура: Ф. 011.8.2

РЕГИСТРИ

ХРОНОЛОШКИ РЕГИСТАР СРПСКИХ ЧИТАОНИЦА У ВОЈВОДИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ

1842. година

- 1) Ириг, Српска Народна Читаоница Иришка

1845. година

- 2) Сомбор, Сомборска Српска Читаоница
- 3) Нови Сад, Новосадска Српска Читаоница
- 4) Кикинда, Српска читаоница

1847. година

- 5) Мокрин, Српска читаоница

1849. година

- 6) Шид, Српска читаоница

1860. година

- 7) Ада, Читалачко удружење (Српско читалачко друштво од 1881.)

1861. година

- 8) Зрењанин, Читаоница српска у Великом Бечкереку
- 9) Земун, Грађанско србско читалачко удружење
- 10) Стари Бечеј, Српска читаоница

1865. година

- 11) Суботица, Српска читаоница
- 12) Бела Црква, Српска читаоница

1866. година

- 13) Сремска Митровица, Српско- грађанско читаоница
- 14) Стари Футог, Српска читаоница

1867. година

- 15) Бачко Градиште, Српска читаоница
- 16) Беочин, Српска читаоница
- 17) Сакуле, Српска читаоница
- 18) Бачко Петрово Село, Српска читаоница
- 19) Сремска Каменица, Српска читаоница
- 20) Тител, Српска читаоница

1868. година

- 21) Сремски Карловци, Српска читаоница
- 22) Сента, Српска читаоница
- 23) Мартонош, Српска читаоница
- 24) Српски Неузин, Српска читаоница
- 25) Чуруг, Српска читаоница

1869. година

- 26) Србобран, Српска читаоница - библиотека
- 27) Бачка Паланка, Српска читаоница

1870. година

- 28) Стари Бечеј, Грађанска читаоница
- 29) Турија, Српска читаоница

1872. година

- 30) Делиблато, Српска читаоница

1873. година

- 31) Стапар, Српска читаоница

1877. година

32) Батајница, Српска читаоница

1878. година

33) Стара Пазова, Српска читаоница

34) Панчево, Српска читаоница

35) Надаљ, Српска читаоница

1879. година

36) Гај, Српска читаоница

37) Врањево (Нови Бечеј), Српска читаоница

1881. година

38) Рума, Грађанска касина

1884. година

39) Вршац, Српска занатлијска читаоница

1885. година

40) Мол, Српска читаоница

41) Госпођинци, Српска читаоница

42) Нерадин, Српска читаоница

43) Ковин, Српска читаоница

1886. година

44) Черевих, Српска читаоница

45) Рума, Занатлијска читаоница

1887. година

46) Кикинда – Ратарска српска читаоница

47) Мокрин, Ратарска читаоница

1890. година

48) Бела Црква, Српско читаоничко друштво

1891. година

49) Кула, Ратарска читаоница

1892. година

50) Сивац, Српска читаоница

1895. година

51) Банатско Аранђелово (Оросламош), Српска читаоница

1896. година

52) Вршац, Српска ратарска читаоница

53) Деспот Сентиван, Грађанска читаоница

1897. година

54) Вршац, Српска читаоница

55) Бела Црква, Српска знатлијска читаоница

1901. година

56) Нови Сад, Српска занатлијско – ратарска читаоница

1902. година

57) Панчево, Ратарска читаоница

58) Земун, Српска касина

1906. година

59) Земун, Српска читаоница

1910. година

60) Нови Сад, Женска читаоница „Посестрима“

РЕГИСТАР НАЗИВА СРПСКИХ ЧИТАОНИЦА

Б

Библиотека читатељног друштва
сенћанског

В

Велико – Бечкеречка грађанска
касина

Вршачка ратарска читаоница и
певачко друштво

Вршачко певачко друштво и
читаоница

Г

Грађанска касина, Рума

Грађанска читаоница, Деспот
Сентиван

Грађанска читаоница, Сремска
Митровица

Грађанска читаоница, Стари Бечеј

Грађанско српско читалачко
друштво, Земун

Д

Друштво Читалишта фабричког,
Темишвар

Друштво „Српска читаоница”,
Херцег Нови

Друштво и књижевница Србска у
Пожуну (Србска читаоница; од
1865. године Слобода)

Ж

Женска читаоница „Посестрима”,
Нови Сад

З

Задружна читаоница ађанска

Задружна читаоница српска, Ада

Занатлијска читаоница, Рума

Н

Народна Штионица, Дубровник

Народна Илирска Читаоница,
Печуј

П

Прва српска читаоница са
библиотеком, Бања Лука

Р

Ратарска српска читаоница,
Кикинда

Ратарска читаоница, Панчево

Ратарска читаоница, Српски
Семаргон

Ратарско – занатлијска читаоница,
Надаљ

С
 Serbske towarstwo, Липска
 (Пољска)
 Сједињена читаоница, Ада
 Славенска читаоница, Сан
 Франциско
 Славјанска читаоница, Котор
 Србско читајуће содружество,
 Сента
 Српска занатлијска читаоница,
 Бела Црква
 Српска занатлијска читаоница,
 Вршац
 Српска занатлијско – ратарска
 читаоница, Нови Сад
 Српска касина, Вршац (од 1846.
 Српска читаоница)
 Српска касина, Земун
 Српска Народна Читаоница
 Иришка
 Српска ратарска читаоница, Кула
 Српска ратарска читаоница,
 Мокрин
 Српска ратарска читаоница,
 Чанад
 Српска читаоница, Батајница
 Српска читаоница, Бачка Паланка
 Српска читаоница, Бенковац
 Српска читаоница, Беочин
 Српска читаоница, Билеће
 Српска читаоница, Будва
 Српска читаоница, Будим
 Српска читаоница, Вараждин
 Српска читаоница, Велики
 Бечкерек
 Српска читаоница, Врањево
 Српска читаоница, Вршац
 Српска читаоница, Гај
 Српска читаоница, Гацко
 Српска читаоница, Голубинци
 Српска читаоница, Госпођинци
 Српска читаоница, Делиблато
 Српска читаоница, Женева
 Српска читаоница, Загреб
 Српска читаоница, Задар
 Српска читаоница, Зворник
 Српска читаоница, Земун
 Српска читаоница, Имотско
 Српска читаоница, Ириг
 Српска читаоница, Каменица
 Српска читаоница, Карловац
 Српска читаоница, Кастеластра
 Српска читаоница, Ковин
 Српска читаоница, Кикинда
 Српска читаоница, Кистање
 Српска читаоница, Книн
 Српска читаоница, Котор
 Српска читаоница, Љубиње
 Српска читаоница, Мартонош
 Српска читаоница, Меленци
 Српска читаоница, Минхен (од
 1892. Српско академско друштво
 Србадија у Минхену)
 Српска читаоница, Модра

Српска читаоница, Мокрин
Српска читаоница, Надаљ
Српска читаоница, Нерадин
Српска читаоница, Нови Сад
Српска читаоница, Оросламош
(Банатско Аранђелово)
Српска читаоница, Панчево
Српска читаоница, Париз
Српска читаоница, Перлез
Српска читаоница, Сакуле
Српска читаоница, Сента
Српска читаоница, Сентомаш
(Србобран)
Српска читаоница, Сивац
Српска читаоница, Сомбор
Српска читаоница, Сремски
Карловци
Српска читаоница, Српска Падеја
Српска читаоница, Српски
Неузин
Српска читаоница, Српски
Семартон
Српска читаоница, Стапар
Српска читаоница, Стара Пазова
Српска читаоница, Стари Футог
Српска читаоница, Суботица
Српска читаоница, Сурчин
Српска читаоница (књижница за
народ), Тител
Српска читаоница, Турија
Српска читаоница, Фелдварц
(Бачко Градиште)

Српска читаоница, Цирих
Српска читаоница, Чаково
Српска читаоница, Чанад
Српска читаоница, Черевих
Српска читаоница, Чуруг
Српска читаоница, Шид
Српска читаоница са
библиотеком, Брчко
Српска читаоница, Ада
Српски касино, Панчево
Српско – Бугарска читаоница,
Цирих
Српско црквено читаоничко
певачко друштво, Чуруг
Српско читалашко друштво, Ада
Српско читаоничко друштво,
Бела Црква
Стапарска читаоница - Ó Sztapári
olvasóegylet

У

Удружена читаоница и Српска
православна ађанска читаоница
Уједињена читаоница, Ада

Ч

Читајуће друштво, Сент-Андреја
Читалачко удружење (Egyesülési
Olvasókör), Ада
Читалашко друштво ађанско
Читалаштни круг, Ада
Читалиште београдско

Читаоница „О Futaku”, Стари
Футог

Читаоница српска у Старом
Бечеју

Читаоница српске омладине у
Пешти

РЕГИСТАР ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА КОРИШЋЕНИХ ЗА ИЗРАДУ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Б

Багдала : часопис за књижевност и
културу, Крушевац (1959 -)
Банаћанин, Вршац (1881 – 1882)
Библиотекар, Београд (1949 -)
Библиотекарски годишњак
Војводине, Нови Сад (1960 -)
Браник, Нови Сад (1885 – 1914)
Бранково коло, Сремски Карловци
(1895 – 1914)
Босанска вила, Сарајево (1885 – 1914)

В

Весник – недељни лист за просвету и
привреду, Панчево (1889 – 1896)
Via (Vjesnik Istarskog arhiva), Пазин
(1991 - 2001)
Војвођанка, Земун (1851)
Вршачка кула, Вршац (1867 – 1872)
Вршчанин, Вршац (1873)

Г

Глас библиотеке, Чачак (1988 -)
Гласник музеја Баната, Панчево
(1995 -)
Годишњак библиотекара Срема,
Сремска Митровица (1997-)
Годишњак Библиотеке Матице српске,
Нови Сад (1977 -)

Голуб, Сомбор (1879 – 1913)
Граничар – Graničar, Земун (1897)
Граничар, Панчево (1873)

Д

Дан, Нови Сад (1935 – 1941)
Даница, Нови Сад (1860-1872)
Даница Илирска, Загреб (1836 - 1843;
1853; 1863 - 1867)
Dubrovnik, календар, Дубровник
(1897-19??)

Ж

Жена, Нови Сад (1911– 1921)
Женски свет, Нови Сад (1886 – 1914)

З

Заједница библиотека, Београд (1970
-1997)
Застава, Нови Сад (1866 – 1929)
Зборник за друштвене науке, Нови
Сад (1955 -)
Зборник Матице српске за
славистику, Нови Сад (1984 -)
Земунски гласник, Земун (1867 –
1869)

И

Исток, Земун (1901 - 1902)

Ј

Јужна пчела, Темишвар - Нови Сад
(1851 – 1852)

К

Календар Матице српске, Нови Сад
(1902 – 1938; 1954 – 1963)
Книžница, Мартин (1949 - 1958; 2000-)
Књижничар, Нови Сад (1952 – 1958)

Л

Летопис Матице српске, Нови Сад
(1824 -)

Н

Напредак, Карловци (1848 – 1869)
Народ, Нови Сад (1869 - 1873)
Народни гласник, Темишвар (1878 –
1880)
Недељни лист, Нови Сад (1879 –
1882)
Новине београдског читалишта,
Београд)1991 – 2000)
Ново време, Стари Бечеј (1919 –
1934)

М

Мали библиотекар, Бачка Паланка
(19??)
Мали гласник за привреду, поуку и
забаву, Земун (1912 – 1914)

Матица, Нови Сад (1865/1866 - 1870)

О

Орао, календар, Нови Сад (1875 –
190?)

П

Панчевац, Панчево (1869 – 1876)
Панчевачко читалиште, Панчево
(2002-)
Pancsovaer Wochenblatt, Панчево
(1868 – 1871)
Пештанско – будимски скоротеча,
Будим (1842 – 1844)
Подунавка, Земун (1856 – 1858)
Позорник Војводства Србије, Земун
(1849 – 1850)
Прилози за књижевност, историју и
фолклор, Београд (1921 -)

Р

Родољуб, Сомбор (1880 – 1882)

С

Садашњост, Земун (1914)
Свеске Матице српске : грађа и
прилози за културну и друштвену
историју. Серија књижевности и
језика, Нови Сад (1985-)
Световид, Темишвар – Беч - Београд
(1852 – 1870)
Сербска пчела, Пешта (1830 – 1841)

Сербске народне новине, Пешта
(1838 – 1848)
Сербске летописи, Будим (1825 –
1830)
Сербски народни лист, Будим (1835 –
1848)
Сербскија новини, Беч (1791 – 1792)
Славено – Сербски магазин, Венеција
(1768)
Славено - сербскија вједомости, Нови
Сад (1792 – 1793)
Слога, Сомбор (1905 – 1914)
Србобран, Нови Сад (1861 – 1867)
Србска новина или Магазин за
художество, књижество и моду,
Пешта (1838 – 1839)
Србски дневник, Нови Сад (1852 –
1864)
Србско – далматински магазин, Задар
(1836 – 1873)
Србско - народни вестник, Земун
(1852 – 1853)
Српски глас, Велика Кикинда (1907 –
1913)
Српство, Вршац (1895 – 1900)
Српска просвета : лист за народно
просвећивање код Срба у Угарској,
Панчево (1914)
Српско коло, Загреб (1903-1914;1919-
1929)
Стражилово, Нови Сад (1885-1888;
1892-1894)

Subotički glasnik : list za prosvitu,
zabavu i gazdinstvo, Subotica (1873-
1876)

Сунчани сат : часопис за науку,
уметност и културу, Сремска
Митровица (1992 -)

У

Улазница : чаопис за културу
уметност и друштвена питања,
Зрењанин (1967 -)

Ф

Фрушка гора, Митровица (1878 –
1887)
Фрушкогорка , Нови Сад (1854)

Х

Hrvatske novine, Суботица (1924? –
1929)

Ц

Цвеће : сочиненія и преводи за
поученіе, увеселеніе и забав, Будим
(1829)

Ч

Читалиште в. Панчевачко читалиште

Ш

Школски лист, Сомбор (1858 – 1910)

РЕГИСТАР ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА КОЈЕ СУ ПРИМАЛЕ СРПСКЕ
ЧИТАОНИЦЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ

Б

Банатски алманах, Темишвар (1827 – 1829)

Банатски гласник, Велики Бечкерек (1885 – 1886)

Бачванин, Сомбор (1884 – 1893)

Бачка вила, алманах, Нови Сад (1841 – 1845)

Београдске новине (1895 – 1914)

Београдске општинске новине (1881-1929; 1931-1941)

Босанска вила, Сарајево (1885 – 1914)

Браник, Нови Сад (1885 – 1914)

Бранково коло, Сремски Карловци (1895 – 1914)

Братство, Земун (1875)

Будућност, Београд (1873 – 1875)

Буњевачке новине, Калача (1869? – 1873?)

В

Велика Србија, Београд (1888 - 1893)

Велико Кикиндски Лист, Кикинда (1845)

Весник – недељни лист за просвету и привреду, Панчево (1889 – 1896)

Вестник, Нови Сад (1848 – 1849)

Вечни календар, Беч (1783, 1789)

Видов дан, Београд (1861 – 1876)

Вила, Београд (1865 – 1868)

Војводина, Вршац (1919 – 1941)

Војвођанка, Земун (1851)

Враголан, календар, Нађкикинда (19??)

Врач, Нови Сад (1896 - ?)

Вршачка кула, Вршац (1867 – 1872)

Вршчанин, Вршац (1873)

Г

Глас, Велики Бечкерек (1887)

Глас занатлија, Нови Сад (1872)

Глас Црногорца, Цетиње (1873 - 1922)

Гласник Српског ученог друштва, Београд (1865 – 1883)

Годишњак, календар, Земун (1850 – 19?)

Голуб, Сомбор (1879 – 1913)

Голубица, алманах, Београд (1839 – 1844)

Граничар – Graničar, Земун (1897)

Граничар, Панчево (1873)

Д

Дан, Сарајево (1905 – 1912)

Даница, Нови Сад (1860-1872)

Даница Илирска, Загреб (1836 - 1843; 1853; 1863 - 1867)

Дечије новине, Нови Сад (1918/1919; 1929/1930)

Домаћи лекар, Панчево (1871 – 1873)
Домаћица, Београд (1879 -1914; 1921
- 1941)

Домовни и општеполезни народни
календар, Нови Сад (1831 – 1854)
Драшков рабољ, Сплет (1883-1887)
Dubrovnik, календар, Дубровник
(1897-19??)

Е

Ежемесчныя сочинения (1755 – 1764)

Ж

Жена, Нови Сад (1911– 1921)
Женски свет, Нови Сад (1886 – 1914)

З

Забавник, Беч (1815 – 1821)
Застава, Нови Сад (1866 – 1929)
Звекан, Загреб (1888 - 1906)
Земљоделац, Ада (1897 - 1898)
Земунски гласник, Земун (1867 –
1869)
Зимзелен, Београд (1861 - 1862)
Змај, Будим (1864 – 1871)
Зора, Мостар (1896 – 1901)
Zora Dalmatinska, Задар (1844 - 1849)

И

Ирске народне новине, Загреб (1836 -
1843)
Исток, Земун (1901 - 1902)

Ј

Јавор, Нови Сад (1862 - 1863; 1874 -
1893)
Једнакост, Нови Сад (1872)
Јужна пчела, Темишвар - Нови Сад
(1851 – 1852)

К

Коло, Велики Бечкерек (1891 – 1893)
Комарац, Нови Сад (1861 – 1869)

Л

Ласта, календар, Нови Сад (1850 - ?)
Летопис Матице српске, Нови Сад
(1824 -)

М

Мали гласник за привреду, поуку и
забаву, Земун (1912 – 1914)
Матица, Нови Сад (1865/1866 - 1870)
Млада Србадија, Нови Сад (1870 -
1872)

Н

Напредак, Карловци (1848 – 1869)
Народ, Нови Сад (1869 - 1873)
Народне Новине, Будим (1842 –
1848)
Народни гласник, Темишвар (1878 –
1880)
Народни пријатељ, Београд (1922 –
1923)

Наставник, Београд (1890 – 1921)
Наше горе лист, Панчево (1883 – 1885)
Наше доба, Нови Сад (1885 – 1908)
Недељни лист, Нови Сад (1867 – 1868)
Недељни лист, Нови Сад (1879 – 1882)
Нова зора, Вршац (1918 – 1928)
Нова школа, Земун – Панчево – Нови Сад (1875 – 1879?)
Нови васпитач, Нови Сад (1888 – 1913)
Нови Србин, Сомбор (1912 – 1914)
Нови Србобран, Загреб (1902 – 1906)
Новине сербске из царствујушчега града Виене, Беч (1813 – 1822)
Новине србске, Крагујевац (1834 – 1842)
Новине Читалишта београдског, Београд (1847 – 1848)
Ново време, Земун (1889 – 1901)

О

Obzor, Загреб (1871 – 1941)
Одјек, Београд (1884 – 1937)
Орао, календар, Нови Сад (1875 – 190?)
Отаџбина, Београд (1875 - 1891/92)

П

Панчевац, Панчево (1869 – 1876)

Пастир, Београд (1868 - 1870)
Пештанско – будимски скоротеча, Будим (1842 – 1844)
Позорник Војводства Србије, Земун (1849 – 1850)
Политика, Београд (1904 -)
Пријатељ српске младежи, Сомбор (1866 – 1867)
Просвета, Панчево (1877 – 1879)

Р

Раденик, Београд (1871)
Ружица, календар, Нови Сад (1827 – 1868)
Родољуб, Сомбор (1880 – 1882)

С

Световид, Темишвар – Беч - Београд (1852 – 1870)
Седмица (1852 – 1858)
Сербска пчела, Пешта (1830 – 1841)
Сербске народне новине, Пешта (1838 – 1848)
Сербске летописи, Будим (1825 – 1830)
Сербски народни лист, Будим (1835 – 1848)
Сербскија новини, Беч (1791 – 1792)
Славно – Сербски магазин, Венеција (1768)
Славно - сербскија вједомости, Нови Сад (1792 – 1793)

Слобода, Женева (1864-1865)
Слога, Сомбор (1905 – 1914)
Србобран, Нови Сад (1861 – 1867)
Србске новине, Београд (1843 – 1869)
Србски Великокикиндски
илустровани календар, Велика
Кикинда (1881 – 19??)
Србски дневник, Нови Сад (1852 –
1864)
Србско - народни вестник, Земун
(1852 – 1853)
Србско – далматински магазин, Задар
(1836 – 1873)
Србско – народни весник, Земун
(1852 – 1853)
Српкиња, календар, Велика Кикинда
(1896 – 1897?)
Српска народна школа, Нови Сад
(1870 – 1872)
Српска реч, Београд (1888 – 1889)
Српске илустроване новине, Нови
Сад (1881 - 1882)
Српски занатлија: календар са
сликама, Београд (18??)
Српски лист, Задар (1880 – 1888)
Српски орао, Велика Кикинда (1??? –
19??)
Српско коло, Загреб (1903-1914;1919-
1929)
Српство, Вршац (1895 – 1900)
Стармали, Нови Сад (1878 – 1889)
Стража, Нови Сад (1893 – 1896)

Стражилово, Нови Сад (1885-1888;
1892-1894)

Т

Тежак, Београд (1869-1914; 1919-
1941)

Темишварски весник, Темишвар
(1933 – 1947)

Трговачки гласник, Београд (1887)

У

Учитель, Земун – Вршац (1873 –
1874)

Ф

Фрушка гора, Митровица (1878 –
1887)

Фрушкогорка , Нови Сад (1854)

Х

Hrvatske novine, Суботица (1924? –
1929)

Ц

Цвеће : сочиненія и преводи за
поученіе, увеселеніе и забав, Будим
(1829)

Ш

Шабачки гласник, Шабач (1883 –
1941)

Школски гласник, Нови Сад (1908 –
1914)

Школски лист, Сомбор (1858 – 1910)

Школски одјек, Нови Сад (1897 –
1906)

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Адамовић, Александар 24
Ајдуковић, Јован 226
Алексијевић, Вукосава 152
Анастасијевић, Миша 81
Андрић, Александар 17, 61
Анђелић, Герман 179
Антић, Ђурица 135
Антоновић, Ђорђе 191, 195
Аперлић, Васа 226
Араницки, С. в. Араницки, Симеон
Араницки, Симеон 209, 210
Аси-Марковић, Петар 66
Атанацковић, Богобој 96
Атанацковић, Платон 44, 68, 70, 71
Атанацковић, Трифун 128

Б

Бадриљачки, Милан 205
Бадрљиц, Милан 205
Бан, Матија 92
Баћани, Лајош 13
Бауман, Криштоф 189
Беквалац, Влада 227
Бекић, Тоша 33, 133
Белча, Душан 199
Бем, Леонард 211
Берић, Берисав 202
Берић, Павле 66
Бетлхајм, браћа 53
Бијелицки, Карло 130, 233, 234

Бикар, Сима 131, 133
Биримац, Сергије 154
Битерман, Карло 129
Благојевић, Јован 134
Богда, Марко 156
Богдановић, Коста 70
Бозитовац, Гаврило 66
Бојер, Георгије 201
Бошковић, Јован 70, 71, 96
Бранковић, Павел 101
Бранковић, Тимотије 202
Брановачки, Стеван 146
Брановачки, Тодор 203
Браун, Семјуел [Braun, Samuel] 79
Брашован, Ђура 197
Брашован, Никола 30
Бронзић, Станко 210
Бугарски, Стеван 75, 104

В

Вакановић, Антун 89
Васиљевић, Василије 165
Васић, Аца 114
Васић, Гаврило 114
Васић, Јоаким 200
Вељановић, Зоран 173
Видаковић, Милован 39, 65, 96
Влаовић, Ђ. 156
Влаовић, Лаза 155
Возаровић, Глигорије 57, 97, 116
Вујановски, Стефан 42

- Вујин, Милан 209
 Вујић, Јоаким 39, 67, 96
 Вујић, Стеван 227
 Вукајловић, Јелисије 81
 Вукићевић, Никола Ћ. 129
 Вукићевић, Петар 133
 Вуковић, Божидар 47
 Вуковић, Винћенцо 47
 Вуковић, Сава 38, 100
 Вулко, Мита 224
 Вучевић, Јован 209
 Вучетић, Илија 108
- Г**
- Гавриловић, Андра 210
 Гавриловић, Георгије 201
 Гавриловски, Мита 101
 Гај, Људевит 89, 94, 189
 Галант, Јулијус 210
 Георгијевић, Коста С. 179
 Герлех, Волфганг [Gerlach, Wolfgang] 85
 Гол, Еден 236
 Голдони, Карл [Goldoni, Karl] 52
 Голочорбин, Нестор 228
 Грабовачки, Милош 167
 Гргуrow-Алексић, Милка 130
 Грнчарски, Јоца 191
 Гросшмид, Габор [Grosschmid Gábor] 125
 Грујић, Јован Н. 219
 Грујић, Ника 134
- Грујић, Никанор 97
 Грчић, Јован Миленко 94, 97, 106, 108, 150, 208
 Грчић, Јулка 54
 Грчић, Светозар 54
- Д**
- Давидовић, Димитрије 38, 58, 60, 64, 96, 128, 189, 241
 Дамјанов, Сава 228
 Дамјановић, Радован 81
 Даничић, Ђура 69, 70, 96, 136, 144, 179, 233
 Дејановић, Михаил 170
 Деметер, Димитрије 89
 Деметровић, Јован 65
 Денић, Чедомир 240
 Деретић, Ј. в. Деретић, Јован
 Деретић, Јован 37
 Димитријевић, Антоније Г. 167
 Димитријевић, Ђорђе 161
 Димитријевић, Јован 174, 175
 Димиртијевић, Миша 33, 95
 Димитријевић, Светозар-Исидор 176
 Добричић, Захарије 115, 116
 Доубек, Хуго [Doubek, Hugo] 150
 Драгић, Мита 192
 Драгичевић, Лаза 212
 Дракулић, Паја 134
 Дудварски, Шандор 217
 Дунђерски, Геда 73

Дурковић - Јакшић, Љубомир 4, 165,
202, 212, 240

Ђ

Ђ. С. в. Станковић, Ђура
Ђорђевић, Јован 40, 69, 70, 96, 144,
145, 146
Ђукић, Арон 224

Е

Еварт, Вилијем [Ewart, William] 79
Едвардс, Едвард [Edwards, Edward]
79
Етвеш, Јожеф [Etves, Jozef] 27

Ж

Живановић, Берта 137
Живановић, Мил. В. Живановић,
Милан
Живановић, Милан 213
Живковић, Васа 96

З

Заборски, Ђорђе 114
Зарић, Александар 101
Звекић, Ђорђе 108, 109
Зибенхар, Антон [Siebenhaar, Anton]
55
Зика, Анастас 179
Златић, Тоша 225

И

Иванић, Иван 191, 192
Ивановић, Јефтимије 164
Ивањи, Иштван [Iványi István] 235
Ивковић, Ђорђе 53
Игњатовић, Јаша 14
Илић, Бранко 193
Илић, Јулија 193
Илкић, Стефан 74, 137, 138, 139
Иштванић, Живан 200

Ј

Јакшић, Ђура 69, 214
Јанковић, Ђорђе 179
Јанковић, Емануил 51, 52, 100, 141
Јанковић, Јован 52
Јанковић, Павле 52, 70
Јанковић, Стеван 221
Јевремовић, Платон 143
Јерасимовић, Јелисавета 137
Јерасимовић, Јован 137
Јерковић, Љубица 152
Јовановић, Викентије 74
Јовановић, Владимир 22
Јовановић, Ђорђе 101
Јовановић, Јелисавета 132
Јовановић, Јован, свештеник 118
Јовановић, Јован 176
Јовановић, Јован Змај 62, 69, 70, 95,
96, 110, 123, 145, 146, 150, 199
Јовановић, Кам. в. Јовановић,
Каменко

Јовановић, Каменко 55, 213
Јовановић, Павле 55
Јовановић, Пера 163
Јовановић, Тихомил 82
Јованчић, Живан 199
Јовић, Алексије 170
Јосић, Козма 44
Јосиф II [Josef Benedikt August Johann Anton Michael Adam] 9
Јоцић, Лука 52, 53
Јудл, Јосиф [Judlove, Josif] 150

К

Карађорђевић, Александар I 36, 73
Каракашевић, Миливој 54
Каракашевић, Симеон 202
Караџић, Вук Стефановић 38, 64, 65, 66, 69, 70, 75, 97, 103, 109, 111, 112, 136, 147, 190, 223, 241
Катић-Вигњевић, Милица 211
Каћански, Лазар 185
Каулиције, Дамјан 50
Каулиције, Јован 51, 55
Каулиције, Константин 50, 51, 70
Кели, Томас [Kelly, Thomas] 78
Кешански, Јоца 192
Кирић, Лазар 154
Кирић, Никола 217
Кирхнер, Јохан Едуард [Kirchner, Johan Eduard] 54
Клапке, Јосиф 100
Клицин, Мита 194, 197

Кнежев, Мита 205
Кнежевић, Јован 146
Кнефелија, Нандор 228
Ковачевић, Гаврило 57
Козачински, Емануел [Kozadžinski Эмануэль] 41
Коић, Михаило 156
Колар, Јан [Ján Kollár] 96, 97
Коњовић, Јоца 135
Коњовић, Јустин 133, 134
Коњовић, Петар 122
Коронини-Кронберг, Јохан [Kronberg –Koronini, Johan] 16
Косић, Михаило 156
Косовац, Мата 221
Костић, Викентије 211
Костић, Коста 182
Костић, Лаза 31, 69, 95, 108, 136, 137, 138, 139
Кошут, Лајош [Lajos Kossuth] 13, 127
Крестић, Димитрије 116
Крњавчевић, Петар 211
Кронић, Стеван 135, 136
Крстоношић, Миладин 228
Курцбек, Јозеф [Kurzbeck, Jozef] 48, 49, 50, 51

Л

Лазаревић, Лазар 38
Лазаревић, Мојсије (Милош) 164
Лазић, Андра 180
Лазић, Димитрије 210

Лазих, Стеван 183
Лебл, Абрахам [Lebl, Abraham] 50
Леовић, Гедеон 130
Леополд I [Leopold I] 8
Леро, Коста 30
Лесковац, Гојко 227
Лесковац, Сава 227

Љ

Љота, Ђорђе 100

М

Магарашевић, Александар 173
Магарашевић, Георгије 39, 65, 66,
102
Мајерхофер, Фердинанд [Maierhofer,
Ferdinand] 15, 16
Максимовић, Аврам 125
Максимовић, Ника 32, 133, 134
Мандровић, Милан 216
Манојловић, Владислав 176
Марија Терезија [Maria Theresia
Walburga Amalia Christina] 9, 40, 41
Маркидес Пуљо, браћа 58
Марковић, Никола 30, 54, 226
Марковић, Павле 97
Марковић, Петар 167
Марковић, Светозар 25, 26, 29, 30, 52,
63, 71
Матковић, Бела 73
Маширевић, Бранко 138
Маширевић, Ђура 134

Маширевић, Самуило 100, 182
Медаковић, Данило 17, 60, 61, 62, 70,
210
Медаковић, Милорад 60, 61
Медић, М. в. Медић, Мојо
Медић, Мојо 179
Медурић, Јулка 208
Мијатовић, Ђока 30
Мијатовић, Чедомил 108
Милекер, Срећко в. Милекер, Феликс
Милекер, Феликс 191, 211, 213, 235
Миленковић, Стеван 56
Милетић, Светозар 18, 19, 21, 22, 25,
26, 28, 31, 32, 54, 61, 71, 92, 96, 98,
104, 105, 110, 112, 117, 118, 121, 144,
145, 146, 147, 148, 150, 155, 172, 176,
179, 194, 226, 229, 230, 231, 241, 242
Милитар, Т. в. Милитар, Трива
Милитар, Трива 142
Милић, Светозар 226
Милић, Стева 182
Милованов, Лука 43
Миловук, Јосиф 65, 66
Милутиновић, Глигорије 189
Миријевски, Тодор 41, 42
Михајловић, Бранко 30
Михајловић, Ђока 137
Михајловић, Ета 198
Михајловић, Никола 220
Монашевић, Војин 198
Моравек, Ј. в. Моравек, Јелисавета
Моравек, Јелисавета 204, 205

Мразовић, Аврам 42, 43, 45, 124, 128
Мркшић, М. 159
Мунђан, Иво 101
Мушицки, Лукијан 38, 39, 64, 65, 67,
74, 75

Н

Нако, Јован 67
Нанчић, Лаза 30, 33, 190, 191, 192,
193
Натошевић, Ђорђе 96
Недељковић - Пантић, Јоца 198
Недучин, Ника 156
Ненадовић, Љуба 216
Ненадовић, Љ. в. Ненадовић,
Љубомир
Ненадовић, Љубомир 179, 180
Ненадовић, Павле 74
Неофитовић, Кирил 114
Несторовић, Урош 44, 45
Нешковић, Мита 30
Николајевић, Љ. 189
Николајевић, Светозар 188
Николић, Александар 160
Николић, Бранко 118
Николић, Владимир А. 168
Николић, Ђорђе 203
Николић, Исидор 14, 129
Николић, Н. 156
Николић, Никола 114, 115, 116
Новаковић, Глигорије 143
Новаковић, Стефан 49, 58

Новаковић, Стојан 50, 56, 57, 242

Њ

Његош, Петар II Петровић 92

О

Обрадовић, Доситеј 37, 40, 49, 57, 75,
96, 103, 109, 112, 116, 123, 159, 223
Обрадовић, Коста 199
Обреновић, Михаило 21, 22
Огњановић, Илија Абуказем 147
Огњановић, Светозар 53
Орешковић, Мита 159
Орфелин, Захарије 42, 48, 58, 74
Остојић, Тихомир 72, 73

П

Павковић, Евица 152
Павловић, Аврам 217
Павловић, Ђена 97
Павловић, Јован 183
Павловић, Стеван 108
Павловић, Теодор 59, 60, 67, 68, 94,
96, 97, 98, 99
Пајевић, Арса 52
Пантелић, Ђорђе 164
Паркајић, Жива 196
Пауковић, Ђура 209
Пачу, Јован 34
Пејановић, Ђорђе 90
Пејић, Душан С. 227
Пејић, Мита 225

Пелагић, Васа 52
Перић, Живко 205
Петар Велики [Пётр I Алексеевич;
Пётр Великий] 37
Петровић, Геден 38
Петровић, Мита 134
Петровић, Мојсије 41, 74
Петровић, Никола 209
Петровић, Никола I 53
Петровић, Сава 210
Плавшић, Р. в. Плавшић, Радивој
Плавшић, Радивој 54, 124, 126, 130,
140
Плајц, Франц Паул [Plaјс, Franz Paul]
53
Плачко, Димитрије 226
Познановић, Шпиро Б. 82
Полит-Десанчић, Михаило 28, 31, 32,
117, 179
Попноваков, Драгомир 207
Попов, Душан 140
Поповић, Алимпије 141
Поповић, Георгије А. 114
Поповић, Ђока П. 200
Поповић, Ђорђе 52, 53
Поповић, Јован 28, 29
Поповић, Јован Зубан 182
Поповић, Јован Стерија 96
Поповић, Кирил 52, 53
Поповић, Лука 216
Поповић, Марко 148
Поповић, Мита 95

Поповић, Радивој 224
Поповић, Симо 97
Предић, Милан 102
Прокопович, Теофан 42
Протић, Милан 208
Путић, Андреј 101

Р

Радак, Јован 56, 206
Раденић, Андрија 25
Радивојевић, Јован 167
Радивојевић - Вачић, Јован 168
Радић, Јован 176
Радичевић, Бранко 111, 138, 150, 184,
223
Радовић, М. 156
Радојчић, Милош 165
Радонић, Јован 72, 122
Радуловић, Петар 117
Радуловић, Фрања 183
Рајачић, Јосиф 15, 19
Рајић, Јован 43, 48, 96, 143
Рајић, Петар 65
Рајић, Стефан 43
Рајковић, Ђорђе 220
Рајковић, Милош 225
Ракић, Константин 164
Ранков, Димитрије 211
Рапајић, Милан 210
Рапајић, С. 210
Ристић, Михајло Х. 200
Ристић, Стеван 183

Ритмилер, Карл [Ritmiler, Karl] 50

Розмировић, Андрија 65

Руварац, Димитрије 167

Руварац, Иларион 74, 183

Руварац, Коста 95

С

Савић, Душан 82

Сарачевић, Димитрије 145

Семајер, Јохан [Semajer, Johan] 235

Сервицки, Марко 42

Сечењи, Иштван [István Széchenyi de Sárvár-Felsővidék] 87

Симеоновић - Чокић, Стеван 9

Симовић, Павле 170

Симоновић, Никола 117

Скерлић, Јован 59, 61, 63

Сланкаменац, Никола 182

Соларић, Павле 43

Стајић, Васа 36, 123, 142, 165, 206

Стајић, Тоша 191

Стаматовић, Десанка 4, 6, 81, 240

Стаматовић, Павле 95

Станковић, Георгије 154

Станковић, Ђорђе 65

Станковић, Ђура 161

Станковић, Лазар 226

Станковић, Ратко 154

Станковић, Стеван 196

Стефановић, Јован 225

Стефановић, Тома 100

Стојадиновић, Милица Српкиња 123

Стојаковић, Ђорђе 14, 19

Стојановић, Исидор 170

Стојачковић, Александар 127

Стојковић, Атанасије 43, 96

Стојковић, Васа 207, 208

Стојковић, Лила 137

Стокић Симончић, Гордана 211, 212, 237

Стратимировић, Ђорђе 19

Стратимировић, Радивоје 143

Стратимировић, Стефан 13, 38, 44, 50, 65, 66, 74

Срезњевски, Измаил [Исмаил Иванович Срезневский] 97

Субић, Р. в. Субић, Радослав

Субић, Радослав Ј. 186, 223

Субић, Станимир 168

Суботић, Јован 14, 19, 28, 68, 69, 71, 93, 117, 172, 179

Сувајцин, Милан 205

Суворов, Максим 41

Сурдучки, Панта 223

Т

Текелија, Сава 67, 68, 74, 75, 147

Теодоровић, Паја 203

Теодоровић, Тома 68

Теодосије, Димитрије 42, 48

Теофановић, Василије - Вакула 221, 222

Терек, Јанош [Terek, János] 235

Тешић, Радивоје 210

Тирол, Димитрије 67, 75, 96, 100, 104

Тиса, Калман [Kálmán, Tisza] 71

Томић, Даница 153

Томић, Јаша 30, 33, 36, 133

Томић, Милица 152

Травањ, Авакум 207, 208

Трандафил, Марија 73, 148

Трифунац, Михаил 154

Трифунац, Павле 154

Трусников, Пера 196

У

Удицки, Атанасије 154

Узелац, Михајло 201

Ф

Фајфрић, Жељко 159

Фелбигер, Јохан Игнац [Felbiger, Johann Ignaz] 40

Фердинанд I [Ferdinand Charles Leopold Joseph Francis Marcelin] 15, 65, 126, 127

Фомбергер, Венцел [Vimberger, Vencel] 211

Франц, Јозеф [Franz Joseph] 15, 18, 35

Францић, Јоца 195

Фрушић, Димитрије 58

Х

Хаднађев, Димитрије 169, 170

Хауке, Адалберт 234

Хаџић, Антоније 70, 71, 173

Хаџић, Јован 57, 65, 66, 67, 69, 70, 97, 143, 144, 145, 147

Хурбан, Владимир 209

Ц

Царићевић, Васа 122

Цвејић, Видосава 197

Цвејић, Сава 198

Црнојевић, Ђурађ 47

Ч

Чакић, Теодор 182

Чакра, Емил 145

Чарнојевић, Арсеније III 7

Чипић, Бранко 210

Чолић, Петар 207

Ш

Шафарик, Павел Јозеф [Pavel Jozef Šafárik] 38, 39, 65, 67, 96, 141

Шир, Џеси [Jessi H. Shere] 80

Штросмајер, Јосип Јурај 171, 172, 179

Штур, Људевит [Ludovít Štúr] 86, 96, 97

Шупљикац, Стеван 129

ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

1. Архив Градске библиотеке „Карло Бијелички“ Сомбор.
2. Архив Српске православне црквене општине. Огњанов, Петар. рукопис *Грађанска заклада Душана Радића која стоји под управом Српске православне црквене општине у Суботици*, стр. 19.
3. Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд Карловачког магистрата.
4. Архива Градског музеја у Сремским Карловцима.
5. Архива Градске библиотеке у Новом Саду.
6. Историјски Архив Београд, Архив Земунског Магистрата, 1860, П. 109.
7. Историјски Архив Београд, Архив Земунског Магистрата, 1860, П. 109, кут. 908.
8. Историјски архив Сента, сигн.Ф.011.8.2. *Записник дружине за подизање српске народне књижнице у Ади 1869/70.*
9. Историјски архив Сента, сигн. Ф.011.8.3. *Основна правила друштва за оснивање „Српске ађанске пучке књижнице.*
10. Историјски архив Сомбор.
11. Историјски Архив Срема, Магистрат...,1881, док.бр.208 и 1883, кут.951 - 1.860
12. Историјски архив Суботица, Ф:436.7. од 12. марта 1939.
13. Историјски архив Суботица, Ф:436.5. од 21. јула 1868. *Устав Српске читаонице у Суботици*, члан 1.
14. Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М4975. Илија Огњановић Абуказем, *Српска читаоница у Новом Саду : примедбе једног седог члана*, рукопис.
15. Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М 5002. Поповић-Зубан, Јован. *Животопис карловчанина Јована Поповића – Зубана*, рукопис.

Монографске публикације

16. Араницки, Симеон. *Парохија у Старој Пазови крајем године 1911*. Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1912.
17. Ачански, Радивој. *100 година Српске ратарске читаонице у Кули : 1892-1992*. Кула : Борац, 1992.
18. Ваšовић, Лјубинка. *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini : 1918-1945*. Сарајево : Veselin Masleša, 1986.
19. Белча, Душан. *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887-2007*. Вршац : Градска библиотека, 2007.
20. Бјелица, Михајло. *Хроника Српског новинарског удружења 1881-1941*. Београд : Удружење новинара Србије, 1988.
21. Бојовић, Величко. *Стара Пазова: кратак приказ о етничком, привредном и културном развоју*. Стара Пазова : Народна библиотека „Доситеј Обрадовић“, 2004.
22. Бошковић, Ђорђе, *Рума у периоду 1861-1914* (Рума:???,2011), www.ruma.rs/portal/dokumenta/Ruma1861-1914novi.pdf (18.8.2014)
23. Бугарски, Стеван и Љубомир Степанов. *Димитрије П. Тирол : живот и дело*. Темишвар : Савез Срба у Румунији, 2007.
24. Бугарски, Стеван. *По Семартону кроз простор и време*. Букурешт : Критерион, 1982.
25. Васиљевић, Стеван. *Знаменити Сомборци*. Нови Сад : Славија, 1989.
26. Вељановић, Зоран. *Српска читаоница у Суботици (1862-1959)*. Суботица : Српски културни центар „Свети Сава“ : Историјски архив; Нови Сад : Градска библиотека, 1998.
27. *Војводина. 2*, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708): са 107 слика у тексту и 16 табела. Нови Сад : Прометеј, 2008.
28. Војновић, Жарко. *Рађање словесног града: каталог старих књига Градске библиотеке Панчево*. Панчево: Градска библиотека, 2009.
29. Вранеш, Александра. *Српска библиографија у периодици 1766-1941*. Београд : Драганић, 1997.

30. Вучковић, Жељко. *Јавне библиотеке и јавно знање*. Нови Сад : Библиотека Матице српске : Футура, 2003.
31. Вучковић, Жељко. *Памтеник читалишта иришког : 1842-2002*. Ириг : Српска читаоница, 2002.
32. Гавриловић, Славко. *О Србима Хабзбуршке монархије*. Београд : Српска књижевна задруга, 2010.
33. Денић, Чедомир. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*. Београд : Српска академија наука и уметности, 2010.
34. Деретић, Јован. *Културна историја Срба*. Београд : Народна књига-Алфа, 2005.
35. Димић, Жарко. *Прва Српска читаоница у Сремским Карловцима 1868-2008*. Нови Сад : Градска библиотека, 2009.
36. Драгосавац, Б. „Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године“. Докторска дис., Филолошки факултет, 2014.
37. Dudeková, Gabriela. „Dobrovol'né združovanie na slovensku v minulosti“, <http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm> (preuzeto 25. 6. 2013).
38. Дурковић-Јакшић, Љубомир. *Историја српских библиотека 1801-1850*. Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963.
39. *Земунска библиотека : 1825 – 1975*. Земун : Матична библиотека „Јован Поповић“, 1975.
40. Kelly, Thomas. *Early Public Library : A History of Public Libraries in Great Britain before 1850*. London : The Library Association, 1966.
41. Ковачек, Божидар ...и др., уред. *Српска читаоница - Градска библиотека у Новом Саду : споменица :1845-1995*. Нови Сад : Градска библиотека, 1996.
42. Kosmanowa, Bogumiła. *Tysiąc lat bibliotek w Polsce*. Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich : Polska akademia nauk, 1978.
43. Крестић, Василије. *Историја Срба у Хрватској и Славонији : 1848-1914*. Београд : Завод за уџбенике, 2010.
44. Крестић, Василије. *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*. Нови Сад : Матица српска, 1980.
45. Крестић, Василије. *Срби у Угарској : 1790 – 1918*. Нови Сад : Матица српска, 2013.

46. *Историја српског народа*. Књ. 3, том 1: Срби под туђинском влашћу 1537 - 1699. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
47. *Историја српског народа*. Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
48. *Историја српског народа*. Књ. VI-2, том 2 : Од Берлинског конгреса до уједињења : 1878-1918. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
49. *Исходи и стазе српских књига 18. века*. Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006.
50. Иштванић, Живан. *Уводу у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви*. Бела Црква : Народна библиотека, 2012.
51. Јонових Петар, прир., *Српско књижеарство*. Нови Сад : Матица српска : Прометеј, 1997).
52. Кисић, Милица и Булатовић, Бранка. *Српска штампа : 1768 - 1995 : историјско - библиографски преглед*. Мишковић, Милош . *Штампа и српско друштво 19. и 20. века* (Београд : Медија центар, 1996).
53. *Књижевна топографија Панчева*. Панчево: Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001.
54. Макарић, Радомир и Васиљевић, Стеван, уред. *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору : 1778 - 1978*. Сомбор : Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978.
55. Марковић, Блаженка и Митровић, Љиљана. *Традиција која обавезује : [каталог изложбе]*. Нови Сад : Градска библиотека у Новом Саду, 2005.
56. Marvanová Eva et al. *Libraries and Librarianship in the Czech Republic*. Prague : National Library of the Czech Republic, 2009.
57. *Матица српска : 1826-1926*. Нови Сад : Матица српска, 1927.
58. Медић, Мојо прир. *Споменица о шездесетогодишњици оснутка Српске Грађанске Читаонице у Срем. Митровици (1866 - 1926)*. Сремска Митровица : Штампарија браће Јанковића, 1929.
59. Милекер, Срећко. *Историја Банатске војничке границе 1764 - 1873*. Панчево : Историјски архив : Књижара „Прота Васа“, 2004.
60. Милекер, Срећко. *Историја града Панчева*. Панчево : Историјски архив; „Ден сателит-Књижара Прота Васа“, 1997.

61. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљеве вароши Вршица. Св. 1.* Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 2005.
62. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљеве вароши Вршица. Св. 2.* Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 2005.
63. Miletić, Smilja. *Kovinski kraj između dva svetska rata.* Kovin : LO Press, 2000.
64. Милисавац, Живан. *Матица српска : 1826-1964.* Нови Сад : Матица српска, 1965.
65. Мићић, Радован. *Српска читаоница у Иригу : 1842-1992 .* Ириг ; Нови Сад : Српска читаоница ; Нови Сад : Прометеј, 1997.
66. Мићић, Радован. *Читалиште у Сивцу : 1892-2002 : прилози за монографију.* Кула : Народна библиотека, 2002.
67. Моравек, Јелисавета. „Седамдесетпет година од оснивања Српске ратарске читаонице у Мокрину“ . П.о.: Библиотекарски годишњак Војводине;1963.
68. Мунђан, Иво. *Из корена ружа цвета : (записи поводом стогодишњице Српске читаонице у Чанаду).* Темишвар : Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, 1994.
69. Новаковић, Стојан. *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку.* Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900.
70. Павковић, Никола Ф. *Банатско село : друштвене и културне промене: Гај и Дубовац.* Нови Сад : Матица српска, Одељење за друштвене науке, 2009.
71. Пејановић, Ђорђе. *Историја библиотека у Босни и Херцеговини.* Сарајево : Веселин Маслеша, 1960.
72. Петровић, Никола и Милисавац, Живан, уред. *Културно - политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку : зборник радова.* Нови Сад : Матица српска, 1983.
73. Плавшић, Радивоје. *Стогодишњица Градске библиотеке у Сомбору : 1859 - 1959.* Сомбор : Градска библиотека, 1859.
74. Плавшић, Радивоје. *Читаоница „Лаза Костић“:1845 - 1960.* Сомбор : Читаоница „Лаза Костић“, 1961.
75. Попов, Чедомир, гл. уред. *Српски биографски речник. 4, И - Ка .* Нови Сад : Матица српска, 2009.
76. Поповић, Душан Ј. *Проблеми Војводине I.* Београд : пишчево издање, 1925.

77. *Правила Вршачке Српске Ратарске Читаонице и Певачког Друштва*. Вршац : [Вршачка српска ратарска читаоница и певачко друштво], 1927.
78. *Правила Српске занатлијско - ратарске читаонице у Новом Саду* . Нови Сад : Српска штампарија дра. Св. Милетића, 1901.
79. *Правила „Српске читаонице“ у Панчеву*. Панчево : Штампарија Николе М. Косановића, 1895.
80. Радовановић, Стеван. *Из културне историје Земуна до 1941. године*. Земун : МХ Актуел, 1997.
81. Рајков, Миливој. *Култура у Кикинди до 1941*. Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1987.
82. Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе 1791 - 1911*. Београд : Просвета, 1966.
83. Скерлић, Јован. *Омладина и њена књижевност : (1848 - 1871) : изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд : Просвета, 1966.
84. *Срби у Војводини*. Књ. 3. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861. Нови Сад : Матица српска, 1963.
85. *Српска женска читаоница Посестрима (Нови Сад)*. Нови Сад : Штампарија Супек-Јовановић и Богданов, 1922.
86. Стајић, Васа. *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*. Нови Сад : Матица српска, 1949.
87. Стаматовић, Десанка. *Ресавска библиотека од Читаонице "Омладине ресавске" до данас : (1868 - 1998)*. Свилајнац : Ресавска библиотека : Центар за културу, 1998.
88. Стаматовић, Десанка. *Читалишта у Србији у XIX веку*. Панчево : Градска библиотека, 2011.
89. Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.
90. Plankoš, Judita, gl. i odg. ured. *Sto godina gradske biblioteke u Subotici : 1890 - 1990*. Subotica : Gradska biblioteka, 1991.
91. Стоканов, Радивој прир. *Устав Сомборске српске читаонице*. Сомбор : Историјски архив : Српска читаоница „Лаза Костић“, 1998.

92. Стокић, Гордана. *Ка филозофији библиотекарства : Цеси Шир у теорији и пракси библиотекарства 20. века*. Панчево : Мали Немо, 2002.
93. Субић, Радослав Ј. *Библиотеке и читаонице у општини Србобран : 1869 - 1994*. Србобран : Дом културе „Петар Драпшин“, 1994.
94. Теофановић, Василије. *Православна српска парохија у Чуругу крајем 1900. године*. Сремски Карловци : ???, 1901.
95. Терзић, Петар. *Српска читаоница у Сенти 1868 - 1957*. Сента : Рапидо : Културно-образовни центар „Турзо Лајош“, 2002.
96. Тешић, Љубомир, уред. *Земунска библиотека 1825 - 1975*, Земун : Библиотека „Јован Поповић“, 1975.
97. Ћирковић, Сима и Михаљчић, Раде, прир. *Енциклопедија српске историографије*. Београд : Knowledge, 1997.
98. УСТАВЪ за Читаоницу сербску у Н. Саду. – У Новомъ Саду . Брзотиском Игната Фукса, 1861. - [2], 8 стр. ; 18 цм. Градска библиотека у Новом Саду, Завичајна збирка, сиг.: АI – 12.
99. Утвић, Ђорђе, прир. *Устав из 1874. године*. Нови Сад : Српска читаоница и књижница Ириг, 1989.
100. Фајфрић, Жељко. *Шид од оснивања до 1914. године*. Шид : Графосрем, 2003.
101. Хаднађев, Димитрије. *Српска читаоница у Старом Бечеју од 1862. до 1932. године*. Стари Бечеј : Штампарија Вл. Радосављевића, 1932.
102. Hadžiosmanović, Lamija. *Biblioteke u Bosni I Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*. Sarajevo : Veselin Masleša, 1980.
103. Цвејић, Д. *Књижнице града Зрењанина од прве половине деветнаестог века до 1941.г.* Специјалистички рад за државни испит. Народна библиотека Србије, 1959.
104. Сејрек Јиří і др., *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha : Univerzita Karlova, 1996.
105. *Чуруг кроз историју*. Скупштина Месне заједнице Чуруг, Нови Сад : Прометеј, 2002.
106. Чурчић, Мрија. *Огледи из библиологије*. Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1993.

107. Шовљаков, Мара. *Библиотеке и читаонице у Футогу - прилози за историју читаоница и библиотека*. Нови Сад : Градска библиотека, 2014.

Прилози у часописима

108. а – а. „В. Бечкерек 30. априла 1873.“. *Застава* 8, бр. 48 (25. 4. 1873): [3].
109. а – а. „У В. Бечкереку 5. јула 1873.“. *Застава* 8, бр. 83 (18. 7. 1873): [3].
110. „Ада 20. септ“. *Застава* 4, бр. 117 (3. 10. 1869): [3].
111. Б. Л., Ник. „У Панчеву на мајку Анђелију 1882“, *Застава* 17, бр. 121 (6. 8. 1882): [3].
112. Балинт, Аранка. „Библиотека Касине - прва библиотека у Великом Бечкереку“. *Улазница: часопис за културу, уметност и друштвена питања*, ХЛI, бр. 206 - 207 (2007): 217 - 218.
113. Б. Н., „Ириг 24. септембра“. *Застава* 1, бр. 68 (1. 10. 1866): [3].
114. „Батајница марта 1879“, *Застава* 13, бр. 42 (20. 3. 1879): [2].
115. „Батајница 15. новембра“. *Застава* 12, бр. 182 (7. 12. 1877): [3].
116. „Бела Црква, почетком јула 1898“. *Застава* 33, бр. 104 (10. 7. 1898): [2].
117. „Беседа у Госпођинци“. *Застава* 21, бр. 4 (8. 1. 1886): [3].
118. „Беседа са игранком у Новом Саду“. *Застава* 18, бр. 97 (26. 6. 1883): [3].
119. „Беседа у Чуругу“. *Застава* 21, бр. 130 (24. 8. 1886): [3].
120. „В. Бечкерек 1. јан“. *Застава* 24, бр. 4 (6. 1. 1889): [2].
121. „В. Кикинда 18. фебр“. *Застава* 23, бр. 28 (21. 2. 1888): [2].
122. „В. Кикинда“. *Застава* 32, бр. 36 (7. 3. 1897): [3].
123. „Вести из места и са стране“. *Застава* 22, бр. 28 (24. 2. 1887): [3].
124. „Вести из места и са стране“. *Застава* 22, бр. 46 (27. 3. 1887): [3].
125. „Вести из места и са стране“. *Застава* 22, бр. 50 (3. 4. 1887): [3].
126. „Вести из места и са стране“. *Застава* 28, бр. 74 (14. 5. 1892): [3].
127. „Вести из народа“. *Застава* 28, бр. 33 (28. 2. 1893): [3].
128. „Видов-данска петстогодишњица у Минхену“. *Застава* 24, бр. 96 (21. 6. 1889): [2].
129. Војновић, Жарко. „Панчевачке мецене, први штампари и почетак књижевства“. *Панчевачко читалиште*, 15 (новембар, 2009): 93 – 96.

130. Војновић, Жарко . „Преображај библиотека српских манастира на подручју Карловачке митрополије у XVIII веку“. *Читалиште*, 23 (новембар 2013): 47.
131. Г. „Изъ Србскогъ Бечея 8. фебр.“. *Србобран* 2, бр.14 (1862): [2].
132. Г. К., „Митровица 27. јануара“. *Застава* 9, бр. 14, (1. 2. 1874): [2].
133. Гавриловски, Мита. „Читаоница у Темишвару“. *Србски дневник* 1, бр. 10 (1852): [4].
134. Гавриловски, Мита. „Читаоница у Темишвару“. *Србско - народни весник* 1, бр. 33 (1852): [3 - 4].
135. „Гласник“. *Даница : лист за забаву и књижевност* 2, бр. 2 (20. 1. 1861): 32.
136. „Гласник“. *Даница : лист за забаву и књижевност* 2, бр. 3 (31. 1. 1861): 48.
137. „Гласник“. *Даница : лист за забаву и књижевност* 7, бр. 4 (10. 2. 1866): 94.
138. „Гласник“. *Даница : лист за забаву и књижевност* 11, бр. 20 (1870): 319.
139. „Гласник“. *Даница : лист за забаву и књижевност* 11, бр. 20 (1870): 320.
140. „Годишњи извештај српског удружења „Вила“ у Женеви“. *Застава* 31, бр. 20 (7. 2. 1895): [3].
141. „Грађанска читаоница“. *Застава* 31, бр. 91 (23. 6. 1896): [3].
142. Грчић, Јован. „Нешто о српским читаоницама“. *Браник : орган српске народне слободоумне странке* 11, бр. 97 (22. 8. 1895): [1 - 2].
143. Д. А. „Из Мокрина“. *Застава* 3, бр.70 (1. 9. 1868): [3].
144. „25-годишња прослава једне читаонице“, *Застава* 22, бр. 7 (16. 1. 1887): [3]; бр. 70 (10. 5. 1887): [3].
145. Димитријевић, Ђорђе „Србско читалиште у Вел. Бечкереку“. *Србски дневник*, 13, бр. 7 (1864): [4].
146. „Дописи“. *Застава* 10, бр. 42 (9. 4. 1875): [4].
147. „Дописи“. *Застава* 16, бр. 44 (22. 3. 1881): [3].
148. „Дописи“. *Застава* 21, бр. 166 (29. 10. 1886): [3].
149. „Дописи“. *Застава* 23, бр. 20 (7. 2. 1888): [2].

150. Дурковић - Јакшић, Љубомир. „Српско 'Свезнање' из 1834. са подацима из библиотекарске струке у Народној Илирској Читаоници у Печују“. *Библиотекар* 17, бр. 1 - 2 (1965): 42.
151. Е-м., „У Кикинди, 25. јула“. *Застава* 3, бр. 61 (1. 8. 1868): [3].
152. „Забава“. *Застава* 23, бр. 25 (16. 2. 1888): [2].
153. „Забава српске читаонице“. *Садашњост* бр. 51 (1898): 3.
154. „Загонетка на загонетку“. *Сербска пчела или Новый цветникъ* 1 (1830): 133 – 134.
155. „Загонетке“. *Цвеће : сочиненія и преводи за поученіе, увеселеніе и забаву* 1, св. 2 (1829): 82 -83.
156. „Заједничко село наше читаонице и Гусала“. *Српски глас* бр. 9 (1908): 2.
157. „Занатлијска свечаност у Руми“. *Застава* 21, бр. 59 (18. 4. 1886): [3].
158. Звекић, Ђорђе. „Србске беседе“. *Застава* 2, бр. 4 (10. 1. 1867): [1 - 4]; бр. 5 (14.1.1867): [2 - 3]; бр. 6 (18. 1. 1867): [2 - 3].
159. Žibritová, Gabriela. „Štúrovci a knižnice“. *Knižnica* роџ.7, џ. 9 (2006): 49. http://www.snk.sk/images/snk/casopis_kniznica/2006/september/49.pdf (preuzeto 25. 6. 2013).
160. Живановић, [?]. „Славено-Сербска Земунска Библиотека“. *Летопис Матице српске*, св. 4 (1830): 56.
161. -ић, „Сентомаш 26. окт. (Преметачина у срп. читаоници и цркви)“, *Застава* 11, бр . 161 (20. 10. 1876): [3 - 4].
162. И. И-ћ. [Иван Иванић]. „Прва српска занатлијска читаоница“. *Застава* 21, бр. 71 (9. 5. 1886): [3].
163. Иветић, Наташа. „Српска читаоница у Великој Кикинди“. *Читалиште*, бр. 27 (2016): 60 – 67.
164. „Из бачког потисја“. *Застава* 5, бр. 130 (2. 11. 1869): [2].
165. „Изъ Вел. Бечкерека“. *Србски дневник* 12, бр. 215 (1863): [2].
166. „Изъ В. Кикинде“. *Србске народне новине* 8, бр. 36 (10. 5. 1845): 141
167. „Изъ В. Кикинде“. *Србске народне новине* 8, бр. 55 (1845): 1.
168. „Из Митровице“. *Застава* 3, бр. 134 (2. 9. 1881): [1].
169. „Из околине ст.бечејске“. *Застава* 12, бр. 192 (14. 12. 1977):[3].
170. „Из средине Срема“. *Застава* 1, бр. 4 (19. 2. 1866): [3].

171. Илкић, Стефан. „Срби Сомборци“. *Слога* 3, бр. 25 (1907): 1.
172. „Ириг 12. марта“. *Застава* 4, бр. 37 (26. 3. 1869): [3].
173. Ј.Ж. „У Карловцима“. *Застава* 3, бр. 3 (11. 1. 1868): [2].
174. Ј.Н. „У Карловцима“. *Застава* 3, бр. 26 (31. 3. 1868): [1].
175. [Један] Еданъ Кикинђанињ, „Изъ В. Кикинде“. *Србске народне новине* 8, бр. 55 (1845): 1.
176. Jelkić, Stevan. „120 godišnjica iriške Srpske Čitaonice i knjižnice“. *Bibliotekarski godišnjak Vojvodine* (S.l. : s.n, 1962): 177 – 178.
177. Јовановић, Миливоје Р. „Пожунска дружина 'Слобода'“. *Багдала : часопис за књижевност, уметност и културу* 35, бр. 405-406 (новембар-децембар 1993): 145.
178. Јовановић, Миливој. „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“. *Зборник за друштвене науке*, 28 (1961): 11.
179. „Каменица“. *Застава* 3, бр. 95 (1868): [3].
180. „Кикинда 30. Јануара“. *Панчевац* 4, бр. 10 (1873): 4.
181. „Кикинда“. *Српске народне новине* 9, бр. 80 (10. 10. 1846): 317.
182. „Кикинда“. *Српске народне новине* 10, бр. 101 (25. 12. 1847): 403 – 404.
183. Кириловић, Димитрије. „Историја српских школа у Војводини“. *Нови Сад и Војводина*. (1926): 134.
184. Кириловић, Димитрије. „Сомборско дилетантско друштво из 1850“. *Дан*, бр. 4 (1936): 24.
185. „Ковин“. *Застава* 20, бр. 202 (29. 12. 1885): [2 - 3].
186. М. О., „У Кикинди 16. јануара“. *Застава* 2, бр. 8 (26. 1. 1867): [2].
187. Марковић, Живко. „Из прошлости прве српске читаонице у Иригу“. *Календар Матице српске* 14 (1958): 98 – 100.
188. Марковић, Пера. „Библиотека Славено-Себска Земунска“. *Летопис Матице српске*, књ. 307, св.1 - 2 (јануар - фебруар 1826): 197 – 198.
189. „Милетићева седамдесетогодишњица. 10. фебруар 1896.“. *Застава* 31, бр. 20 (7. 2. 1896): [2 - 3].
190. Милисавац, Живан. „Грађа за историју српске ђачке дружине у Пожуну: (1839-1852)“, *Свеске Матице српске : грађа и прилози за културну и друштвену историју. Серија књижевности и језика*, св. 4 (1988): 12.

191. Милитар, Трива . „Новосадска Српска читаоница“. *Књижничар*, бр. 15 (1955): 376 – 382.
192. Мићић, Радован, „Матица српска и српска омладина у 1847. години“. *Годишњак Библиотеке Матице српске*, (1997): 40 – 41.
193. Н.С., „Ириг 28. фебр.“. *Застава* 4, бр. 28 (5. 3. 1869): [3].
194. „Надаљ 30. јан.“. *Застава* 13, бр. 19 (3. 2. 1878) : [3].
195. „Новости“. *Српска новина или Магазин за художество, књижество и моду* 1, бр. 8 (26. 1. 1838): 35.
196. „Новости („Грађанска читаоница“). *Садашњост* 1, бр. 47 (1884): 269.
197. „Новости из места и са стране“. *Исток* 1, бр. 17 (10. 11. 1901): [3].
198. „Новости из места и са стране“. *Исток* 2, бр. 19 (7. 3. 1902): [3].
199. „Објава“, *Застава* 17, бр. 102 (2. 7. 1882): [4].
200. Орешковић, Душан, „О иришкој читаоници“. *Застава* 53, бр. 210 (19. 9. 1922): [1], бр. 211 (20. 9. 1922): [1], бр. 212 (21. 9. 1922): [1], бр. 213 (22. 9. 1922): [1].
201. „Освећење заставе у Вршцу“. *Застава* 31, бр. 95 (28. 7. 1896): [2].
202. „Освећење срп. ратрске читаонице у В. Кикинди“. *Застава* 22, бр. 98 (1. 7. 1887): [2].
203. „Оснивање занатлијске задруге у Вршцу“. *Српство* 2, бр. 7 (7. 7. 1884): [3]; бр. 8 (14. 7. 1884): [3].
204. „Оснивање народне књижнице“. *Застава* 41, бр. 256 (5. 12. 1906): [3].
205. „Оснивање српске читаонице“. *Застава* 34, бр. 23 (12. 2. 1899): [2].
206. „Оснивање 'Српске Читаонице' у Шиду“. *Застава* (вечерњи лист) 61, бр. 1 (2. 1. 1906): [3].
207. [П.Д.]. „У Чакову 15. октобра“. *Застава* 1, бр. 74 (22. 10. 1866): [3].
208. Павловић, Теодор. „О ползи, коју учећимъ се Срблима друштва постепено са книжницомъ установљѣна задати могу“. *Сербскій народній листъ* 10, бр. 25 (1845) : 194.
209. Пантић, Мирослав . „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 26, 3 – 4 (1960): 215.
210. „Панчево 5. декемра“. *Застава* 2, бр. 114 (21. 12. 1867): [3].

211. „Панчево 5. марта“. *Застава* 13, бр. 39 (10. 3. 1878): [3].
212. „Панчево 1. марта“. *Застава* 14, бр. 34 (6. 3. 1879): [1].
213. „Панчево 4. априла“. *Застава* 14, бр. 52 (10. 4. 1879): [1].
214. „Панчево 24. јануар“. *Застава* 15, бр. 16 (1. 2. 1880): [3].
215. „Панчево 17. марта“. *Застава* 15, бр. 45 (23. 3. 1880): [3].
216. „Панчево 1. октобра“. *Застава* 15, бр. 155 (7. 10. 1880.): [2].
217. „Панчево“. *Застава* 34, бр. 42 (17. 3. 1899): [3].
218. „Педесетогодишњица српске читаонице“. *Застава* 30, бр. 7 (12. 1. 1895): [3].
219. Пејовић, Александар. „Јубилеј Век и по српских читалишта“. *Заједница библиотека* 19, бр. 1 - 2 (1995/6): 11 – 14.
220. Петровић, Драгутин. „Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница 'Нанчић' (1884-1941)“. *Гласник музеја Баната*, бр. 7 (децембар 1996): 75 – 76.
221. Плавшић, Радивој. „Стогодишњица народне књижнице и читаонице у Стапару (1750-1863)“. *Библиотекарски годишњак Војводине* 10 (1972): 5 – 6.
222. „Позив на беседу са игранком“. *Застава* 2, бр. 87 (17. 9. 1867): [4].
223. „Позив [на беседу са игранком]“. *Застава* 4, бр. 19 (12. 2. 1869): [4].
224. „Позив на скупштину „Српске Читаонице“ у Земуну“. *Граничар - Graničar* 1, бр. 81 (29. 9. 1897): [1 - 2].
225. Познановић, Душан. „Прилози за историју митровачке библиотеке. *Сунчани сат : часопис за науку, уметност и културу* 1, бр. 1 (пролеће 1992): 108 – 112.
226. „Прослава Српске сомборске читаонице“. *Голуб* 17, бр. 17 (1. 9. 1895): 261.
227. Р. „У Земуну“. *Србски дневник* 10, бр. 3 (8. 1. 1861): [3].
228. Р. С., „Извѣстіе о Вел. Кикиндской С. Читаоници“. *Србске народне новине* 9, бр. 28 (1846): 1.
229. Радикал. „Изборно кретање“. *Застава* 27, бр. 5 (10. 1. 1892): [2].
230. „Ред по коме ће се обавити свечани пренос земних остатака Бранка Радичевића“. *Застава* 18, бр. 97 (26. 6. 1883): [1 -2].

231. „Свеславенске вѣсти“. *Пештанско будимски скоротеча*, бр. 8 (1842): 48.
232. „Седамдесетогодишњица Српске читаонице у Старом Бечеју“. *Ново време* 14, бр. 36 (4. 9. 1932): [2].
233. „Седамдесетогодишњица Српске читаонице у Старом Бечеју“. *Ново време* 14, бр. 38 (18. 9. 1932): [2].
234. „Сентомашка читаоница“. *Застава* 24, бр. 199 (22. 12. 1889): [4].
235. „Славенска читаоница у Санфранциско“. *Застава* 5, бр. 8 (21. 1. 1870): [2].
236. Србендић, Миленко. „У В. Кикинди 11. септембу(р)а“. *Застава* 1, бр. 64 (17. 9. 1866):[2].
237. Срдан. „Вршац, 13 (25) јуна“. *Застава* 20, бр. 96 (16. 6. 1885): [3].
238. Срдан, „Вршац, 7 (19) јула“. *Застава* 20, бр. 109 (9. 7. 1885): [1].
239. „Срби и Српкиње“. *Застава* 9, бр. 123 (18. 10. 1874): [4].
240. „Србској Читаоници у Мартоношу“. *Даница: лист за забаву и књижевност* 9, бр. 6 (29. 2. 1868): 141.
241. „Srpska društva i ustanove u Dalmaciji, Dubrovniku i Boci-Kotorskoj“. *Dubrovnik : kalendar za prostu godinu 1899, godina III*, (1898): 192.
242. „Српска читаоница“. *Садашњост* бр. 47 (1897): 269.
243. „Српска читаоница“. *Садашњост* бр. 49 (1897): 391.
244. „Српска занатлијска читаоница у Белој Цркви“. *Застава* 33, бр. 156 (14.10.1898): [3].
245. „Српска занатлијска читаоница у Руми“. *Застава* 21, бр. 40 (14. 3. 1886): [3].
246. „Српска ратарска читаоница у Вел. Кикинди“. *Застава* 22, бр. 15 (30. 1. 1887): [3].
247. „Српска ратарска читаоница у Мокрину“. *Застава* 22, бр.188 (13. 12. 1887): [3].
248. „Српска читаоница у Великој Кикинди“. *Српска просвета : лист за народно просвећивање код Срба у Угарској*, бр. 6. и 7. (1914): 198 – 200.
249. „Српска читаоница у Великој Кикинди“. *Новине београдског читалишта* бр. 23 – 24 (1996): 24 – 25.
250. „Српска читаоница у Вел. Бечкереку“. *Застава* 21, бр. 71 (12. 5. 1887): [2].

251. „Српска читаоница у Земуну“. *Граничар - Graničar* 1, бр. 90 (20. 10. 1897): [2 - 3].
252. „Српска читаоница у Панчеву“. *Застава* 31, бр. 195 (29. 12. 1896): [3].
253. „Српска читаоница у Паризу“. *Застава* 21, бр. 20 (7. 2. 1886): [2].
254. „Српска читаоница у Паризу“. *Застава* 22, бр. 1 (4. 1. 1887): [3].
255. „Српско удружење у Женеви (у Швајцарској)“. *Застава* 27, бр. 198 (25. 12. 1892). [3].
256. Ст., „Српске беседе“. *Застава* 4, бр. 83 (16. 6. 1869): [2].
257. Стајић, Васа. „Поводом још једне стогодишњице“. *Летопис Матице српске*, књ. 303, св. 1 (јануар 1925): 80.
258. Стајић, Мара. „Библиотеке и читаонице“. *Војводина*. Нови Сад : Матица Српска, (1954): 343.
259. „Ст. Футог“. *Застава* 26, бр. 55 (10. 4. 1891): [3].
260. Ста-ровић. „Ада“. *Застава* 4, бр. 122 (15. 10. 1869): [3].
261. „Стодвадесет пет година библиотеке у Бачкој Паланци“. *Мали библиотекар: јубиларно издање поводом 125 година од оснивања прве библиотеке у Бачкој Паланци*. Уредник Ђуро Краљ. Бачка Паланка : Народна библиотека „Вељко Петровић“, (19??): 2.
262. Страњаковић, Драгослав. „Светозар Милетић и Јеврем Грујић 1848 године“. *Зборник за друштвене науке*, 13/14 (1956): 141 – 142.
263. „Старофутошка читаоница“. *Застава* 25, бр. 129 (28. 8. 1891): [3].
264. Субић, Станимир. „Наше српске установе“. *Мали гласник . за привреду, поуку и забаву* 2, бр. 42 (13. 10. 1913): [1].
265. Subotić, Jelisaveta. „Pravilnik društva 'Srpske čitaonice' u Herceg Novom iz 1894. godine“. *Voča : zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, br. 13 - 14 (1982): 424.
266. „Суботица 6. фебруар“. *Застава*, 2, бр. 13 (11. 02. 1867): [3].
267. „Темишварь, 30. дек“. *Јужна пчела* 2, бр. 1 (1852): [2 - 3].
268. Томић, Милица. „Женска читаоница“. *Жена* 1, бр. 1 (1. 1. 1911): 20.
269. Траиловић, Горан. „Два века библиотеке у Панчеву“. *Панчевачко читалиште* 1, бр. 1 (нов. 2002): 2 – 3.
270. „Тужили читаоницу“. *Застава* 25, бр. 30 (25. 2. 1890): [3].

271. Стокић Симончић, Гордана. „У трагању за историјом“. *Читалиште* 18 (мај 2011): 2.
272. X. „У Земуну“. *Србски дневник* 10, бр. 121 (30. 12. 1861): [2].
273. „Цирих (Швајцарска)“. *Застава* 26, бр. 155 (13. 10. 1891): [2].
274. Crljenko, Branimir. „Ћитаониќка sastavnica preporodnog pokreta istre i Hrvatska ћitaonica u Svetvinћetu“. *Via*, 6 - 7 (1996 - 1997): 160.
275. Ч. „Из Србскогъ Бечя 3. јан.“. *Србски дневник* 11, бр. 2 (1862): [2].
276. „Черевић на Богојављање“. *Застава* 21, бр. 5 (10. 1. 1886): [3];
277. „Черевић, на Преображење“. *Застава* 21, бр. 126 (17. 8. 1886): [2].
278. „Ћитаоница српске омладине у Пешти“. *Застава* 22, бр. 15 (30. 1. 1887): [3].
279. „Ћитаоница у Мехали код Темишвара“. *Застава* 31, бр. 30 (28. 2. 1896): [3].
280. „Ћитаонице у Срба у XIX веку“. *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1992).
281. Чолаковић, Ратко и Пашко, Златко. „Поводом 125 година оснивања прве ћитаонице у Старој Пазови“. *Годишњак библиотекара Срема*, бр. 4 (2004): 21 – 22.
282. „Чуруг у Шајкашкој, крајем 1884.“. *Застава* 20, бр. 3 (6. 1. 1885): [3].
283. „У Будиму 30. маја“. *Застава* 4, бр. 70 (15. 6. 1869): [3].
284. „У Вел. Семиклошу“. *Застава* 4, бр. 28 (5. 3. 1869): [4].
285. „У Госпођинци у Шајкашкој“. *Застава* 20, бр. 151 (29. 9. 1885): [3].
286. „У Грацу 20. октобра“. *Застава* 5, бр. 129 (4. 11. 1870): [2 - 3].
287. „У Грацу 2. дек.“. *Застава* 5, бр. 147 (16. 12. 1870): [2 - 3].
288. „У Мартоношу“. *Застава* 26, бр. 74 (17. 5. 1891): [2].
289. „У Митровици 20. дец. 1880.“. *Застава* 16, бр. 13 (25. 1. 1881): [3].
290. „У Меленцима“. *Застава* 3, бр. 7 (25. 1. 1868): [2].
291. „У Митровици 1. дек.“. *Застава* 2, бр. 112 (14. 12. 1867): [3].
292. „У Мокрину 1. јан.“. *Застава* 4, бр. 17 (7. 2. 1869): [3].
293. „У Сомбору 30. јануара“. *Застава* 17, бр. 20 (3. 2. 1882): [3].
294. „У Срб. Неузину“. *Застава* 3, бр. 7 (25. 1. 1868): [3].
295. „Уништене књиге“. *Застава* 49, бр. 31 јут. (10. 2. 1914) : [3].

296. „Уписивање у чланство читаонице“. *Садашњост*, бр. 10 (1897): 75.
297. Фин, Моника . „Венеција и српска књига“. *Глас библиотеке*, 19 (2012): 86.
298. Фин, Моника. „Орфелинов Славено-србски магазин и венецијанска периодика XVIII века“. *Зборник Матице српске за славистику*, 86 (2014): 185 – 186.
299. Шарић, Мирела и Дуновић, Татјана. „Народна и Универзитетска библиотека Републике Српске“. *Глас библиотеке: часопис за библиотекарство*, 17 (2010): 62.
300. „Шидска читаоница“. *Застава* 23, бр. 13 (24. 1. 1888): [3].
301. „Шта и како се ради у 'ратарским читаоницама'“. *Застава* 23, бр. 31 (1. 7. 1888): [3].

БИОГРАФИЈА

ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име и презиме: Карла Селихар

Датум рођења: 9. фебруар 1972.

Адреса: Стапарски пут S-14/7, 25000 Сомбор

Телефон: 025/ 423-271; 065/ 377-17-87

e-mail: selihar025@gmail.com

ПОДАЦИ О ОБРАЗОВАЊУ

- Магистар филолошких наука (2009), Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за Библиотекарство и информатику, магистарска теза „Школски лист 1858-1910: студија и библиографија“
- Дипломирани класични филолог, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Катедра за Класичне науке (2001)
- Карловачка гимназија (1990), смер класични филолог

РАДНО ИСКУСТВО

Педагошки факултет Сомбор

- Асистент на Катедри за библиотекарство. Избор у звање асистента добила 2010. године.
- Сарадник у настави од 2008. до 2010. године.
- Стручни сарадник на смеру Школски библиотекар 2007. године.

- Библиотекар у библиотеци Педагошког факултета у Сомбору од 2005. до 2007. године.

Гимназија „Вељко Петровић“ Сомбор

- Професор латинског језика од 1997. до 2005. године.

Средња пољопривредна школа у Сомбору

- Професор латинског језика 1996/97. године.

РАДНА БИОГРАФИЈА

У Средњој пољопривредној школи у Сомбору запослена 1996, као апсолвент. Од 1997. до 2005. године запослена у Гимназији „Вељко Петровић“ у Сомбору. Две године (1999/2000) као хонорарни сарадник била ангажована у Средњој медицинској школи „Др. Ружица Рип“ у Сомбору.

У библиотеци Педагошког факултета у Сомбору радила као библиотекар од 2005. до 2007. године. Стручни испит за библиотекара успешно положила 2006. године у Библиотеци Матице српске у Новом Саду.

Од 2007. године ангажована као стручни сарадник на смеру Школски библиотекар, а од 2008. до 2010. године као сарадник у настави.

Као неопходан инструмент за успешно обављање наставе на групи за Школског библиотекара, формирала при катедри приручну стручну библиотеку и интерну електронску базу. У истом периоду ангажована и на пословима класификације прилога у часописима „Норма“ и „Infomedia“ у издању Педагошког факултета 2008. године.

Након одбрањене магистарске тезе изабрана је у звање асистента 2010. године. Као асистент ангажована на извођењу вежби на основним и мастер студијама на групи Библиотекар – информатичар Педагошког факултета у Сомбору.

Од 2012. године секретар редакције часописа „Норма“, за чије потребе ради и класификацију прилога.

Од 2013. године секретар Уређивачког одбора Издавачке делатности на Педагошком факултету у Сомбору.

Члан савета Факултета и заменик председника Уређивачког одбора Издавачке делатности од новембра 2015. године.

Била члан Надзорног и Управног одбора Градске библиотеке „Карло Бијелички“ у Сомбору.

СПЕЦИЈАЛИСТИЧКЕ ШКОЛЕ И КУРСЕВИ, СЕМИНАРИ, КОНФЕРЕНЦИЈЕ:

- Учешће на Научној конференцији „200 година Српске препарандије у Сентандреји и Сомбору“ 2012. године у организацији Педагошког факултета у Сомбору.
- Учешће на Сусретима библиографа у спомен на др Георгија Магарашевића 2012. и 2014. године.
- Учешће у Акредитованом покрајинском пројекату *Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља* (БРОЈ: 114-451-2097/2011) Научна област: Друштвене и хуманистичке науке; Носилац пројекта: Педагошки факултет у Сомбору; руководилац пројекта: Проф. Др Александар Петојевић.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА

Монографске публикације

1. Никола Ђ. Вукићевић : (1830-1910) : животопис и библиографија / Милан Степановић, Карла Селихар. - Сомбор : Педагошки факултет, 2010 (Петроварадин : Симбол). - 313 стр. : илустр. ; 24 cm

Прилози у часописима

2. Први српски педагошки часопис "Школски лист" / Карла Селихар. - Приказ часописа : Школски лист.

- У: Pedagoška stvarnost. - ISSN 0553-4569. - Год. 56, бр. 7/8 (2010), стр. 669 - 680.
3. Историјски ход српске књиге под Хабзбурговцима / Карла Селихар. - Приказ књиге: Денић, Чедомир: Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века, Београд, 2010.
У: Читалиште. - ISSN 2217-5555. - Год. 10, бр. 18 (мај 2011), стр. 72 - 73.
4. Англо-америчка правила каталогизације / Карла Селихар. - Библиографија: стр. 108-109.-Summary.
У: Норма. - ISSN 0353-7129. - Год. 17, бр. 1 (2012), стр. 103 - 110.
5. Савремени међународни принципи за библиографску обраду у односу на досадашње библиографске стандарде / Карла Селихар. - Библиографија: стр. 150 - 151. - Summary.
У: Норма. - ISSN 0353-7129. - Год. 18, бр. 1 (2013), стр. 143 - 151.

Радови у зборницима

6. Улога библиотеке у повезивању наставних предмета 1. и 2. разреда основне школе / Борјанка Трајковић; Карла Селихар.
У: Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља : тематски зборник. – Сомбор : Универзитет у Новом Саду Педагошки факултет, 2011. - Стр 86-91.
7. Утицај првог педагошког часописа „Школски лист“ Николе Ђ. Вукићевића на образовање учитеља / Борјанка Трајковић ; Карла Селихар.
У: Научна конференција „200 година Српске препарандије у Сентандреји и Сомбору“ : зборник резимеа, Сомбор 22 - 23. децембра 2012 ; организатор скупа Педагошки факултет у Сомбору. - Сомбор : Педагошки факултет, 2012 (Сомбор : Педагошки факултет). – Стр. 30.
8. Библиографија „Школског листа“ : (1858 - 1910) : прилог за историју српске педагошке периодике / Карла Селихар. - Библиографија: стр. 253 - 254. - Summary.
У: Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића. - ISSN 1450-8699. - Год. 18 (2012 [шт. 2013]), стр. 241 - 255.

9. Наставно особље и библиотека ; Прилог : Библиографија библиотекарске педагошке и уџбеничке литературе (1936-2011) / Борјанка Трајковић и Карла Селихар.
У: Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља : тематски зборник, 2. – Сомбор: Педагошки факултет, 2013 (Принт азур). – Стр. 70 - 88.
10. Литература за наставнике основних школа и библиотека. (Прилог: Библиографија приручника за наставнике основних школа : од 1. до 4. разреда) / Борјанка Трајковић; Карла Селихар.
У: Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља : тематски зборник, 3 / [Уредник Александар Петојевић]. – Сомбор: Универзитет у Новом Саду : Педагошки факултет, 2014 (Принт Азур). – Стр. 99 - 123.
11. Литература за наставнике основних школа и библиотека. (Прилог: Библиографија приручника за наставнике основних школа : од 4. до 8. разреда) / Борјанка Трајковић; Карла Селихар.
У: Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља [Електронски извор] : тематски зборник, 4 / [Уредник Александар Петојевић] . – Сомбор : Педагошки факултет, 2015. – Стр. 18 - 39.

У штампи:

12. Литература за професоре средњих школа и библиотека. (Прилог: Библиографија приручника за професоре средњих школа) / Борјанка Трајковић; Карла Селихар.
У: Повезивање наставних предмета и стручно усавршавање учитеља : тематски зборник, 5. – Сомбор: Универзитет у Новом Саду : Педагошки факултет, 2015 (Принт Азур). – Стр. 99-123.
13. School Library and Development of Students' Information Intelligence / Borjanka Trajkovic, Karla Selihar.
U : Norma. – ISBN 0353-7129. – 2015.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а КАРЛА СЕЛИХАР

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРПСКЕ ЧИТАОНИЦЕ У ВОЈВОДИНИ ДО
1918. ГОДИНЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 19.2.2016.

Селихар Карла

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора КАРЛА СЕЛИХАР

Број уписа —

Студијски програм —

Наслов рада СРПСКЕ УШТАОНИКЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ

Ментор ПРОФ. ДР ГОРДАНА СТОКИЋ СИМОНЧИЋ

Потписани КАРЛА СЕЛИХАР

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 19.2.2016.

Селихар Карла

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРПСКЕ УПТАОМЉЕ У ВОЈВОДИНИ ДО 1918.
ГОДИНЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 19.2.2016.

Селихар Карла